Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Чорноморський державний університет імені Петра Могили
Інститут історії України Національної академії наук України

# Чорноморський літопис

**Науковий журнал**

**Випуск 4, 2011**

Миколаїв – 2011

*Засновники видання:*

Чорноморський державний університет
імені Петра Могили

Інститут історії України
Національної академії наук України

Видання засновано у 2010 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 16236-4708Р
видано Міністерством юстиції України
від 20.01.2010 р.

Збірник друкується як фахове видання,
затверджено постановою президії
ВАК України від 31.05.2011 №1-05/5
(бюлетень № 7 від 2011 р.)

*Адреса редколегії:*

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26
факс: (0512) 46-51-94

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com
hboriak@i.com.ua



***Рекомендовано до друку:***

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили від 08.12.2011, протокол № 4

рішенням вченої ради Інституту історії України Національної академії наук України від 22.12.2011, протокол № 11

**Чорноморський літопис: Науковий журнал.** – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2011. – Вип. 4. – 172 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, історіографії історії України, історії історичної науки в Україні, розвитку української науки та освіти, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

*Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на науковий журнал «Чорноморський літопис» обов'язкове.*

ISSN 2079-682X

# ЗМІСТ

## *ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*



## *РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ*

## *ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ*



## *ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ*



## *РЕЦЕНЗІЇ*



## *ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ*

# СОДЕРЖАНИЕ

## ИСТОРИЯ УКРАИНЫ



## РЕГИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

***ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ.***
***ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ***



***ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ***



***РЕЦЕНЗИИ***



***СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ***

# CONTENTS

## HISTORY OF UKRAINE



## REGIONAL HISTORY

### *HISTORIOGRAPHY OF UKRAINE HISTORY. HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE IN UKRAINE*



### *HISTORY OF UKRAINIAN SCIENCE AND EDUCATION*



### *BOOK REVIEWS*



### *INFORMATION ABOUT AUTHORS*

# *ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*

УДК 94:664.1(470+571)«18»

***О. М. Гайдай***

# *ВПЛИВ І. Г. ХАРИТОНЕНКА НА РОЗВИТОК ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ*

*Проаналізовано особливості розвитку цукрової промисловості Росії та України в другій половині ХІХ ст., вплив І. Г. Харитоненка на економічний розвиток цукрової промисловості Російської імперії.*

***Ключові слова:*** *цукрозаводчик, цукрова промисловість, купець, синдикат, монополія.*

*Проанализировано особенности развития сахарной промышленности России и Украины во второй половине ХІХ в., влияние И. Г. Харитоненко на экономическое развитие сахарной промышленности Российской империи.*

***Ключевые слова:*** *сахарозаводчик, сахарная промышленность, купец, синдикат, монополия.*

*The author analyzes the characteristics of the sugar industry in Russia and Ukraine in the second half XIX c., the impact of I. G. Kharytonenko on the economic development of the sugar industry of the Russian Empire.*

***Key words:*** *sugar manufacture, sugar industry, merchant, syndicate, monopoly.*

Україна, на сучасному етапі, продовжує проводити політику на розбудову відносин із численними країнами Європи і світу. Однак, розвиток багатоаспектних взаємин із Росією носить пріоритетний характер. Важливе місце, яке займає Російська Федерація у зовнішній політиці України, її значна роль у підтримці регіональної безпеки та суттєвий вплив на розвиток вітчизняної міжнародної діяльності безумовно робить цей напрям дослідження актуальним. Політичні, економічні, наукові та культурні відносини між Україною і Росією певною мірою можуть бути прикладом добросусідства і партнерства в Європі й у світовій спільноті.

В Україні постійно зростає величезний інтерес до спільної українсько-російської історії та культури. Крім того, в історичній науці назріла об'єктивна потреба у вивченні біографій представників роду Харитоненків, неупередженому висвітленні їх життя і спадщини в контексті українсько-російських взаємин, оскільки, з огляду на ідеологічну заангажованість радянської історіографії та порівняну малодоступність джерел іноземних архівосховищ, ґрунтовних спеціальних праць із даної теми створено не було. Актуальність та доцільність вивчення життєдіяльності цього роду зумовлюється ще й тим, що громадянська позиція його кращих представників та питання їхньої спадщини співзвучні з багатьма проблемами нашого часу, а тому заслуговують на підвищену увагу і переосмислення.

Одночасне поєднання типовості й унікальності роду Харитоненків в історії дає підстави для інтерпретації нових ідей, підходів та методів на матеріалах вивчення економічної, культурної, сімейної, громадсько-політичної історії України і Росії при дослідженні феномена роду в цілому. Одним з основних методів дослідження при вивченні історії роду Харитоненків виступає просопографічний. Цей метод дає можливість зосередитися на вивченні головної дійової особи, на історичній долі людини (групи людей). Крім того, він являє собою яскравий приклад міждисциплінарних підходів, поєднуючи в собі напрацьовані історикамиджерелознавцями прийоми вивчення масових джерел, процедури дослідження суспільства, запозичені у соціологів, методики проведення аналітичних досліджень та ін.

Мета статті – визначити ступінь впливу І. Г. Харитоненка на розвиток цукрової промисловості Російської імперії.

Серед сучасних дослідників, які вивчають життєвий шлях родини Харитоненків, необхідно назвати таких науковців, як: І. Шудрик [1; 2], Л. Даниленко [3; 4], О. Козлов [5], Д. Н. Григорьєв [6], С. І. Посохов [7].

Цукрова промисловість – галузь харчової промисловості, яка виробляє як основну продукцію цукор-пісок і рафінад. На Україні це одна з найстаріших і найважливіших галузей харчової промисловості, продукція якої до 1914 року була найважливішим предметом експорту.

У XIX ст. цукрова промисловість стрімко розвивалася. У 1825 р. в Росії нараховувалось тільки 7 цукрових заводів, у 1830 р. – більше 30, у 1836 р. – 57, у 1844 р. – 206, у 1856 р. – 376 [8, с. 7]. Перший цукровий завод в Україні було збудовано у 1824 р. в селі Макошині Сосницького повіту Чернігівської губернії. Наступний цукровий завод на теренах сучасної України був збудований в середині 1820-х років у селищі Трошині Канівського повіту Київської губернії, а вже наприкінці 20-х років XIX ст. появилися заводи у Подільській, Харківській та Полтавській губерніях. Особливо швидко розгортається будівництво цукрових заводів на наших землях у другій половині 1830-х років. У 1847 році в Україні було вже 109 цукрових заводів, або більше 62 % цих підприємств у всій царській Росії (не враховуючи польських губерній) [9, с. 19].

Достеменно відомо, що Іван Харитоненко вийшов із селянської родини. Але дані щодо його народження в різних джерелах не співпадають і потребують додаткового дослідження.

В «Енциклопедичному словнику» Брокгауза і Єфрона є довідка про Івана Герасимовича Харитоненка (1820-1891): «*Капіталіст-благодійник. Син селянина слободи Нижньої Сироватки, Сумського повіту, Харківської губернії, Харитоненко здобув освіту в сільській парафіяльній школі. Склав собі величезні статки і став одним із найбільших російських цукрозаводчиків*».

За даними Інституту генеалогічних досліджень (програма «Російські Династії») відзначається, що Іван Герасимович Харитоненко народився 25 вересня 1822 р. Хрещений 26 вересня 1822 р. в Архангело-Михайлівській церкві слободи Нижня Сироватка. Сумський 3-ї гільдії купецький син (1849); Сумської 2-ї гільдії купець (1862-1863); Сумській 1-ї гільдії купець (з другої половини 1863 р.); 17 травня 1872 р. визначенням Урядового Сенату з дружиною і сином зведений в потомствені почесні громадяни (Указ по Департаменту Герольдії від 31 серпня 1872 р. № 6895); 9 квітня 1876 р. отримав звання комерції радника; статський радник (1885); дійсний статський радник (1886-1891). Міський голова м. Суми (1872); губернський гласний (1865-1886). У 1880 р. побудував кам'яну Тихонівську церкву в слободі Нижня Сироватка Сумського повіту. У 1885 р. збудував двоповерховий кам'яний будинок у Харкові вартістю 50 000 руб. і пожертвував його на потреби Харківського університету. Натомість пожертвування 12 серпня 1885 р. урядом засновані при університеті 18 стипендій імені І. Г. Харитоненка, одна імені імператора Олександра II і одна імені імператора Олександра III по 300 руб. кожна. У 1882 р. облаштував Олександро-Невську домову церкву при Сумському реальному училищі, почесним попечителем якого був довгі роки. Заснував торговий дім «І. Г. Харитоненко з сином», який займався торгівлею цукром. У 1874 р. його торговий обіг перевищив 20 млн. рублів сріблом на рік [10].

Одними з перших купецькі цукроварні на Лівобережжі виникли в Харківській губернії, а саме в Лебединському, Сумському, Охтирському та Богодухівському повітах. Основна причина цього явища – сприятливі для засіву буряка природничо-географічні умови в цій лісостеповій північно-західній частині губернії. На Харківщині провідним центром цукрово-рафінадної галузі виступало місто Суми. Саме тут нагромадив свій первісний капітал Іван Герасимович Харитоненко.

У 1850 р. І. Г. Харитоненко переїхав до Сум, відкрив бакалійну крамницю. Одночасно з бакалійною торгівлею він розпочав займатися торгівлею цукром, скуповуючи його у місцевих цукрозаводчиків для Санкт-Петербурзьких купців братів Григорія і Степана Єлисєєвих. Потім купував землі для вирощування цукрового буряка і одночасно скуповував або орендував у менш спритних колег цукрові заводи і проводив їх переобладнання та вдосконалення [11].

Справи його йшли настільки успішно, що поступово він став другим після М. Терещенка цукровим магнатом.

Впродовж другої половини XIX ст. визначальним для сільського господарства Російської імперії було зростання товарного, підприємницького виробництва. Посилювалася спеціалізація. Посіви цукрового буряка почали швидко збільшуватись. На перших порах цукрова промисловість розвивалася майже винятково у поміщицьких господарствах у зв'язку з високими затратами на транспортування цукрового буряка, розміщення цукрових заводів прив'язувалося до сировини.

Подальшому розвитку цукрової промисловості сприяла тенденція переходу на товарне рільництво з постійно зростаючими посівами технічних культур, зокрема цукрового буряка. Але після реформи 1861 р. більшість власників цукроварень збанкрутувала. І. Г. Харитоненко вдало вів бізнес і вже у 1866 році побудував у с. Кияниця (Сумщина) перший власний цукровий завод. Наступний його завод споруджено у с. Красна Яруга (Бєлгородщина). У 1869 році він звів рафінадний завод у Сумах і назвав його на честь єдиного сина Павловським. Це підприємство було найпотужнішим та найбільшим не тільки на території Лівобережжя, а й у всій Російській імперії. Дані багатьох публікацій дають підстави стверджувати, що такого значного результату завод досяг перш за все завдяки заміні обладнання, задіяного в головних технологічних процесах виробництва. За показниками задіяної робочої сили, обсягами виробництва та принципово новим технічним оснащенням, що давало можливість збільшити добове виробництво рафінаду, це був справжній індустріальний гігант. Завод був оснащений за останнім словом техніки. Зокрема, там працювало дев'ять парових двигунів. Павловський рафінадний завод став найпотужнішим в імперії: якщо на всіх 28 підприємствах Сум працювало всього 1 800 робітників, то на Павловському рафінадному – близько 800 робітників, що отримували високу стабільну заробітну плату. Завод виробляв п'ять мільйонів пудів цукру на рік на суму 17,6 млн. рублів.

Прогресивне виробництво Харитоненка швидко нарощувало темпи. У 1874 році торговельний обіг його підприємств перевищував 20 млн. рублів сріблом. У 1880-1881 роках на заводах І. Г. Харитоненка в середньому на одного робітника вироблялося 177,1 пудів цукру, в той час як в 1862-1863 роках – лише 33,5 пуда. Усі вісім цукрових заводів І. Г. Харитоненка були прекрасно оснащені. Господар особисто закуповував найсучас-ніше обладнання за кордоном. У харитоненковських цукроварнях працювали водотрубні парові котли, парові турбіни, компресори, підвісні канатні дороги, безперервно діючі дефекатор і сатуратори.

І. Г. Харитоненку належало 11 економій та маєтків: у Чернігівській, Харківській, Курській губерніях – загалом близько 100 тисяч десятин землі. У кількох економіях було створено селекційні лабораторії. Елітне насіння буряка та зернових підприємець закуповував у Німеччині й Франції – до 10 000 кг. на рік, засіваючи ними власні заводські поля, а також успішно продаючи [12].

Спеціалізація маєтків була різною. В Ульяновському господарстві (Сумщина) вирощували цукровий буряк, зерно, кормові трави, тут були дослідні поля, млини, ферми племінної худоби, а також ліс – предмет гордості І. Г. Харитоненка, де, крім рубок, проводилися лісокультурні роботи, діяли лісорозсадники, вирубані площі засаджувалися цінними породами дерев. Прибутки від цього маєтку були чималими, наприклад, у 1887 році вони становили 69 000 рублів, у 1888-му – вже 104 774 рубля 52 коп. Янковський маєток (Сумщина) мав вузьку спеціалізацію – вирощування цукрового буряка для тамтешнього заводу. Але прибуток часто давав не менший: у 1887 році – 23 099 рублів 31 коп., у 1888-му – 149 202 рубля 2 коп. [12]. В кожному маєтку була своя контора, підзвітна головній конторі Торгового дому «Харитоненко із сином». Торговий дім з'явився у Сумах наприкінці 1860-х років. Іван Герасимович залучив до справ свого єдиного сина Павла, і протягом декількох десятиліть мав гарного помічника та компаньйона. Переймаючи батьківський досвід, Павло Харитоненко (1852-1914) займався комерційними й виробничими справами. Взагалі, персонал

Іван Герасимович добирав прискіпливо, культивуючи чесність та сумлінність. У головній конторі Торгівельного Дому, що знаходилась в Сумах, працювало всього 12 осіб, разом із засновником, прибиральницею і двірником-садівником [13, с. 196].

Бізнес Харитоненків був комплексним. Через контори в Одесі, Харкові, Москві, Томську, Владивостоці, Баку Торгівельний Дім «Харитоненко із сином» продавав цукор власного виробництва. Його постачали до Туреччини, Персії, Китаю, Фінляндії. Якість товару відзначали найвищими нагородами: срібна медаль на Всеросійській виставці в Санкт-Петербурзі (1870 р.), медаль на виставці в Аенє (1873 р.), медаль 1-го класу на Міжнародній виставці в Філадельфії (1876 р.), золота медаль на міжнародній виставці в Парижі (1878 р.). У 1882 році І. Г. Харитоненко отримав дозвіл зображувати на своїй продукції двоголового орла й став купцем 1-ї гільдії. Крім того, сім цукрових і один рафінадний заводи торгового дому отримали такі відзнаки: почесний диплом на Всесвітній виставці у Ніцці в 1884 р., золоту медаль на Всесвітній виставці в Антверпені 1885 р., вищу нагороду на Всесвітній виставці в Парижі у 1889 р., повторення зображення Державного герба на Всеросійській виставці в Нижньому Новгороді у 1896 р.

12 червня 1865 р. І. Г. Харитоненко нагороджений золотою медаллю на Анненській стрічці для носіння на шиї за значні пожертвування на устрій у м. Суми громадської пожежної команди. 31 грудня 1871 р. отримав орден Св. Анни 3-го ступеня за відмінну старанність на службі та значні пожертвування при облаштуванні Сумської міської лікарні. 26 червня 1874 р. – орден Св. Станіслава 2-го ступеня. 15 листопада 1886 р. оголошена Найвища подяка за пожертву 30 тис. руб. на побудову храму при Сумському реальному училищі. 28 квітня 1890 р. нагороджений орденом Св. Станіслава 1-го ступеня за заслуги по духовному відомству [10]. Особливою була нагорода у 1889 році на всесвітній виставці в Парижі – в попередні два роки, коли цукрова галузь переживала кризу, І. Г. Харитоненко зумів утримати високі показники виробництва. У 1887 році на з'їзді цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат, який став однією з перших монополій у Російській імперії. У 1890 році І. Г. Харитоненко був одним із головних членів синдикату рафінадних цукрозаводчиків Російської імперії, страховий капітал його підприємств становив 1 млн. руб. У 1882-1893 роках синдикат об'єднував 203 цукрових заводи – 92 % усіх цукрових підприємств імперії. І. Г. Харитоненко був ініціатором цього об'єднання і став одним із його керівників. Ґрунтуючись на багатій аграрній продукції в Україні розвивалися легка і харчова промисловість. Україна стала основним виробником цукру в царській Росії і до 1900 р. давала 82 % валового збору в імперії [14, с. 280]. У 1885 р. в імперії було 245 заводів, із них 173 – в Україні. Вони давали всього 21 млн. пудів цукру, а на українські з них припадало 15 млн. пудів. Головними центрами виробництва цукру були Київська, Подільська і Харківська губернії. Цукор посів перше місце в українському експорті.

Помер І. Г. Харитоненко 30 листопада 1891 р. у місті Суми. Похований на Петро-Павлівському цвинтарі міста Суми. На його могилі було встановлено пам'ятник роботи французького скульптора Арістіда Круазе. 8 грудня 1891 р. відбулося засідання Сумської міської Думи, присвячене увічнення його пам'яті. Було вирішено: «*...скверу на Покровській площі присвоїти назву саду Харитоненка*». На центральній площі м. Суми 1 жовтня 1899 р. сумчани встановили пам'ятник Івану Харитоненку, виконаний за проектом відомих скульпторів А. М. Опєкушина й А. Круазе. Пам'ятник простояв до 1924 р., потім був зруйнований і лише влітку 1996 р. був відновлений і повернутий на своє законне місце [11].

Після смерті у 1891 р. І. Г. Харитоненка його син став власником Торгівельного Дому «І. Г. Харитоненко з сином». Станом на 1914 р. П. І. Харитоненко володів сімома великими цукроварними заводами (Віринським, Угроїдським, Янківським, Натальївським, Пархомівським – Харківська губернія; Циглеровським – Полтавська губернія; Оленівським – Чернігівська губернія) та одним з найбільших у Російській імперії – Павловським рафінадним заводом [11]. Його підприємства напередодні Першої світової війни за різними даними оцінювались від 60 до 78 млн. рублів.

Іван Герасимович Харитоненко був власником величезного статку, торгового дому, потужного цукрово-рафінадного виробництва. Його діяльність та внесок у розвиток економіки Російської імперії дозволив суттєво вплинути на економічний розвиток цукрової промисловості Російської імперії. Дослідник В. Максютенко висловлює припущення: «*Якби в царській Росії більшість капіталістів була такою, як Харитоненки, більшовицького перевороту, мабуть, не сталося б*» [13, с.196].

***ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА***


1. Шудрик І. О. Наталівка – перлина Слобожанщини / І. Шудрик. – Х. : Майдан, 2008. – 144 с.
2. Шудрик І. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.
3. Даниленко Л. А. Підприємницька та доброчинна діяльність Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – Івана Герасимовича Харитоненка) / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Х., 2000. – С. 176-182.
4. Даниленко Л. А. Спонсорська та меценатська діяльність династії цукрозаводчиків Харитоненків / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія та краєзнавство : Зб. наук.-поп. ст. / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик. – Х., 2005. – № 3. – 190 с.
5. Козлов А. Н. Былая слава (родословная Харитоненко) / А. Н. Козлов // Харьковский исторический альманах. – Х. : Изд. дом «Райдер», 2003. – С. 70-76.
6. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС–Медиа», 2003. – 71 с.
7. Посохов С. І. Пожертвування І. Г. Харитоненка на студентський гуртожиток : епізод з історії Харківського університету [Текст] / С. І. Посохов // Проблемы истории и археологии Украины : Материалы междунар. науч. конф. 16-18 мая 2001 г. – Х., 2001. – С. 144-145.
8. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб. : Тип. акц. общ. «Издательское дело», Брокгауз-Эфрон, 1900. – Т. XXIX. – 478 с.
9. Лаврунішен С. Тернистий шлях відродження / С. Лаврунішен // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 152, 21 серпня. – С. 19-21.
10. Былая слава (Родословная Харитоненко) [Електронний ресурс] Режим доступу : http://geno.ru/article/3463/#_edn21%23_edn21
11. Козлов А. К 175-летию со дня рождения И. Г. Харитоненко // Сумское обозрение. – 1997. – № 41 (263), 10 октября.
12. Гамоля Н. Купеческий талант, дворянское благородство / Наталья Гамоля // Контракты. – 2004. – № 5, февраль.
13. Слабошпицький М. Ф.Українські меценати: Нариси з історії української культури. – 2-ге вид., допов. – К. : Вид-во М. П. Коць ; Ярославів Вал, 2006. – 416 с. : іл.
14. Лановик Б. Д. Історія господарства: Україна і ін.: Підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко ; за ред. Б. Д. Лановика. – К. : Вища шк., 1995. – 480 с.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Ю. В. Котляр***



*Стаття надійшла до редколегії 28.10.2011*

УДК 94 (438)

**М. В. Зелінський**

# ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ Р. ДМОВСЬКОГО ЩОДО ВИРІШЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ»

*Розглянуто політичні погляди лідера польської націонал-демократичної партії Р. Дмовського. Особлива увага приділена дослідженню ролі і місця українського питання в інкорпоративістській концепції формування території Польської держави, засновником якої був Р. Дмовський. Обґрунтовано висновок щодо повної безпідставності ідей української державності в політичній концепції Р. Дмовського.*

***Ключові слова:*** *Р. Дмовський, Друга Річ Посполита, польський націоналізм, українське питання.*

*Рассмотрены политическиевзгляды лидера польской национал-демократической партии Р. Дмовского. Особое внимание уделено исследованию роли и места украинского вопроса в «инкорпоративной» концепции формирования территории Польского государства, основателемкоторой был Р. Дмовский. Обосновано вывод о полной беспочвенности идей украинской государственности в политической концепции Р. Дмовского.*

***Ключевые слова:*** *Р. Дмовский, Вторая Речь Посполитая, польский национализм, украинский вопрос.*

*Political views of the Polish National Democratic Party leader R. Dmowski are considered in the article. Special attention is paid to the research of role and place of the Ukrainian question in Dmowski's concept of Incorporation of the Polish state territory formation. A conclusion of total groundlessness of Ukrainian statehood idea in R. Dmowski political concept is made.*

***Key words:*** *R. Dmowski, II Rzeczpospolita, Polish nationalism, Ukrainian question.*

В польській політичній думці «українське питання» завжди посідало важливе місце з огляду на непросту історію польсько-українських відносин. Свого піднесення це питання серед польської політичної еліти набуло наприкінці XIX – на початку XX ст., коли відбулося остаточне формування основних польських політичних течій – націоналістичної та соціалістичної [14].

Саме в цей час, в польській політичній думці формуються дві впливові і популярні політичні доктрини щодо вирішення питання кордонів майбутньої відродженої польської держави – націоналістична («унітарна», «інкорпораційна», «пястовська») і «федералістська» («ягеллонська»).

Ці концепції були пов'язані з іменами своїх засновників – Романа Дмовського і Юзефа Пілсудського відповідно. І якщо «пястовська» концепція проголошувала відновлення польської держави (за допомогою Росії і конфронтацією з Німеччиною) в межах кордонів Польського королівства часів панування династії Пястів (правили у 960-1370 рр.), то «ягеллонська» зверталася до спадщини династії Ягеллонів (правили у 1386-1572 рр.), котра розширювала вплив Польщі на Схід, і передбачала відновлення Речі Посполитої на федеративних засадах [1, с. 15].

Необхідно зазначити, що починаючи з 1795 р. (року остаточної ліквідації Речі Посполитої) поляки так ніколи й не примирилися з втратою незалежності. У XIX – на початку XX ст. національно-визвольними ідеями було перейнято все польське суспільство. Поляки боролися за власну державність як шляхом культурно-просвітницької діяльності, так і збройних повстань (1830-1831, 1863). І, якщо представники різних польських політичних кіл бачили різні шляхи відродження незалежної польської держави, то в територіальному питанні їх погляди майже співпадали. Практично всі головні польські політичні сили кінця XIX – початку XX ст. були переконанні в необхідності відновити польську державу в її історичних межах,

тобто у кордонах історичної Речі Посполитої перед 1772 р., причому українські землі розглядалися як органічна частина майбутньої відродженої Речі Посполитої.

Однією з найбільш популярних концепцій відновлення державності Польщі була ідея «інкорпорації», яку сформулював лідер польських національ-демократів (ендеків) Роман Дмовський (1864-1939) [15].

Політичній спадщині Р. Дмовського в сучасній польській та зарубіжній історіографії присвячена велика кількість досліджень та наукових праць. Утім, в українській історичній літературі ще немає дослідження, в якому б комплексно вивчалась еволюція політичних поглядів Р. Дмовського щодо розвитку польсько-українських відносин кінця XIX – першої половини XX ст. [23].

Варто зазначити, що Р. Дмовський був принциповим і послідовним супротивником української державності. Його політична кар'єра продовжувалася більш ніж півстоліття і багато в чому саме йому історія завдячує загостренням польсько-українських протистоянь першої половини XX ст.

У своїх працях: «Myśli nowoczesnego Polaka» (1902), «Niemcy, Rosja i kwestia polska» (1908), «Polityka polska i odbudowanie panstwa» (1925), «Kwestia ukrainska» (1930), «Polityka polska i odbudowanie panstwa» (1932) та ін., Р. Дмовський обґрунтував політичну доктрину «інкорпорації», тобто приєднання етнічних українських земель до польської держави на умовах поглинання. Напередодні Першої світової війни концепція «інкорпорації» набула завершений вигляд. Відповідно до її ключових положень, українській нації як «неісторичній», «недержавній», відмовлялося в праві на власну державу.

Головною метою польського націонал-демократичного руху було досягнення незалежності та відновлення самостійної польської держави. Це планувалося здійснити у кілька етапів. Як стверджував у 1901 р. Р. Дмовський «*питання незалежності складалось із ключових проблем, які цілком імовірно, будуть вирішенні не одночасно, а в два етапи, достатньо віддалені один від іншого у часі. Польща не тільки була позбавлена самостійного політичного існування, але поділена між трьома державами, тому питання незалежності включало в собі дві мети: державне об'єднання польських земель і завоювання незалежності. Ці завдання настільки відмінні, що повне або часткове досягнення одного з них може в даний момент перешкоджати досягненню іншого*» [12, с. 164].

Схема Р. Дмовського передбачала поступовий розвиток елементів польської державності в рамках державно-правових систем Німеччини, Австро-Угорщини та Росії, а потім об'єднання цих елементів державності в межах однієї Росії. Це б у свою чергу змінило баланс рівноваги між Польщею і Росією, і остання змушена була б поступитися польським вимогам щодо автономії.

У 1902 році Р. Дмовський у своїй роботі «Myśli nowoczesnego Polaka» («Думки сучасного поляка») сформулював доктрину новітнього польського націоналізму, яка базувалася на принципах «*націоналістичного егоїзму*».

Лідер націонал-демократів вважав, що Річ Посполита втратила свою державність, бо не змогла у свій час виробити в себе тип сучасної (тобто національної) держави. Ця не здатність до реформування і стала головною вадою польського суспільства. Ключова причина цієї вади – відсутність політичної енергії, пасивність. Успішним прикладом сильної державної організації для наслідування продемонстрували, на думку Р. Дмовського, Німеччина та Британська імперія. Отже, з цього випливає перший політичний принцип автора – немає справедливості й кривди, але є тільки сила і слабкість. А із нього випливає другий – для сильної нації немає територіальних кордонів, яких вона не мала би права переступити і, більше того, це просто природній закон інтернаціональних відносин [8, с. 44-45].

Автор «Думки сучасного поляка» приходить до висновку, що польській нації треба перетворитися на сучасну націю, тобто позбутися слабкості і пасивності. Поляки повинні розширювати територію своєї національної діяльності, не звертаючи уваги, подобається це комусь чи ні. З цією метою Р. Дмовським розробляється теорія націй. Суть цієї теорії полягала в тому, що існують історичні або великі нації і не історичні. Для історичних націй не має територіальних меж, яких вони не могли переступати. І, як приклад, Р. Дмовський вказував на україн-

ські та литовські землі, які, на його думку, є «*історичним полем нашої національної експансії, де польська культура кількох віків осягнула великі здобутки*» [16, s. 120].

Втрата українських та литовських територій і вихід їх із під впливу польської культури привела б до того, що поляки втратили б більшу частину своєї (тобто польської) давньої території і кілька мільйонів поляків. Саме тому, для автора виглядав абсурдним «ідеал етнографічної Польщі». Загалом вся польська політика щодо «українського питання» є на думку Р. Дмовського «*гуманітарним продаванням Польщі*» [16, s. 90].

Звертаючись до українського питання лідер ендеків зазначав: «*...для нашої національної майбутності у відносинах з українцями потрібна одна з двох речей: 1) або щоб вони або їх частина, коли це можливо, стали поляками; 2) або щоб стали самостійним, сильним українським народом, здібним боронити свою самостійність не тільки супроти нас, але й супроти росіян, здібним боротися за неї і таким чином бути нашим союзником у боротьбі з Росією… Коли українці мають стати поляками, то треба їх полонізувати*» [16, s. 92].

Таким чином, український визвольний рух розглядався лідером ендеків, як потенційний союзник поляків у боротьбі з Росією, але не більше того. Р. Дмовський закликає відноситися до українців як до чужого культурного елементу (який все таки має право на свій розвиток), «*але не як до нації, з якої можна бути в федеративному союзі*» [8, с. 41].

Еволюція «українського питання» з часом набуває свого подальшого розвитку в наступній знаковій праці Р. Дмовського «Niemcy, Rosja i kwestia polska» («Німеччина, Росія і польське питання») (1908). Ідеолог польського націоналізму, проаналізувавши становище польського народу в Німеччині та врахувавши подальші експансіоністські плани цієї країни, прийшов до висновку, що краще бути союзником Росії, ніж Відня чи Берліна [5]. Саме союз зі слабкою Росією, на думку лідера ендеків, дозволив би Польщі отримати максимальну користь.

Характеризуючи становище польської нації на «східних кресах» – українських землях, Р. Дмовський зазначав, що поляки є тільки національною меншиною на цих землях і польський вплив поступово занепадає через утиски щодо поляків з боку російського уряду. Виходячи з цього, Р. Дмовський зробив акцент на тому, що хоча український край дав багато великих імен для польської культури і науки, але цей край не може претендувати на роль центру визвольних змагань польської нації [8, с. 108].

Український, білоруський та литовський народ Р. Дмовський вважав політично незрілими для того, щоб створювати свої власні держави, на відміну від польського народу. Поряд із цим, він згадав політичне гасло української еліти, яка проголошувала своєю метою створення незалежної української держави. Але цей заклик, на думку Р. Дмовського, є передчасним, оскільки він був сформований під впливом австрійської та німецької політики, яка культивувала римський імперський принцип «*розділяй та володарюй*» [5, с. 177].

У своїх поглядах Р. Дмовський відстоював ідею створення однієї нації в межах однієї країни і для нього обраною нацією є тільки польська, як по змісту так і по формі, а відтак усі непольські елементи повинні були потрапити під асиміляцію. Прикладами безболісної асиміляції, на думку Р. Дмовського, є литовська шляхта та доля тих польських земель, що після розділів Речі Посполитої потрапили під російський та німецький культурний вплив. Він вважав, що діалог націй повинен проходити без приниження гідності не титульних культур, а тому така політика повинна була сформувати лояльність до польської держави.

Схема, запропонована Р. Дмовським, базувалася на конкуренції польської та непольських культур, у межах майбутньої польської держави. Він поставив на перше місце потреби саме польської нації, не беручи до уваги запити інших народів.

Таким чином, автор праці «Німеччина, Росія і польське питання», перебуваючи на проросійських слов'янофільських позиціях, намагався переконати російський уряд, що єдиною силою, яка спроможна зупинити німецький натиск на Схід можуть виступати тільки поляки, але при одній умові – наявності широкої автономії в Королівстві Польському.

Крім того, усвідомлюючи, що Росія вважає українські землі своїми, Р. Дмовський майже не згадував про український рух, щоб не дразнити росіян і зрікся історичних польських претензій на Правобережну Україну [2].

Цей прагматизм був вправним дипломатичним кроком у поліпшенні відносин із російськими офіційними органами влади, щоб довести росіянам, що не має України, а є тільки Польща і Росія.

Наступним кроком у розв’язанні «українського питання» стали події Першої світової війни (1914-1918). Однією з перших держав, яка не витримала її наслідків, стала Російська імперія. Революційні події 1917 року, на думку Р. Дмовського, послабили Росію, яка вже не прагнула до територіальної експансії і не могла повернутися до своїх колишніх західних кордонів перед 1914 р. [20, s. 148-149].

Тому, зважаючи на цей факт і на те, що міжнародні позиції Росії після Лютневої революції були значно ослаблені, Р. Дмовський, який у той час знаходився в еміграції в Парижі, прагнув отримати підтримку з боку західних держав у питанні відновлення незалежності Польщі, що могла, на думку лідера національних демократів, стати основною геополітичною противагою Німеччині у Центрально-Східному регіоні Європи. З цією метою, навесні 1917 р., Р. Дмовський неодноразово робив спроби домовитися з французькою та британською сторонами щодо майбутнього відновлення польської державності. В одному з меморандумів лідер партії ендеків, проаналізувавши останні події у Росії і військову ситуацію в Європі, виклав чергову територіальну концепцію своєї партії, згідно з якою: «*Відродження Польщі в її історичних кордонах 1772 р. бодай сьогодні не можливе і не дало б дуже сильної держави. Основою Польщі є простір, на якому маса населення розмовляє польською, усвідомлює себе поляками і прив’язана до польської справи. Цей простір не замикається в кордонах Польщі з 1772 р. Це землі польські в Німеччині і Австрії, які не належали до Польщі під час розділів, але в яких населення розмовляло польською мовою, і було польським у своїх думках і почуттях*» [20, s. 153]. До цих територій, які мав на увазі Р. Дмовський, відносились: «*1. Польща австрійська – Галичина і Тешин; 2. Польща російська – Царство Польське, а також губерній: Ковельська, Віленська, Гродненська, частина Мінської й Волинь; 3. Польща німецька – історичні землі Познань і Західна Пруссія з Гданьском, потім Верхня Сілезія; південна частин Східної Пруссії*» [20, s. 153].

Отже, з вищенаведеного можна зробити висновок, що українські землі Східної Галичини й Волині продовжували розглядатися Р. Дмовським, передусім як польські етнічні території, не зважаючи на те, що поляки постійно складали тут етнічну меншість. Але в той же час, лідер ендеків прекрасно розумів небезпечність своїх задумів: «*Великий клопіт,* – писав Р. Дмовський 19 липня 1919 р. до Іоахіма Бартошевича, комісара Ліги Народової на Україні, – *є східні кордони. Щоб бути сильними зовні, треба нам просуватися далеко на Схід, але для збереження внутрішньої сили неможна просуватися задалеко, бо втратимо польський характер держави*» [20, s. 154].

Подальші польські домагання, із територіальною програмою включно, знайшли своє відображення у «Меморандумі про території польської держави» до президента США В. Вільсона (8 жовтня 1918 р.), в якій Р. Дмовський так обґрунтував потребу інкорпорації колишніх «східних кресів» (українських, литовських, білоруських) новоутвореною Польщею: «*Польща зараз занадто слабка, щоб успішно управляти усіма територіями східних земель. З огляду на те, що зараз немає жодного іншого культурного елементу, який був би достатньо сильний, проблема політичного майбутнього цих східних провінцій Польщі становиться проблемою, практично не розв’язаною. Утворення незалежних литовської та української держав означало б або анархію, або управління чужинців, німців. Повернення цих земель Росії означало б меншу анархію і стагнацію у розумовій сфері та і в економіці. Відновлення Польщі на всіх цих територіях поклало б на польську державу завдання понад її сили, позбавило б її внутрішньої щільності, необхідної для кожної держави, особливо для Польщі, безпосередньої сусідки Німеччини*» [20, s. 154].

Усе вищенаведене дає підставу вважати, що у своїх територіальних претензіях Р. Дмовський добре усвідомлював той факт,

що відновлення Речі Посполитої в її історичних кордонах на Сході цілком можливе, якщо поляків підтримають країни Антанти, і в той же час він чітко розумів, що ці східні кордони можуть стати для Польщі її «ахілесовою п'ятою».

Як керівнику польської делегації на Паризькій мирній конференції, Р. Дмовському вдалося відстояти інтереси польської сторони щодо майбутнього Східної Галичини. Він аргументував свою антиукраїнську позицію, направлену проти існування незалежної України, тим, що вона є союзником Німеччини, її потрібно за це покарати й віднести до переможених країн. А навесні 1919 р., коли склалася важка політична ситуація у Центрально-Східній Європі, Р. Дмовський заявив перед дипломатами країн Антанти, що тільки Польща, перебуваючи на теренах Східної Галичини, зможе перешкодити об'єднанню «*більшовиків Росії, Угорщини, України та Берліну*» [7, с. 116].

У наступному 1920 р., заручившись підтримкою країн Антанти на Паризькій мирній конференції щодо вирішення Східно-Галицького питання на свою користь, польські політики негайно приступили до наступного етапу відбудови польської державності. В цей час досить актуальною залишалася проблема східних кордонів відновленої Польської Республіки. Ситуація ускладнювалася політичним безвладдям на теренах колишньої Російської імперії, де тривала жорстока громадянська війна та панувала анархія.

Польсько-радянська війна 1920 р. закінчилась підписанням 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору, за яким Польща отримала гірші кордони, ніж могла їх мати перед початком війни з Радянською Росією. Втім, фактично, у Ризі перемогла «інкорпораційна» концепція Р. Дмовського, що передбачала розподіл українських земель між Польщею та Росією. Східні кордони Другої Речі Посполитої, територіально майже відповідали задумам Р. Дмовського. Так із переліку «східних кресів», що передбачав включення до складу Польщі Віленської, Гродненської, більшої частини Мінської губернії колишньої Російської імперії, а також Волині й Поділля – тільки українське Поділля не увійшло до складу Польщі.

Як засвідчив подальший розвиток подій, реалізація «пястовської» або «ягелонівської» концепцій східних кордонів Польщі, із включенням до неї частини українських, білоруських і литовських земель, загалом не відповідала інтересам відбудованої держави. Східні кордони Другої Речи Посполитої, які виникли у 1921 р., внутрішньо ослаблювали країну, а «українське питання» залишалося найбільш вразливим місцем польської політики [9, с. 120].

Особливу стурбованість цій проблемі приділяв Р. Дмовський у 20-30 роки XX ст. У 1925 р. лідер ендеків опублікував свою чергову працю під назвою: «Polityka polska i odbudowanie panstwa» («Польська політика і відродження держави»), в якій він підсумував свою політичну діяльність, починаючи з самого початку і до Паризької мирної конференції. Обґрунтовуючи інкорпораційну концепцію, Р. Дмовський писав: «*Майбутня Польська держава не може мати кордонів, які вона мала перед першим розподілом 1772 року, але мусить і має право вийти своїми кордонами поза етнографічні польські межі, вийти такою мірою, визначити собі такі державні території, які відповідають історичній вартості Польщі*» [17, s. 47].

У своїй праці «Проблеми Центральної і Східної Європи» Р. Дмовський заявив, що Польська держава повинна мати територію, рівну за площею Німеччини, з кількістю населення в 38 млн. чоловік, 23 млн. з яких повинні бути поляками [3, с. 270].

У 1930 р. виходить чергова праця Р. Дмовського «Kwestia ukrainska» («Українське питання»). У ній автор доводить, що в найближчому майбутньому «українське питання» стане найголовнішим у Східноєвропейському регіоні, виходячи з потенціалу України. Існування незалежної України (та ще пронімецько зорієнтованої), на думку Р. Дмовського, призведе до послаблення Польщі, яка невдовзі підпаде під протекторат Німеччини. Усі країни, до складу яких увійшли українські землі, насамперед Польща, Румунія та СРСР повинні бути зацікавлені у тому, щоб самостійна Україна не постала.

А у своїй праці «Повоєнний світ і Польща» (1932) Р. Дмовський відверто обґрунтовував необхідність розподілу України між Польщею і СРСР.

Таким чином, обґрунтувавши свої політичні переконання у численних працях, Р. Дмовський як ідеолог польського націоналізму, намагався довести, що український народ за всю свою історію існування так і не спромігся проявити себе ані в культурному, ані в державницькому аспекті. На його переконання, український народ проявив себе в історії як пасивний, інертний елемент, що був нездатний до самостійного політичного існування.

Водночас, будучи прагматичним політиком і враховуючи політичну ситуацію кінця XIX – початку XX ст., Р. Дмовський вважав програму відновлення Польщі у межах 1772 р. нездійсненною. І це був принциповий відхід від польської історичної традиції.

Згідно з концепцією «приєднання» Р. Дмовського, до відновленої Польської держави потрібно було інкорпорувати стільки «східних», у тому числі й українських земель, скільки вона могла «проковтнути», а потім поступово повністю полонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу. З українських земель такими територіями вважалися Східна Галичина, Волинь і Поділля.

Інші українські землі, на думку Р. Дмовського, повинні були відійти до Росії, в якій лідер ендеків вбачав противагу німецькому впливу. А після створення Радянської Росії Польща повинна була взяти на себе роль «antemurale» на «східних кресах» (Польща – форпост західного християнства у його протистоянні зі Сходом), тобто взяти на себе місію з охорони західної цивілізації від радянської загрози.

Таким чином, проаналізувавши політичні погляди Р. Дмовського, щодо вирішення «українського питання» в концепції «інкорпорації» відбудови польської державності, можна з упевненістю стверджувати, що незалежній Україні місця в ній не було.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Беспалов А. С. Традиции геополитического мышления в современной восточной политике Польши. Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М. : Гос. университет гуманитарных наук, 2008. – 26 с.
2. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5. – С. 32-37.
3. Гецевич А. К. «Белорусский вопрос» в программах польских политических партий // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: Матэрыялы рэспуб. навук. канф.: у 4 ч. Ч. 4 / Пад рэд. І. П. Крэня, У. І. Навіцкага, І. А. Змітровіча. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 269-272.
4. Гудь Б. В. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. Монографія. – Львів, 2006. – 448 с.
5. Дмовский Р. Германия, Россия и польский вопрос. – СПб., 1909. – 292 с.
6. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
7. Краківський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин – К., 1998. – 299 с.
8. Лозинський М. Польська народова демократія. – К., 1908. – 118 с.
9. Комар В. Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 120-128.
10. Лыкошина Л. С. Основатель «пястовской» концепции развития Польши Роман Дмовский // До и после Версаля: политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе / [Н. А. Асташин и др.; отв. ред. А. Л. Шемякин] ; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – Москва : Индрик, 2009. – С. 251-270.
11. Мацевко І. Польські національні демократи і неославізм (1907-1910) // Вісник Львівського університету. – Сер. Історія. – 2000. – Вип. 35-36. – С. 221-237.
12. Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864-1914 гг./ под ред. А. М. Орехова – М. : Наука, 1988. – 382 с.
13. Мельник Г. М. Питання Східної Галичини в поглядах та діяльності польських національних демократів 1919-1926 рр. // Наукові записки. Історичні науки: Зб. наук. статей Національного пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 47. – С. 41-46.
14. Погодин А. Л. Главные течения польской политической мысли (1863-1907). – СПб., 1907. – 662 с.
15. Chrzanowski I., Konopczynski W. Roman Dmowski // Polski Slownik Biograficzny – Krakow, 1939-1945. – T. 5. – S. 213-225.
16. Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka // Litteratursallskaper Ligatur, 2007. – 230 s.

17. Dmowski R. Polityka polska i i odbudowanie państwa / Roman Dmowski. – Warszawa, 1926. – 647 s.
18. Kawalec K. Roman Dmowski. – Warszawa : DIG, 1999. – 332 s.
19. Wapinski R. Endecka koncepcja granic polskich w latach 1918-1921 // Zapiski Historyczni. – 1968. – T. 23. Z. 3. – S. 198-215.
20. Wapinski R. Historia polskiej mysli politycznej X1X i XX wieku. – Gdansk, 1997. – 325 s.
21. Wapinski R. Roman Dmowski. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie. – Lublin, 1989. – 392 s.
22. Wapinski R. Z dziejow tendencji i nacjonalistycznych. O stanowisku Narodowej Demokracji wobec kwestii narodowej w latach 1893-1939 // Kwartalnik Historyczny. – R. 70. – Z. 4. – 1973. – S. 817-843.
23. Wysocki R. Akceptacja czy negacja? Kwestia ukraińska w poglądach Romana Dmowskiego // Roman Dmowski i jego współpracownicy / red. M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak. – Toruń, 2008. – S. 425-455.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Ю. В. Котляр***


*Стаття надійшла до редколегії 10.11.2011*

УДК 94(947:943)

***А. А. Кучеренко***

# *УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ НАМІСНИКА ГАЛИЧИНИ МІХАЛА БОБЖИНСЬКОГО (1908-1913 рр.)*

*Розглянуто діяльність намісника Галичини Міхала Бобжинського (1908-1913) щодо полагодження складних українсько-польських взаємин. Відзначено, що в історіографії склався достатньо котраверсійний образ намісника. Його реформаторська політика наштовхнулася на спротив Костелу і правих сил.*

***Ключові слова:*** *М. Бобжинський, намісник Галичини, українсько-польські відносини.*

*Рассмотрено деятельность наместника Галиции Михала Бобжинского (1908-1913), который задался целью сгладить сложные украинско-польские отношения. Отмечено, что в историографии сложился достаточно контраверсионный образ наместника. Его реформаторская политика встретила противодействие со стороны Костела и правых сил.*

***Ключевые слова:*** *М. Бобжинский, наместник Галиции, украинско-польские отношения.*

*There were considered activities of the governor of Galicia Michael Bobrzynski (1908-1913) on the resolution of difficult Ukrainian-Polish relations. It was noted that in historiography emerged quite controversial image of the governor. His Reformed politics ran in opposition to Catholic and right-wing forces.*

***Key words:*** *M. Bobrzynski, governor of Galicia, Ukrainian-Polish relations.*

На межі ХІХ – ХХ століть перед лицем розвитку масових демократичних течій та стрімкого зростання українського руху, східно-галицькі консерватори змушені були визнати необхідність змін. «*Якщо представники краківської консервативної школи (М. Бобжинський, В. Коритовський) бачили розв'язання проблеми на шляху компромісів з українськими народовцями, то вихідці зі Східної Галичини чи ті, що перебували під впливом східно-галицької шляхти (А. Ґолуховський, Л. Півінський, Альфред Потоцький, Анджей Потоцький), намагалися стримати національний розвиток українців, представляли останніх у Відні антидержавним москвофільським чинником, а на практиці нерідко толерували русофілів*» [1, с. 99].

Дослідження проблемних питань польсько-українських взаємин, що сформувалися на початку ХХ ст. в Галичині, в останній час знаходиться в полі зору багатьох науковців Польщі та України [2-9]. Це позитивно впливає на їх об'єктивне висвітлення в наукових розвідках. Особливе місце посідає українське питання в діяльності намісника Галичини Міхала Бобжинського. Інтерес привертає стаття дослідниці зі Львова О. Аркуші [10]. Автор зробила спробу окреслити основні етапи політичної біографії та засади світогляду Міхала Бобжинського як талановитого історика, здібного політика, одного з лідерів краківських консерваторів; простежила процес реалізації на практиці його концепції щодо розв'язання української проблеми у підавстрійській Галичині; охарактеризувала політичні сили, з якими йому доводилось взаємодіяти. У цьому аспекті головну увагу зосереджено на розбіжностях у польському політичному таборі, оскільки в сучасній українській історіографії все ще не подолана тенденція до некритичного узагальнення позиції польських політиків стосовно українців.

Джерельною базою для написання даної статті стали архівні матеріали відділу рукописів наукової бібліотеки Ягеллонського університету (Biblioteka Jagiellonska, Kraków, Polska), зокрема кореспонденція Галицького намісника Міхала Бобжинського, матеріали до історії Галичини на початку ХХ ст., які

відносяться до шкільних та релігійних справ в краї та висвітлюють дискусії щодо заснування у Львові українського університету, боротьбу за реформу виборчого законодавства до Галицького сейму та австрійського парламенту. Важливе місце відведено спогадам М. Бобжинського, що були написані відразу після його відставки з посади намісника та згідно його заповіту вийшли друком у 1957 році [11].

Після «весни народів», не зважаючи на шалений опір польської панівної адміністрації Галичини та неадекватну позицію до різних ситуацій офіційного Відня, український національний рух, спираючись на конституційні принципи національної рівноправності народів, здобував для українців все більше прав та свобод. Однією з головних проблем на початку XX століття в Галичині було розв'язання питання зміни виборчого законодавства. Навколо нього точились словесні баталії серед польсько-українського політичного проводу як у стінах Галицького сейму та австрійського парламенту, так і на сторінках громадсько-політичних часописів двох таборів, громадських зібраннях, конференціях, з'їздах та вічах. Складовою національно-визвольного руху українського населення регіону була боротьба за народну освіту. На багатолюдних зборах усе рішучіше лунали вимоги ліквідувати дискримінацію українців у галузі освіти.

На думку Ю. Плекана: «*До розв'язання даної політичної проблеми краю прагнув у той час і відомий краківський консерватор, історик, професор Ягеллонського університету, а в період 1908-1913 рр. Галицький намісник Михайло Бобжинський (1849-1935 рр.). Польський політичний провід, бачачи, що розв'язання проблеми виборів до сейму є вже на часі і неминучим, – старалися різними сеймовими постановами, законами, як-то про урядову мову в адміністраціях краю, про поширення компетенції Крайової Шкільної Ради, тощо, забезпечувати «польський характер» відносин в краю*» [12, с. 51]. М. Бобжинський, що обійняв посаду намісника, опинився перед нелегкою дилемою: прислухатися до закликів подоляків і ендеків та запровадити у Східній Галичині надзвичайний стан, або ж здійснити спробу нормалізувати українсько-польські взаємини не вдаючись до силових методів. Із приходом до керівництва Галичиною М. Бобжинського починається новий, більш поміркований зі сторони певної частини польської політичної еліти, період взаємин двох народів. М. Бобжинський – чи не єдиний, хто обійняв посаду намісника зі сформованою програмою дій [13, с. 136].

На відмінну від краківських консерваторів, подоляки відстоювали концепцію намісника – пасивного чинника, який би підпорядковувався інтересам східно-галицької шляхти. Здобуті до 1870-х років автономічні свободи, на їхню думку, були достатніми для збереження шляхтою соціально-економічної (щодо селянства) і національної (щодо українців) переваги. Отримавши міцні позиції в сеймовому і парламентському представництвах, польські діячі зі Східної Галичини вперто відстоювали status quo, наголошуючи, що наміснику нічого не залишається, як цілковито усуватися від будь-якого впливу в політичних питаннях на делегацію у Відні, так і на сеймову репрезентацію [1, с. 97].

У цій не простій ситуації намісник М. Бобжинський проявив себе як рішучий і мужній політик. Мета, яку ставив перед ним у 1908 році клас, який він репрезентував, була різноплановою. Одним із головних напрямів цього середовища була орієнтація на австрійського цісаря і віденський уряд. Разом із тим, слідом за українцями невдоволеними політикою Відня були і поляки. На посаді намісника М. Бобжинський провадив політику українсько-польського замирення. Характерною в цьому контексті є інавгураційна промова намісника, виголошена польською і українською мовами. «*Високий сейм! Номінований ласкою найяснішого Пана намісником Галичини, приймаю владу з сильним бажанням збереження в регіоні громадського спокою, дотримання законів і поваги до влади. Є вдячним суспільству, яке зрозумівши і відчувши загрозу становища, зумовленого трагічною загибеллю мого попередника, ...зобов'язує мене в цій ситуації зберегти спокій. ...Не потребую використовувати крайніх заходів. Де є загроза порядку, достатньо направлення урядника намісництва, розгляду скарг. ...Налаштований утримати публічний порядок, не можу*

*однак кожного гіркого, знаного прояву публічного життя в нашому суспільстві, кожного зібрання під відкритим небом, кожного походу чи знання, впорядкованих хоч би через радикальне угрупування чи об'єднання, були в межах приписів, брати за загрозу того порядку і проти нього апарат влади мобілізувати. …Чим більше маємо публічної свободи, тим далі від мене є думка їх обмежувати, тим більше мушу дбати про те, тим більше повинно дбати саме суспільство, аби кожен орган публічної влади сповнював своє тяжке завдання, знайшов у них розуміння. …Зважуючись однак до репресивних засобів на випадок крайньої необхідності, віддаю собі відповідь тому, що для дотримання громадського спокою інших засобів не було. …Йдеться тут перш за все про існування адміністративного апарату, який у нашому краї чисельно, а частково і якісно не відповідає великім, давно бажаним теперішнім помислам діючої адміністрації. Приймаючи владу, отримав запевнення, що центральний уряд в тому напрямку не пожаліє ані допомоги, ані коштів. …Часи і стосунки, в яких намісник сам міг всіма справами і всіма урядниками особисто керувати, минули. …В міру як адміністративний апарат буде покращуватися, краще також буде усувати з нього формалізм і бюрократизм, надихати його тою ініціативою в піднятті й вирішенні справ, чого йому ще бракує. Кроки, започатковані мною в тому напрямку, переконали мене, що на добру волю і краще бажання урядників можу розраховувати. …Нещастя є таке велике, що всякі сили правительства, краю і цілої суспільності должні ся злучити в цілі його поборювання. Здаючи собі з того справу, запросиваєм всі тоті чинники, котрі би могли допомогти до діла і утворилем Комітет ратунковий начальний, до котрого війшли побіч представителі правительства, також репрезентанти Відділу крайового і головних Товариств рільничих польських і русинських…»* [14, с. 186].

Зважаючи на зміни у спектрі політичних сил після парламентських виборів, створений у листопаді 1911 р. кабінет К. Штюрка головним своїм завданням визначив проведення сеймових виборчих реформ у Богемії та Галичині. Центральний уряд почав шукати можливості для налагодження співпраці між політичними угрупованнями польського та українського таборів, які підтримували ідею міжнаціонального примирення. Намагаючись відновити польсько-українські переговори, міністр-президент доручив галицькому намісникові М. Бобжинському виконувати роль посередника та представляти нову національну політику в краї, що дало можливість у січні 1912 р. скликати Галицький сейм, а у квітні 1912 р. розпочати консультації з приводу відкриття українського університету. Завдяки застосуванню тактики безкомпромісної опозиції, українська парламентська репрезентація одержала особисті гарантії імператора та міністра-президента про врегулювання всіх спірних питань у Галичині за спільною згодою польської й української сторін.

«*Якщо представники правих сил вбачали в політиці М. Бобжинського щодо українців здачу інтересів польської спільноти, то значно пізніше йшлося про те аби використати зовнішні відмінності, що поділяли той рух і опираючись на одну з течій, та з її допомогою подолати протилежну. Йшлося про вибір партнера, а точніше, визначитися яка з українських течій представляла найменшу загрозу для панування польської шляхти. Українські націоналісти з метою отримання більшого впливу на селян мали рахуватися з їх інтересами і виступали проти поміщиків, висуваючи гасло парцеляції маєтків. Царськофільський (русофільський) напрямок вабив шляхту своїм консерватизмом. З іншого боку, інтереси австрійської держави схиляли Відень до здійснення тиску на Галичину, аби подолати царофілів, взаємодіяти виключно з націоналістичним напрямком. Конкретно за правління Бобжинського австрійська політика мала на меті наближення до себе українців і встановлення польсько-української угоди напередодні все більшої перспективи війни з Росією. Серед польської буржуазії ці концепції мали своїх прихильників. …Позиція щодо українців була одним із головних питань, яке поділяло польські буржуазні партії на два табори.*

*Було то одним із найважчих політичних питань, які мав розв'язати Бобжинський. У цьому сенсі політика намісника Бобжинського зазнала значних труднощів і зустрічала*

*сильний опір. ...Не підлягає найменшому сумніву, що сам Бобжинський не був налаштований якось прихильно до українців. Особисто, наприклад, був неприхильно налаштований до творення українського університету, вважаючи, що українська наука не доросла ще до створення власного вищого навчального закладу. Найближчий співпрацівник Бобжинського, Яворський, писав, що «то є спільною політикою»* [15, с. 125].

Намісник розраховував замирити дві найбільші національні громади Галичини. Він зблизився з краківськими демократами. За допомогою віденського уряду схилив на свій бік людовців. «*Демократи і людовці стали союзниками станьчиків у ставленні до українського питання. ...До грудня 1912 р. М. Бобжинському та голові Польського кола, демократу Ю. Лєо вдалося переконати польську опозицію погодитися на проект виборчої реформи, який передбачав для українців 26,5 % місць від загального представництва. Проти цього проекту 26 березня виступив римо-католицький єпископат*» [1, с. 128, 130].

З огляду на напруження ситуації на Балканському півострові та загрозу фінансової кризи в Галичині, восени 1912 р. кабінет К. Штюрка почав стимулювати переговорний процес, внаслідок чого 17 березня 1913 р. було досягнуто польсько-українського компромісу з приводу сеймової виборчої реформи. У цей час університетська справа відійшла на другий план, оскільки український табір почав розглядати реформу як першочергове завдання національної політики, реалізація якого сприяла у майбутньому відкриттю українського вищого навчального закладу у Львові. Через ігнорування центральними органами влади настроїв польського єпископату нова виборча ординація не була ухвалена. Позитивну роль у цей період відіграв галицький намісник М. Бобжинський, котрий зумів налагодити співпрацю між польською та українською сторонами, чим значно зменшив гостроту польсько-українського антагонізму в краї [16, с. 13]. Тому не дивно, що М. Бобжинський здобув серед українців прихильні відгуки за намагання утвердити засади гідності кожного громадянина, відновити віру суспільства в силу права. Згодом, один із лідерів української націонал-демократії Кость Левицький писав: «*Недавно померлий д-р Михайло Бобжинський заслужив собі у нас, українців, щоби його згадати незлим словом*» [17].

Намісник, пов'язаний найтісніше класовими інтересами із шляхтою, не мислив про зміну існуючого стану речей. Тим не менше, М. Бобжинського не можна вважати за типового націоналіста, бракувало йому тенденцій до розпалювання національного антагонізму. Подібно як більшість консерваторів він вважав за найбільшу небезпеку розгортання революційного руху. Для мешканців Західної Галичини зв'язок між класовою і національною свідомістю українців був значно менше істотним ніж для подоляків. На політику станьчиків і М. Бобжинського впливали також інтереси Австро-Угорської монархії.

## *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849-1914) / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. – Львів : ЛДУ ім. Івана Франка, 1998. – Вип. 33. – Серія історична.
2. Сінкевич Є. Г. Міхал Бобжинський: життєвий шлях та наукова діяльність (1849-1935) / Є. Сінкевич // Сумська старовина: Наук. журн. з історії та культури України. – Суми : СДУ, 2006. – № 20. – С. 90-95.
3. Сінкевич Є. Г. Міхал Бобжинський: суспільно-політична діяльність / Є. Сінкевич // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С. 60-63.
4. Baran A. Michał Bobrzyński (1848-1935) a mit Habsburgów / A. Baran, Z. Baran // Znak. – 1984. – R. 36. – Nr. 1. – S. 95-102.
5. Bardach J. O Michałe Bobrzyńskim nad Newa, Sekwaną i Weltawą // Ustrój i prawa w przeszłości dalszej i bliższej. Studia historyczne o prawie dedukowane prof. S. Grodziskiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej / pod red. J. Malca, W. Urszczaka. – Kraków : Wyd. UJ, 2001. – S. 239-254.
6. Bartel W. Michał Bobrzyński (1849-1935) // Spór o historyczna szkoła krakowska: Stulecie katedry historii polski Uniwersytetu Jagellońskiego 1869-1969 / pod red. C. Bobińskiej. – Kraków : Wyd. Literackie, 1972. – S. 145-189.
7. Buszko J. Polityka Michała Bobrzyńskiego w kwestii ukraińskiej (1906-1913) // Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu

Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzciciela Rusi Kijowskiej w Krakowie, 1990 / pod red. M. Pułaskiego. – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – Nr. 1088 – Prace Historyczne. – Z. 103. – Kraków, 1993. – S. 63-70.
8. Daszyk K. Idea parlamentarna a kwestia "silnego rządu" w refleksji historycznej Michała Bobrzyńskiego // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne / pod red. K. Baczkowskiego. – Kraków, 1998. – Nr. 1219 – Zesz. 125. – S. 109-128.
9. Dembiński B. Michał Bobrzyński. Próba charakterystyki człowieka i działalności / B. Dembiński // Przeględ Historyczny. – 1936. – T. 33. – S. 333-340.
10. Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 168-206.
11. Bobrzyński M. Z moich pamiętników / wstęp i przypisy A. Galos. – Wrocław ; Kraków : Wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1957. – XXXII, 404 s.
12. Плекан Ю. Польсько-українські взаємини на початку ХХ століття у Галичині (за матеріалами архівних збірок Ягелонського університету) // Питання історії України : Збірник наук. статей кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича. – Чернівці : "Зелена Буковина", 2006. – Т. 9. – С. 50-52.
13. Łazuga W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna / W. Łazuga. –Warszawa : PWN, 1982.
14. Цит. за Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії. – Миколаїв : ЧДУ ім. П. Могили, 2010. – 357 с.
15. Jaworski W. Listy z Sejmu r. 1910 / W. Jaworski. – Kraków : Wyd. C.K. UJ, 1911.
16. Уська У. Р. Українське питання в Галичині у політиці австрійського уряду в 1907-1914 рр. : Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2005.
17. Левицький К. Д-р Михайло Бобжинський в українській політиці // Діло. – 1935. – Ч. 187, 17 липня.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Ю. В. Котляр***



*Стаття надійшла до редколегії 14.11.2011*

УДК 32(09с)

***Ярослав Мокляк***

# *ВАСИЛЬ СТЕФАНИК І ПОЛІТИКА*

*Для Василя Стефаника політика не була головною сферою зацікавлень. Був у самому центрі віденської політики, але відігравав там радше роль авторитету серед видатніших від нього депутатів. Політика була іншим його життям, може навіть тлом іншого життя, завдяки якому він розвивав свою прекрасну літературну творчість.*

***Ключові слова:*** *Політика, літературна творчість, селяни.*

*Для Василия Стефаника политика не была главной сферой его интересов. Был в самом центре венской политики, но играл там скорее роль авторитета среди более выдающихся депутатов. Политика была другой его жизнью, даже фоном другой жизни, благодаря которой он развивал свое прекрасное литературное творчество.*

***Ключевые слова:*** *Политика, литературное творчество, крестьяне.*

*For Vasyl Stefanyk, politics were not his main area of interest. He was at the centre of Viennese politics, but played the role of an authority among more talented deputies. Politics were his other life, maybe even the background of his other life, thanks to which he developed his excellent literary works.*

***Key words:*** *Politics, literary works, peasants.*

Важко уявити видатного українського письменника як політика, але я свідомо вирішив співставити цю постать і політику. Насправді Василь Стефаник брав участь у політичних акціях, належав до політичної партії з виразно уточненими ідейними поглядами, входив до складу Віденського парламенту, але виглядає на те, що політика, хоча він дозрівав разом з ескалацією галицького політичного життя, для якого було характерним напруження націоналістичних тенденцій, був присутній у політиці – вона була іншим його життям, може навіть тлом того іншого життя, завдяки якому він розвивав свою чудову літературну творчість. Тло не завжди залишається другим планом, часто вирішує про напрям дії, імплікує оцінку одиниці і є могутнім резервуаром традиції, вразливості і саме творчого потенціалу.

Я зверну увагу на декілька умовних питань, що пов'язують Стефаника з політикою. Це питання, які пов'язані з його суспільним походженням і конфліктною польсько-українською ситуацією у Галичині, що ускладнювалася.

Головним питанням була освіта, боротьба про ширший доступ до освіти для української молоді. Щоправда, сам Стефаник не мав серйозних фінансових проблем, коли навчався, адже його батько належав до багатших господарів. Але питання доступу сільських дітей до середніх шкіл, особливо класичних гімназій, зароджувала величезні фінансові труднощі у межах всієї Галичини. Ставала ця справа суспільним, національним і врешті політичним питанням – повільно зароджувалася необхідність вирішувати її у законодавчих установах, у Галицькому крайовому сеймі і Віденському парламенті. Саме потреба боротьби за освіту, якої Стефаник був свідком, коли його виключили з гімназії у Коломиї, була однією з найважливіших, що сформували його політичні погляди і ввели до політики.

Стефаник охоче включався до дій, що вели до введення корисних юридичних регулювань, що полегшували навчання сільських дітей у громадських школах, особливо середніх. Віддзеркаленням тих очікувань були сеймові заяви, що подавали українські депутати у Львівський сейм. Стефаник не був депутатом до Львівського сейму, отже наведу приклад заяви Тита Заячківського від 15 січня 1896 року про полегшення відвідування середніх шкіл, після введення обов'язкової форми, для незаможних учнів. Місячне утримання учня зросло до 100 злотих. Українські політики побоювалися зме-

ншення і так невеликої кількості учнів сільського походження у гімназіях, при чому Заячківський не наголошував на національному питанні, тільки суспільному, а цим самим теж діяв в інтересах і польської молоді [8, с. 221-222; 9, с. 232-239]. Невдовзі, однак, у добу націоналізму, що наростав на зламі XIX і XX століть, суспільні питання були інтегральною частиною національних рухів і сільські справи, які досі розглядалися як спільні, польські і українські, поділили обидва народи, і Стефаник міцно став на ґрунті українського національного руху.

Він був солідарним із селянами, що страйкували під час відомих страйків на Поділлі 1902 року. Подільська шляхта на той час впевнена у своїй позиції, відчула загрозу і вектор своєї політики повернула у бік національної демократії. Одним з найенергійніших пропагандистів цього напряму був Тадеуш Цєнський. Цей напрям підтримала частина латинського кліру на чолі з вірменським архієпископом Юзефом Теодоровичем [1, с. 20-21]. Поширення освіти серед селян порушувало суспільну перевагу шляхти. Саме той суспільний контекст на початку XX століття, був так насправді політичним контекстом, тому, що шляхта робилася все більше польською, а селянин – все більше українським.

Ситуація, у якій опинилися селяни, потягнула за собою необхідність оцінки політичної реальності і механізмів, що регулюють політичне життя в Галичині. Тут вирішальним питанням було збільшення кількості українських представників у Галицькому крайовому сеймі. Почалася безцеремонна виборча боротьба, щедра на адміністративне зловживання з побиттями і зі смертельними випадками включно. В австрійській пресі поняття «*галицькі вибори*» набрало специфічного негативного забарвлення. Я наведу приклад хоча б сеймових виборів 1908 року. Стефаник взяв активну участь як у виборчій кампанії, так і у дискусіях про перебіг та наслідки. Він свою увагу зосередив на участі селян у цій кампанії, на виборчих зловживаннях, у результаті яких виборчий результат показував правдиві очікування сільських виборців. Стефаник радше чинив опір несправедливості, ніж пропонував конкретне політичне вирішення справи. Радше оголював несправедливість, ніж боровся з нею. Відкликався на акції адміністративної влади проти політично настроєного селянства і цілих сіл, наприклад, на Тернопільщині дійшло до сутичок між військовим відділенням і селянами з села Чернигів, де вбито кількох селян [7, с. 193-194]. Смертельні випадки особливо підтверджували переконання про несправедливість і необхідність дальшої боротьби. Масштаби конфлікту стали помітними особливо після того, як 12 квітня 1908 року, українським студентом Мирославом Січинським був убитий намісник Галичини Андрій Потоцький, що було наслідком жорстокої виборчої кампанії. Найголоснішою була справа, коли 6 лютого 1908 року, жандарми закололи господаря села Коропці, що у Бучацькому повіті, Марка Каганця.

Найвиразнішим виявом політичного життя Василя Стефаника був його мандат до Нижньої палати Віденського парламенту. Може бути і так, що бурхливі події у селі під час кривавої виборчої кампанії на початку 1908 року, схилили його до активності на виборчих зборах, до рішення увійти до парламенту. Увійшов на місце Володимира Охримовича, який здав мандат [2; 7, с. 141]. І відразу був свідком і учасником гострих парламентських дискусій. Після вбивства намісника Потоцького, 30 квітня почалася літня сесія Віденського парламенту, а 20 травня почалася дискусія над польсько-українським спором, що мала назву «*руська дебата*» [4].

Віденський парламент був законодавчим стержнем, в якому можна було критикувати галицькі події. Кількість мандатів у Нижній палаті, під час окремих каденцій, була різною, однак ніколи не відповідала принципам пропорційності по відношенню до кількості мешканців. Українці старалися про зміну виборчого права, щоб ту некорисну для них пропорцію повернути у зворотній бік. Перешкодою було не тільки польсько-українське суперництво, тому що серйозні організаційні проблеми народжували також невирішені внутрішньоукраїнські справи. Повільно проходила поляризація партійного українського життя, але насамперед надалі згубні наслідки мав поділ на формування національне (народовці) і москвофільське, що далі утримувався. Ця остання тенденція, у формі радянофільства, уже після І Світової війни, стосува-

лася теж Стефаника, як і багатьох інших видатних постатей літературного і політичного життя (навіть першого президента України – Михайла Грушевського).

У виборах до Віденського парламенту 1907 року, українці кількістю мандатів розгромили москвофілів – на 28 мандатів здобули 27. Вибори відбулися на основі нового виборчого положення, що давало право голосувати повнолітнім громадянам, що змобілізувало до мітингів і створювало більше шансів на введення більшої кількості власних депутатів до парламенту. Тому 1907 рік і наступний 1908 відкрили нову епоху у боротьбі українців за їхні права у Галичині. Мобілізація наступила також і на польському боці, в основному у середовищі ендеків і подоляків, метою яких було утримати status quo в суспільних і політичних відносинах Галичини.

Стефаник входив до Віденського парламенту в момент найбільшого пожвавлення сподівань українського суспільства і швидкого загострення ходу подій у польсько-українських відносинах. Величезне значення мало також питання Наддніпрянської України. Зміни в Росії після революції 1905 року, політична відлига і пожвавлення національного руху, що помітним було в культурно-освітніх установах, письменництві і часописьменництві в українській мові, зміцнило ідею національної єдності з двох боків австрійсько-російського кордону. Зміни в Росії впливали також на зміцнення контактів з українською елітою над Дніпром, що сталося на багатьох площинах. У випадку Стефаника вершиною була літературна площина, але доповнювала вона дуже добре його галицький політичний досвід, що дозволило йому набратися більшої впевненості в оцінці відношення Відня до українського питання.

Союз подоляків з ендеками ґрунтовно вплинув на польсько-українські відносини у Галичині. Ендеція, у якій головну роль відігравав варшавський осередок, відкрила курс на співпрацю з Росією. У Галичині це відобразилося зміцненням критики на адресу українських народовців та підтримкою їхніх ідейних і політичних суперників, тобто москвофільського табору. Замість договірних тенденцій, а саме бажання дійти компромісу у відносинах з українцями, це означало б дальші поступки українським вимогам, верх взяло намагання зміцнити проросійський табір серед русинів. Була це спроба розіграти українське питання незалежно від віденської політики, а навіть проти неї. Результатом цих дій було надзвичайне загострення польсько-українських відносин. Подоляки зрозуміли, що земля захиталася у них під ногами, відреагували значною мірою імпульсивно і були переконані, що це єдина дорога, щоб утримати володіння у ситуації, коли демографічно були меншістю в оточеній стихії українського селянства, все більше свідомого своїх політичних прав. Поширення активності українського села сприяло ростові позиції Української радикальної партії, з-під крила якої Стефаник увійшов до Віденського парламенту.

Одночасно у Галицькому сеймі прийнято закон, який обмежував можливості розвитку української мови. У лютому 1907 року схвалено розширення компетенцій Шкільної крайової ради в ситуації, коли українці віддавна очікували поділу цієї установи на українську і польську, щоб створити краще поле для розвитку народного шкільництва у селах і містечках, у яких переважно жили українські селяни і селяно-міщани. Подібно було у вчительських семінаріях, в яких вимоги створення цих семінарій, відхилено. Нарешті 13 березня 1907 року після бурхливої дебати, у якій руські депутати захищали війтів і селян з руських сіл, введено закон депутата Абрагамовича що накидав обов'язкове вживання польської мови автономічною владою*. Це означало введення польської мови як державної у громадському та урядовому просторі [10, с. 1065-1113]. Напрямок полонізаційних дій був очевидним. Подільська шляхта робила це у повному переконанні, що результатом буде затримання українського радикалізму, особливо селянського, але наслідок цих дій був зворотнім – наступала ще більша радикалізація настроїв у суспільстві. Стефаник помітив ці зміни і сам брав участь у політичній мобілізації селян.

Строк повноважень парламенту 1907-1911 (цісар розпустив депутатську палату

* Після голосування у другому читанні українські депутати покинули залу, а більшість проголосувала за закон у третьому читанні без зачитування.

30 березня 1911 р.) виявився періодом, в якому зросла роль українських парламентних представників. Зовнішньою ознакою цього був вибір Юліана Романчука на віце-президента Депутатської палати – першого українця на цій посаді у Віденському парламенті. Однак, важливішими були конкретні результати у сфері права і посад в адміністрації. Український клуб добився того, що звільнили з посад кількох старостів, які під час виборів використовували своє службове становище проти українських кандидатів. Вибороли також введення полегшення отримання перепусток на жнива для жовнірів-селян. У сфері освіти добивалися, в основному, однак безуспішно, Українського університету у Львові [3].

Внаслідок виборів 19 червня 1911 р. українські політики прийняли принцип, що треба продовжувати парламентську діяльність згідно з доцьогочасним напрямом. Виборча кампанія знову набрала вигляду польсько-української боротьби і була оточена виборчими зловживаннями. Василь Стефаник увійшов до австрійського парламенту разом з доктором Львом Бачинським, доктором Миколою Лаходинським, доктором Кирилом Триловським та Павлом Лавруком [5, с. 574]. Усі вони увійшли до Українського парламентського об'єднання з депутатами Української народно-демократичної партії (К. Левицький, Ю. Романчук і інші). Як український депутат 19 липня 1911 року Стефаник підписав державно-юридичну заяву, в якій відкликаючись на історичне право Угорської корони до земель Галицького і Волинського князівств, що проголошено 1772 року, як основу приєднання до монархії Габсбургів (до її угорської частини), українці вимагали від'єднати Східну Галичину від Освєнцімського та Заторського князівств, та Великого краківського князівства і поєднати з Буковиною. У заяві піддано критиці віденський уряд за «*позбавлення можливості розвитку і параліч сил*» українського народу тим, що «*толерується свавілля галицької адміністрації*». У заяві було вказано на те, що очікування, пов'язане з утворенням національно-територіальної автономії, для галицьких українців безпосередньо пов'язане із монархією [5, с. 578-579]. У цій заяві віддзеркалювалися традиції української політики з 1848 р., засновані на вимогах поділу Галичини на польську і українську частини, але були теж наслідком польсько-українських відносин, що весь час погіршувалися.

Початок війни схилив українських політиків до конкретніших консолідаційних дій. З ідеєю створити об'єднану міжпартійну організацію виступив Михайло Павлик – лідер радикальної партії. 1 серпня 1914 р. оголошено створення у Львові Головної Української ради (далі – ГУР). Її метою було створити українську незалежну державу з території, відібраної у Росії [6, с. 317]. З радикальної партії до ГУР увійшло четверо політиків: Михайло Павлик, Кирило Триловський, Микола Балицький, Микола Лаходинський – не було серед них Стефаника, який традиційно тримався далеко від усіх екзекутивних колективів.

Чим була політика для Василя Стефаника? Напевне не була першорядною сферою його зацікавлень. Увійшов до політики, доцінював її значення у боротьбі за підвищення життєвих умов нижчих суспільних шарів і розвиток національної культури, але була вона узбіччям його особистої активності. Він був у самому центрі віденської політики, але відігравав там радше роль авторитету серед видатніших від нього практиків української політики.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський. Цісарські намісники Галичини 1903-1913. – Рим, 1987.
2. «Дѣло». – 1 квітня 1911.
3. «Дѣло». – 5 квітня 1911.
4. «Дѣло». – номери після 30 квітня 1908 р.
5. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. – Львів, 1926.
6. Расевич В. Діяльність українських організацій у Відні під час першої світової війни // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Випуск 34.
7. Сухий О. Між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. – Львів, 1999.

8. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem, Lwów, 8 засідання від 15 січня 1896 р.
9. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem, Lwów, 9 засідання від 17 січня 1896 р.
10. Stenograficzne sprawozdania z posiedzeń Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem, Lwów, 18 засідання від 13 березня 1907 р.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Ю. В. Котляр***

 *Стаття надійшла до редколегії 28.10.2011*

УДК 94(477)«1953-1964»

**Ю. В. Невмита**

# МІСЦЕ І РОЛЬ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ І ГОСПОДАРСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УРСР У ДОБУ ВІДЛИГИ

*На основі архівних та опублікованих джерел досліджено феномен партійно-радянської та господарської номенклатури, визначено її місце і роль у політичній системі УРСР у 1953-1964 рр. Зроблена спроба з'ясувати сутність номенклатури, її функціональне призначення та вплив на особливості організації державної влади в Українській РСР у добу відлиги.*

***Ключові слова:*** *номенклатура, номенклатурний принцип, номенклатурна система, ієрархія, функціонери, чиновники.*

*На основании архивных и опубликованных источников исследовано феномен партийно-советской и хозяйственной номенклатуры, определено ее место и роль в политической системе УССР в 1953-1964 гг. Сделана попытка установить суть номенклатуры, ее функциональное предназначение и влияние на особенности организации государственной власти в Украинской ССР в период оттепели.*

***Ключевые слова:*** *номенклатура, номенклатурный принцип, номенклатурная система, иерархия, функционеры, чиновники.*

*On the basis of the archive and published sources the phenomenon of the soviet party and master nomenclature is investigated, its place and role in the political system of the Ukrainian SSR in 1953-1964s is defined as well. The attempt is made to find out the essence of the nomenclature, its functions and influence to the peculiarities of the organization of the state power in the Ukrainian SSR in the thaw epoch.*

***Key words:*** *nomenclature, nomenclature principle, nomenclature system, nomenclature hierarchy, functioners, officials.*

Дослідження радянської номенклатури як своєрідного соціального феномена за останнє десятиліття набуло динамічного розвитку та окреслило цілий ряд проблем, у тому числі й історичних, які раніше не потрапляли у поле зору вчених. А введення до наукового обігу нових матеріалів, які сьогодні стали доступними для дослідників, документальних джерел, а також трансформація концептуальних підходів щодо їх вивчення, зумовили переоцінку цілої низки історичних явищ і подій.

Нині в Україні відбувається пошук власної моделі розвитку правового, цивілізованого, демократичного суспільства, яке б відповідало сучасним реаліям. Тому вивчення природи та особливостей функціонування і формування партійно-радянської та господарської номенклатури у добу відлиги, і сьогодні, в часи розбудови незалежної Української держави має важливе значення, адже по-перше кадрова політика була і залишається стрижнем ефективного функціонування держапарату будь-якої країни, по-друге життя переконливо довело, що навіть негативний досвід нерідко стає у великій пригоді, по-третє – 1953-1964 роки були сповнені багатьох суспільних змін і постійного пошуку шляхів покращення добробуту, та найголовніше вони давали людям надію на краще життя.

Вітчизняна історіографія накопичила помітний науковий доробок, присвячений ролі та місцю партійно-радянської та господарської номенклатури у політичній системі УРСР. Вона знайшла відображення в публікаціях: М. Дорошка [1], В. Крупини [2], С. Кульчицького [3], Т. Першиної [4], Г. Стародубця [5], М. Фролова [6], В. Тимцуника [7] та ряду інших вчених. Проте, ця проблематика і досі продовжує викликати інтерес у науковців і потребує дослідження ще цілого ряду важливих аспектів, зокрема у добу відлиги.

Це і обумовило актуальність даної теми та необхідність її глибокого вивчення.

Автор ставить перед собою мету з'ясувати сутність, функції та особливості процесу формування партійно-радянської та господарської номенклатури у 1953-1964 роках.

Термін «номенклатура» сягає своїм корінням у глибоку давнину. З'явився він ще у давньоримську епоху і походить від латинських слів nomen – ім'я та clare – скликати, що в перекладі означає перелік, список [8, с. 345]. Із цього приводу М. Сергієнко говорить, що у Стародавньому Римі серед рабів навіть існувала окрема категорія під назвою раб-номенклатор, основним обов'язком якого було знати імена всіх мешканців міста і рабів у домі та при потребі підказувати їх своєму господарю [9, с. 249]. Проте, сьогодні тлумачення цього слова не відповідає своєму первинному змісту, адже ще за часів існування Радянського Союзу воно міцно вкоренилося у партійній лексиці та набуло нового сенсу.

В радянських умовах поняття «номенклатура» з'явилося у партійних документах восени 1923 року, після того, як секретаріат ЦК РКП(б) направив усім наркомам і керівникам державних установ перелік посад, призначення на які здійснювалося виключно за постановою ЦК. З того часу номенклатурний принцип призначення партійних кадрів на державні посади був узаконений, а сам термін почав означати перелік найважливіших керівних посад у партійно-державному апараті та громадських організаціях, призначення на які відбувалося лише із санкції центральних партійних органів [1, с. 3].

Усі дані про номенклатурні посади зберігалися у суворій таємниці, а списки номенклатури вважалися цілком таємними документами і розсилалися тільки обмеженому колу осіб.

Навіть сам термін «номенклатура» використовувався дуже рідко, в тому числі і у партійних документах. Він лише позначав, а не розкривав зміст типу кадрової політики, тобто призначення на керівні посади згори до низу, яке повністю відкидало принцип обрання чи відбір кандидатів на конкурсних засадах. Пізніше цією категорією почали називати й групу осіб, що обіймала номенклатурні посади, тобто самих чиновників.

Слід також зазначити, що номенклатурних посад було дещо більше, ніж працюючих на них людей, оскільки частина партійно-радянських та господарських управлінців одночасно обіймали декілька посад.

В історичній літературі термін «номенклатура» набув поширення тільки після виходу у 1972 році монографії М.С. Восленського [10]. Зауважимо, що до цього часу вона є найбільш повною та ґрунтовною науковою працею, в якій глибоко досліджено номенклатуру та проаналізовано важливу її ознаку – ієрархічність. Сутність останньої полягає у розумінні внутрішньої будови номенклатури як пірамідальної ієрархії, для якої характерним було те: чим важливіше номенклатурне «крісло», тим вищий партійний орган здійснював призначення працівника на нього.

Зауважимо, що найвищий щабель партійно-державної піраміди СРСР обіймали перший секретар ЦК КПРС, члени Політбюро ЦК КПРС, кандидати в члени Політбюро і секретарі ЦК. Наступною сходинкою була номенклатура Політбюро ЦК КПРС, тобто керівники, які були призначені на засіданнях Політбюро. До цієї групи входили перші, інколи, другі секретарі республіканських ЦК компартій, перші секретарі обкомів та міськкомів найбільших міст, союзні міністри, вищі військові чини, посли, директори найбільших заводів ВПК, керівники творчих союзів, головні редактори центральних партійних видань. Рівнем нижче знаходилась номенклатура Секретаріату ЦК КПРС, до якої належали заступники міністрів, другі секретарі обкомів, перші секретарі облвиконкомів і т.д. [11, с. 52]. Номенклатура Політбюро і Секретаріату становила номенклатурну верхівку, яка в офіційних документах носила назву «основна номенклатура». Останнє місце у цій ієрархії займала обліково-контрольна номенклатура ЦК КПРС. Призначення на ці посади відбувалося лише після узгодження у відповідних відділах ЦК.

До «Переліку номенклатури ЦК КПРС по Українській РСР», крім партійних працівників різних рівнів, були внесені усі важливі посади: від голови Президії Верховної Ради УРСР до директорів заводів та начальників пароплавств, ректорів вузів та редакторів газет. І тому номенклатурний контроль зумів охопити усі сторони життя українського суспільства.

Структуру номенклатури в 1953-1964 роках можна розглядати також із позиції вертикалі влади, виокремлюючи номенклатуру рівня ЦК КПРС, ЦК КПУ, обласного, міського, районного та рівня первинної парторганізації, або по горизонталі влади, поділивши на партійну і радянську, у якій, в свою чергу, можна виділити номенклатуру державних органів влади і господарських керівників. Проте, у будь-якому випадку представники номенклатури обов'язково були тісно взаємопов'язані між собою.

На сьогодні в історичній, політичній та соціологічній науках сформувалося ціле розмаїття підходів, що дають пояснення сутності феномену номенклатури через різні понятійні категорії, такі як: «партократи», «чиновники», «еліта», «правлячий клас», «новий клас», «політичний інститут», «функціонери», «бюрократи», «партійне керівництво», «призначені працівники», «відповідальні працівники», «влада», «владні структури», «державний апарат», «управлінці», «керівна верхівка» тощо.

Проте, саме розуміння концепту «номенклатура» не дає змоги до кінця з'ясувати роль та місце феномену номенклатури у суспільно-політичному житті УРСР. Для цього необхідно проаналізувати його складові: «номенклатурну систему» та «номенклатурний принцип» добору кадрів.

Аналіз джерельної бази робить очевидним те, що «номенклатурна система» та «номенклатурний принцип» добору кадрів відігравали важливу роль у формуванні всіх ланок керівників. Тонкощі перебігу цих процесів у хрущовське десятиліття у науковців викликають особливий інтерес. Оскільки на початку 50-х років ХХ століття нове керівництво країни на чолі з першим секретарем ЦК КПРС Хрущовим, у результаті змін, що відбулися у вищих ешелонах влади та складної економічної ситуації, відчуло необхідність нових підходів, щодо формування партійно-радянської та господарської номенклатури. А основним змістом багатьох реформ стали десталінізація та лібералізація радянського суспільства й передусім самої КПРС, оскільки компартія мала одноосібний вплив на діяльність органів державної влади та на розвиток всього радянського суспільства, тому, віддаючи всі, без винятку, керівні посади своїм членам, вона намагалася через Ради народних депутатів як політичну основу СРСР, профспілки, комсомол, виробничі та громадські організації, творчі спілки тримати все під своїм контролем. А правляча номенклатура у свою чергу всіляко підтримувала міф про компартію як «авангард робітничого класу».

Сконцентрувавши поступово у своїх руках фактично всю повноту влади та обійнявши ключові посади в СРСР, М. Хрущов намагався демократизувати державні інститути, посилити боротьбу з бюрократизмом, не змінюючи при цьому суті самої системи.

У своїх починаннях М. Хрущов розраховував на підтримку і тому продовжував зміцнювати свої позиції: після призначення українця Олексія Кириченка на посаду першого секретаря ЦК КПУ пішла широка хвиля висунення до номенклатури представників місцевої влади. Кадри, які новий вождь знав особисто, на які міг покластися, походили здебільшого із України. Утворилася нова українська політична еліта, яка мала перевагу над вихідцями з інших регіонів. Так, у 1964 році, до зняття М. Хрущова, 5 осіб із 10, які входили до складу Президії ЦК КПРС, були обставинами своєї політичної біографії пов'язані з Україною: М. Хрущов, Л. Брежнєв, М. Підгорний, О. Кириченко, Д. Полянський – фактично це була половина персонального складу партійно-радянської верхівки. За законами номенклатури кожен із них «тягнув за собою своїх». Подібна ситуація відбувалася і на місцях.

Компартія України у цей час також зазнала очевидних якісних та кількісних змін: на 1 червня 1954 року в ЦК КПУ українців було 72 %, у Верховній Раді УРСР – 75 %, а серед керівників великих підприємств – 51 %. У 1958 р. українці становили 60 % членів КПУ. На початку 60-х років число членів компартії перевищувало 1,6 млн. осіб, а у середині цього десятиліття їх було більше 5 % населення України.

Показовим у цьому плані був стан по добору керівних кадрів на Черкащині. Відразу після підписання Указу про утворення Черкаської області розпочалася практична робота. Для вирішення організаційних питань по формуванню апарату управління та налагодженню його роботи до м. Черкас прибула

група працівників ЦК КПУ на чолі з Борисом Іовлевичем Вольтовським, який мав очолити майбутній обком партії і стати першим секретарем Черкаської області. Затверджене ЦК КПУ оргбюро виконувало усі владні функції аж до остаточного формування всіх управлінських ланок партійного та державного керівництва областю. На своєму першому засіданні 13 січня 1954 року цей тимчасовий орган розглянув питання про розміщення створюваних обласних організацій, про назву обласної газети, про розгортання соціалістичного змагання з Київською областю. А на першій Черкаській обласній партійній конференції, яка відбулася 10-11 березня 1954 року, було обрано обласний партійний комітет. Її делегати представляли 1 714 первинних парторганізацій, які об'єднували 22 860 членів партії і кандидатів в члени КПРС. Згодом на першому пленумі було обрано бюро Черкаського обласного комітету Комуністичної партії України. До його складу ввійшли партійні і радянські керівники, які раніше обіймали номенклатурні посади в основному в Київській області. Першим секретарем Черкаського обкому партії було обрано Вольтовського Бориса Іовлевича, який був колишнім фронтовиком, добре знав сільськогосподарське виробництво і мав значний управлінський досвід обласного масштабу, оскільки у перші повоєнні роки завідував сільгоспвідділом Київського обкому компартії України, а з 1951 р. був першим заступником голови Київського облвиконкому. З 1960 року працював на посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР. Обирався депутатом Верховної Ради України, членом ЦК Компартії України [12, с. 79].

На першій сесії Черкаської обласної Ради депутатів трудящих, яка відбулася 16 квітня 1954 року, було завершено формування обласного апарату. Головою облвиконкому було обрано 35-річного Івана Кіндратовича Лутака, добре обізнаного з Черкащиною, адже з 1949 по 1951 рік він був першим секретарем Христинівського райкому партії Черкаської області, потім працював завідувачем сільськогосподарського відділу Київського обкому КПУ, а згодом першим секретарем Києво-Святошинського району Київської області, колишнього фронтовика, людину надзвичайної працездатності, компетентного фахівця сільськогосподарської галузі. У 1961 році І. К. Лутак призначений на посаду першого секретаря Кримського обкому партії. Він зробив великий внесок у розвиток Черкащини та її обласного центру. Неодноразово обирався у Верховні Ради УРСР і СРСР, в Центральний Комітет Компартії України та КПРС [12, с. 90].

Зауважимо, що у середині 50-х років XX століття розпочався процес перебудови державного апарату, удосконалення його структури. У міністерствах і відомствах та місцевих органах управління було ліквідовано 4 867 структурних підрозділи, організацій та установ, скорочено понад 92,5 тис. посад. Водночас значно розширилася система рад депутатів трудящих. Вони розглядалися партійно-радянською номенклатурою як одна з найдемократичніших форм органів самоврядування та залишалися під пильною увагою партійних органів, кількість членів яких у подальші роки доби відлиги продовжувала зростати. Так, наприклад, у 1958 р. в колгоспах Черкаської області працював 12 861 комуніст, а в 1965 р. – вже 18 599, тобто у півтора рази більше [13, с. 477].

Загалом же хрущовські управлінські реформи, що передбачали зміни в системі керівництва, не раз торкалися сільського господарства. 1959 р. у великих колгоспах і радгоспах стали створюватися партійні комітети, а парторганізаціям бригад, ферм, відділень надавались права первинної організації. В 1959-1960 рр. парткоми діяли в 5 664 колгоспах і 2 140 радгоспах, і цей процес набував розмаху [14]. Чисельність же партійної номенклатури в УРСР, яка обіймала всі відповідальні посади, продовжувала суттєво зростати. Так, у 1963 році, 3 130 комуністів керували первинними парторганізаціями на звільнених посадах [15, арк. 7].

Крім того, на початку 60-х років Москва збільшила перелік номенклатурних працівників, контроль за якими передався ЦК України. В результаті голів колгоспів було включено до основної номенклатури, а бригадирів, завідувачів ферм, керуючих відділками, головних спеціалістів – у головну номенклатуру колгоспних і радгоспних парткомів [16, арк. 43].

Так, очевидним є те, що у 1953-1964 роках партійно-державне керівництво замість до-

корінних перетворень не раз ініціювало різні варіанти реорганізації управлінського апарату. Але вони виявилися не до кінця продуманими і не принесли очікуваних результатів, лише призвели до збільшення кількості чиновників. Так, наприклад, на кінець доби відлиги, в обласних комітетах одержали керівні посади 286, у міських, районних комітетах, у промислових зонах і виробничих колгоспно-радгоспних управліннях – 493 особи. Всього в республіці функціонувало 428 комітетів різних рівнів [17, арк. 4-9].

Отже, партійно-радянська та господарська номенклатура, протягом усіх етапів історичного розвитку Радянського Союзу, і УРСР зокрема, була найбільш важливим суб'єктом радянської політичної системи, який не тільки стояв біля витоків формування та розподілу влади у державі, а й був першочерговим її носієм. С. Хайтун охарактеризував номенклатуру як самостійну «*розумну систему*», що, завдяки своєму «*колективному розуму*», працює виключно на себе [18, с. 97-112].

Справді, усі ланки номенклатури були тісно взаємопов'язані: ключові посади могли входити одночасно до номенклатури двох і більше партійних комітетів різних рівнів. Це стосується не лише найвищих партійних і державних посад, але й, наприклад, директорів електростанцій, підприємств і виробничих об'єднань всесоюзного значення, ректорів найбільших вузів УРСР, редакторів партійних видань, голів державних комітетів у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі, будівництва, кінематографії, фізичної культури та спорту, телебачення і радіомовлення, освіти тощо [19, арк. 1-24].

Всі ці партійні та державні функціонери на місцях повинні були забезпечити реалізацію директив, постанов, наказів центрального керівництва, а також організовувати і контролювати виконання поставлених перед ними завдань. З іншого боку, від здібностей чиновника керувати заводом, фабрикою, підприємством, містом, селом, районом, областю залежало ставлення населення до влади в цілому [20, с. 141].

Крім того, на основі глибокого аналізу архівних та опублікованих джерел очевидно, що в Українській РСР у добу відлиги «номенклатурна система» здійснювала контроль за всіма керівними органами, а також за механізмом їх призначень на займані посади. Це необхідно було для збереження єдності держави і партії, та реалізувалося завдяки використанню «номенклатурного принципу» добору кадрів, який передбачав дотримання ієрархічності: тобто подальше життя представника номенклатури могло протікати лише в ієрархіях, переміщуючись або «вверх», або «вниз» з однієї посади на іншу згідно рішень вищестоящих посадовців. Сама ж особа фактично ставала невідчужуваною номенклатурною системою.

Зауважимо, що завдяки номенклатурному принципу добору і розстановки кадрів, на керівні посади призначалися управлінці з потрібними номенклатурній системі особистісними і професійними якостями, та ідеологічними переконаннями.

Роль і місце партійно-радянської та господарської номенклатури, як головного суб'єкта політичної влади, в суспільно-політичному житті СРСР, та УРСР зокрема, у 1953-1964 роках була обумовлена її функціональним призначенням. Адже протягом усіх етапів історичного розвитку Радянського Союзу, вона була стрижнем суспільно-політичної системи, забезпечуючи, протягом багатьох десятиліть, її стабільність та непохитність.

Правляча комуністична партія призначала на керівні посади своїх членів, адже вона мала вплив на всі сфери життя радянського суспільства, тому протягом тривалого часу в державі вдавалося зберігати єдність партійного і державного апаратів влади, і це давало їй змогу здійснювати контроль над життям всього суспільства, найперше для того, щоб вчасно попереджати та виявляти факти, що здатні негативно вплинути на функціонування суспільно-політичної системи республіки або всієї держави.

Слід відмітити, що кількість номенклатури не була постійно однаковою, оскільки динаміка її змін залежала від особливостей кадрової політики першого секретаря ЦК КПРС. Так, на початку перебування М. Хрущова біля державного керма відбулося суттєве скорочення номенклатурних посад, проте у середині 60-х років XX століття їхня кількість почала невпинно зростати. Всі рівні номенклатури були нерозривно взаємопов'язані одне з одним, що забезпечувало функціонування номенклатури як єдиної, цілісної системи.

Очевидним є те, що дослідження формування і діяльності партійно-радянської та господарської номенклатури на всіх етапах історичного розвитку Радянського Союзу, доби відлиги зокрема, може допомогти уникнути серйозних помилок в організації владних структур сьогодення.

*ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УРСР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз: Монографія. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 154 с.
2. Крупина В. О. Партійно-державна номенклатура повоєнної України // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колект. монографія. [Кн. 2], ч. 1-2. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 139-176.
3. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2.
4. Першина Т. Партійно-радянська номенклатура в Україні в перші повоєнні роки (1946-1948 рр.) // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. пр. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 85-105.
5. Стародубець Г. Джерела і способи формування регіональної партійно-радянської еліти в 1944-1945 роках (на прикладі західних областей України) // Міжнародна наукова конференція «Сучасна українiстика: наукові парадигми мови, історії філософії». – Харків, 2008. – Ч. IV. – С. 155-163.
6. Фролов М. Компартійно-радянська еліта в УРСР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя, 2003.
7. Тимцуник В. І. Реформування системи влади та державного управління в Україні (1953-1964 рр.) : Монографія. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 400 с.
8. Словарь иностранных слов. / Под ред. Петрова Ф. Н. – М. : Изд-во «Русский язык», 1989.
9. Сергеенко М. Е. Жизнь древнего Рима. – СПб. : Издательско-торговый дом «Летний Сад» ; Журнал «Нева», 2000. – 368 с.
10. Восленский М. С. «Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза». – М., 1991. – 623 с.
11. Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1.
12. Бушин М. І., Єрмілов Є. П. Черкаський край в особах. 1941-2001. Керівники обласних організацій, закладів та установ. – Черкаси : Вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2005. – С. 79, 90.
13. Історія селянства Української РСР. В 2 т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 477.
14. КПСС – в цифрах (1956-1961) // Коммунист. – 1961. – № 3. – С. 50; В помощь пропагандисту и агитатору // Парт. жизнь. – 1962. – № 1. – С. 51-53.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 5761. – Арк. 7.
16. Там само, спр. 5895. – Арк. 43.
17. Там само, оп. 31, спр. 2320. – Арк. 4-9.
18. Хайтун С. Д. Номенклатура как «разумная система» // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С. 97-112.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3129. – Арк. 1-24.
20. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3 ч. – Ч. 1,2. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр***



*Стаття надійшла до редколегії 31.10.2011*

УДК 94(477)«1919/1939»

***В. О. Погромський***

# *ВЗАЄМИНИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З РЕСПУБЛІКОЮ АРГЕНТИНА у 1919-1939 рр.*

*Проаналізовано місце Радянської України у політичних, економічних, культурних зв'язках СРСР та Республіки Аргентина у 1919-1939 рр. Визначено роль Міжнародної організації допомоги революції та товариства «Южамторг». Розглянуто умови єврейської еміграції з території Радянської України до Аргентини. З'ясовано значення Комуністичної партії Аргентини в налагодженні взаємин.*

***Ключові слова:*** *Радянська Україна, Республіка Аргентина, «Южамторг», єврейська еміграція, Комуністична партія Аргентини.*

*Проанализировано место Советской Украины в политических, экономических, культурных связях СССР и Республики Аргентина в 1919-1939 гг. Определено роль Международной организации помощи революции и общества «Южамторг». Рассмотрено условия еврейской эмиграции с территории Советской Украины в Аргентину. Установлено значение Коммунистической партии Аргентины в налаживании отношений.*

***Ключевые слова:*** *Советская Украина, Республика Аргентина, «Южамторг», еврейская эмиграция, Коммунистическая партия Аргентины.*

*The place of the Soviet Ukraine in political, economic, cultural relations between the USSR and the Republic of Argentina in 1919-1939 is analyzed. The role of International organization of care revolution and association «Yuzhamtorg» is determined. The conditions of Jewish emigration from the Soviet Ukraine to Argentina are considered. The role of the Communist Party of Argentina in establishing relationships is examined.*

***Key words:*** *the Soviet Ukraine, Republic of Argentina, «Yuzhamtorh», Jewish emigration, the Communist Party of Argentina.*

Важливість для України латиноамериканського вектору зовнішньої політики зумовлює актуальність дослідження зв'язків етнічних українських земель з країнами даного регіону у різні історичні періоди. Аргентина як країна з чисельною українською діаспорою займає чільне місце серед партнерів нашої держави в латиноамериканському регіоні. У своєму розвитку українсько-аргентинські зв'язки пройшли декілька етапів, їх становлення відбувалось за різних зовнішніх та внутрішніх умов, на їх формування відчутно впливали різні державні утворення, до складу яких входили етнічні українські землі. На нашу думку, міжвоєнний період, за якого більшість українських земель входила до складу УСРР, а з 30 січня 1937 р. – до УРСР, заслуговує особливої уваги, оскільки відсутність офіційних контактів між СРСР (й УСРР) та Аргентиною не заважала розвитку торговельно-економічних, міграційних та інших зв'язків, у тому числі й взаємин між Комуністичною партією Аргентини та ВКП(б) і КП(б)У в рамках Комінтерну та Міжнародної організації допомоги революції.

До сьогодні ще не було здійснено комплексного дослідження зазначеного питання. Роботи, пов'язані з започаткуванням та розвитком зв'язків Радянської України та Республіки Аргентина, висвітлювались лише в контексті відносин СРСР з Аргентиною. Науковцями не було з'ясовано якісний та кількісний склад взаємин, що існували між Радянською Україною й Аргентиною.

Зв'язки українських етнічних земель, у тому числі й Радянської України, з країнами латиноамериканського регіону, зокрема, Республікою Аргентина, є одним із найменш досліджених питань у вітчизняній історіографії. Зокрема, у працях, присвячених історії

українських дипломатичних відносин [5; 12], латиноамериканському вектору зовнішньополітичної діяльності українських урядів доби революції 1917-1920 рр. та урядів Радянської України увага не приділяється. Питання взаємин Радянської України та Аргентини мають стисле відображення й у радянській історіографії, що засвідчує відсутність цілісної картини взаємин Радянської України з Латинською Америкою (у т.ч. з Аргентиною) у багатотомній «Истории Украинской ССР» [9].

Окремі аспекти означеної проблеми висвітлювались російськими науковцями, але тільки у контексті становлення й розвитку відносин між Радянським Союзом та Аргентиною. Важливе значення для нашого дослідження має публікація міждержавних документів щодо зв'язків Радянської України та Аргентини у збірнику «СРСР (Росія) – Аргентина. Сторінки історії 1885-1986 рр.» [16]. Певні відомості містить колективна монографія російських істориків «Нариси історії Міністерства закордонних справ Росії» [13] та публікації В. П. Казакова [10].

Отже, вважаємо за доцільне проаналізувати місце Радянської України у політичних, економічних, культурних зв'язках СРСР та Республіки Аргентина у 1919-1939 рр., розглянути умови єврейської еміграції з території Радянської України до Аргентини, визначити роль Міжнародної організації допомоги революції, Комуністичної партії Аргентини та товариства «Южамторг» у налагодженні взаємин.

На початку 20-х років XX ст. зв'язки Радянської України з Аргентинською республікою розгортаються у контексті загальносоюзних та мають декілька напрямів:

– робота по лінії Комінтерну та Міжнародної організації допомоги революції;

– економічні відносини, зокрема, зовнішня торгівля;

– еміграційний рух до Аргентини.

Аргентина була однією із перших країн Латинської Америки, яка у 1921 році поновила торгівельні відносини з Радянською Росією [18]. У доповідній записці керуючого відділом волокнистих речовин експортного управління Народного комісаріату зовнішньої торгівлі М. С. Машевича до Народного комісара зовнішньої торгівлі РРФСР Л. Б. Красіна від червня 1921 р. зазначалося, що Аргентина є потенційно цікавим ринком збуту для продукції радянського виробництва, оскільки радянські товари продаються на території Аргентини за посередництва європейських країн, зокрема Англії, Німеччини, Франції. На ринку країни є наявними радянська деревина, мастильні матеріали, кримське вино. Автор записки акцентує увагу на тому, що в умовах скрути з продуктами харчування в Аргентині можна закуповувати зерно та консервоване м'ясо на 25-30 % дешевше ніж у Європі [16, с. 65-66]. Для покриття дефіциту зерна планувалося зафрахтувати англійські пароплави з метою постачання до Буенос-Айреса радянських товарів та їх продажу або обміну на продукти харчування на досить вигідних умовах. Відправлення планувалося здійснити з території чорноморських портів Радянської України.

Уже 22 грудня 1921 року М. С. Машевич знову звертається до НКЗТ (Наркомат зовнішньої торгівлі) в особі його заступника І. І. Радченка з планом відновлення офіційної торгівлі з Аргентиною з залученням портів Одеси, Новоросійська, Риги [16, с. 67], зауважуючи, що дешеві продукти харчування з Аргентини зменшать масштаби продовольчої кризи 1921 року, у тому числі й в Україні.

Аргентинська влада також була зацікавлена у налагоджені торгівельних зв'язків з СРСР, вбачаючи у цій країні величезний ринок збуту своєї продукції, тим більш, що народне господарство СРСР та України зокрема, відчутно постраждало від громадянської війни і, як наслідок, в країні тривав голод. Аргентинською владою було навіть запропоновано відправлення товарів на пільгових умовах із застосуванням кредиту на три місяці з відстрочкою початку платежу. Уряд В. І. Леніна у відповідь запропонував розпочати оплату по кредиту через дев'ять місяців, однак ці умови були відхилені аргентинським урядом, що так чи інакше зробило внесок у справу загострення голоду у 1921-1922 рр. [16, с. 67-68].

Незважаючи на зазначені обставини, у 1922 р. урядовими колами Аргентини було надіслано до України та Росії співробітника газети «Ла Насіон» Хуліо Альвареса дель Вайо для з'ясування стану господарства та можливостей розвитку взаємної співпраці.

Побачивши жахливе становище українського населення, масштаби голодування мешканців Сходу, Півдня та Центру України Х. А. дель Вайо, повернувшись до Аргентини, проводить агітаційну компанію по збору харчів для голодуючих в Україні [16, с. 69].

З 1925 року на території Аргентинської республіки почало діяльність представництво радянського акціонерного товариства «Южамторг», яке очолив Борис Ізраїлійович Краєвський [13, с. 170]. Представництво радянського акціонерного товариства «Южамторг», яке знаходилось у Буенос-Айресі, розв'язувало широке коло питань, пов'язаних з торгівлею, політикою, навіть розвідувальною діяльністю, враховуючи відсутність на той час офіційних дипломатичних відносин між СРСР та Республікою Аргентина.

Згідно відомостей щодо діяльності «Южамторгу», за 1925-1926 рр. компанія зробила грошовий оборот на 5 млн 158 тис. 016 американських доларів 27 центів, валовий прибуток склав 141,3627 тис. доларів, хоча утримання апарату фірми обійшлося у 45,46971 тис. доларів США. У цей період проводились закупівлі шкір великої рогатої худоби, дубильних матеріалів для промисловості Радянського Союзу [14]. Зазначимо, що у 1928 році за сприянням компанії «Южамторг» у Буенос-Айресі було проведено виставку «Виставка-ярмарок радянської промисловості». Серед іншого на виставці було експоновано 28 предметів радянського мистецтва [19]. У 1930 р. діяльність «Южамторгу» в Аргентині відзначилась укладанням контракту з компанією YPF в галузі нафтодобування.

Однак, зміна влади в Аргентині, що сталася у 1931 році, нівелювала досягнуті у цій сфері домовленості [15]. Підозри офіційної влади Аргентини щодо причетності «Южамторгу» до розвідувальної діяльності призвели до того, що у 1931 р. поліція здійснила захоплення будівлі зазначеної компанії та наклала заборону на її подальшу діяльність [13, с. 170].

Протягом 1920-х років тривала еміграція євреїв з території Радянської України до Аргентини, однак умови еміграції, процедура прийняття рішень та інші аспекти еміграційного процесу зазнали змін у порівнянні з попереднім періодом. Тепер для початку процедури еміграції необхідно було довести наявність в Аргентинській респуб-ліці родичів, що виїхали раніше. Так у документах уповноваженого єврейського громадського комітету Херсонського повіту присутня статистика щодо кількості громадян, мешканців Херсонщини, що виїхали на постійне місце проживання до Аргентини у 1922 р. [7, арк. 11]. За наявними матеріалами всього виїхало 24 особи [7, арк. 11,15,19,23], але зважаючи на пошкодження та втрати документів Херсонського архіву під час Великої Вітчизняної війни та, як наслідок, наявність лише частини статистичних відомостей, можна зробити припущення, що таких осіб було значно більше.

Процедура документального оформлення не була занадто складною. Людині або родині, що бажала виїхати до Аргентини, потрібно було надати до уповноваженого Єврейського товариства по наданню допомоги постраждалим від погромів наступні документи: закордонний паспорт, виклик від родичів, що мешкали в Аргентині, копії їх цивільних паперів, номер (шифскарти) пароплавного квитка, медичну довідку. На основі подання цих документів надавалася віза для емігрантів, що давала можливість виїхати з СРСР [8, арк. 48].

Майже всі родичі емігрантів 1920-х років проживали в Аргентині з дореволюційних часів. Серед місць проживання фігурують: Буенос-Айрес, провінції Санта Фе, Ентро Ріос [7, арк. 11,15,19,23]. За своїм матеріальним становищем це були люди з рівнем життя нижче середнього, здебільшого безробітні на час виїзду, хоча траплялись і радянські службовці [7, арк. 19].

Серед чинників, що визначали єврейську еміграцію з Півдня України до Аргентини у 1920-х роках слід виділити як етнічний, так і економічний фактори, у тому числі безпрецедентну за масштабами хвилю єврейських погромів на початку 20-х років XX ст., надзвичайно скрутне економічне становище, голод, політичне переслідування євреїв. Початок активізації переселення до Аргентини був зумовлений тим, що протягом 1921-1924 рр. в США були запроваджені закони Джонсона [3], що суттєво обмежували

кількість емігрантів до цієї країни зі Східної Європи та Радянського Союзу. Отже, латиноамериканський вектор залишався одним з найбільш сприятливих, а Аргентина розглядалась, як найбільш перспективна країна для життя.

Треба відмітити, що на підконтрольних радянській владі українських територіях діяло декілька компаній та товариств, за допомогою яких готувались документи для еміграції до Аргентини та здійснювалась відправка громадян. Це Єврейський громадський комітет із надання допомоги постраждалим від погромів та стихійних лих, що діяв у 1920-1924 рр. та Російсько-канадсько-американське пасажирське агентство (РУСКАПА). Саме через останню організацію здійснювався виїзд громадян радянської України за кордон, у тому числі і до Аргентинської Республіки [3].

На основі рішення IV з'їду Комінтерну (листопад 1922 р.) було утворено Міжнародну організацію допомоги революції [11, с. 460], що вважалася позапартійною, однак була повністю підконтрольною Москві. В Аргентині була створена одна з 70 міжнародних секцій цієї установи. Радянський Союз надсилав фахівців для організаційної роботи в МОДР Аргентини, зокрема, у 1934 році до Аргентини був відряджений видатний радянський розвідник Йосиф Рамуїлович Григулевич, який активно працював у МОДР як функціонер та розвідник [2].

Починаючи з 30-х років XX ст. проходить активізація роботи Комуністичної партії Аргентини, створеної ще в 1918 р. та члена III (Комуністичного) Інтернаціоналу з 1920 року. Дана організація досить тісно співпрацювала з ВКП(б) у рамках Комінтерну та органами влади СРСР. У 20-х – першій половині 30-х років XX ст. на території Аргентинської Республіки виходять друком декілька прокомуністичних періодичних видань, серед яких «Промінь» (1929), «Пролетар» (1929-1930), «Український Робітник» (1932) та «Українська Робітнича Трибуна» (1932-1939), фінансування яких здійснювалось із Радянського Союзу за сприянням МОДР із залученням українців-емігрантів, на чому наголошує М. Данилишин [4]. Наприклад, у газеті «Українська Робітнича Трибуна» № 1 (серпень) за 1932 р. опубліковані новини із Західної України, що входила до складу Польщі, відомості про життя Радянського Союзу, звернення від українських радянських робітників до аргентинських товаришів [17].

Унаслідок заборони в 1930 р. діяльності Комуністичної партії Аргентини та її переходу на нелегальне становище значному числу її функціонерів надавалась допомога по лінії МОДР [1]. Так на початку 30-х років XX ст. декілька членів КПА проходили лікування у медичних закладах Одеси, їм виплачувалось добове утримання та харчування [6, с. 4].

Підсумовуючи, зазначимо, що Радянська Україна займала важливе місце у політичних, економічних, культурних зв'язках СРСР та Республіки Аргентина у 1919-1939 рр. Не зважаючи на те, що Аргентинська Республіка не визнавала СРСР аж до 1946 р. та відповідно не встановлювала офіційних дипломатичних відносин, процес налагодження зв'язків між Радянською Україною та Республікою Аргентина тривав і в міжвоєнну добу.

Зв'язки, що встановилися у цей час можна поділити на офіційні та неофіційні. До офіційних ми відносимо налагодження торгівельних контактів, еміграції громадян Радянської України до Аргентини, візити представників офіційних установ та організацій СРСР до Аргентини. До неофіційних зв'язків доцільно віднести фінансову та кадрову допомогу з боку ВКП(б) Комуністичній партії Аргентини, діяльність аргентинської секції Міжнародної організації допомоги революції з наданням широкого спектру допомоги у здійсненні нелегальної діяльності, у тому числі фінансуванні періодичних видань прокомуністичного спрямування, лікуванні діячів КПА на курортах Півдня України, проведення політичних акцій, здійснення розвідувальної діяльності.

Доволі активно розвивались й економічні відносини між двома державами, які відбувались у двох основних формах: торгівельні відносини та єврейська трудова міграція з території Радянської України до Аргентини.

У розвитку зовнішньої торгівлі Радянської України з Республікою Аргентина у 1920-х роках головну роль відігравало акціонерне товариство «Южамторг», а в еміграційному процесі – Російсько-канадсько-американське пасажирське агентство (РУСКАПА).

З початку 1930-х років спостерігається згортання економічних контактів, а зв'язки між УСРР та Аргентиною тривають лише по лінії МОДР та Комінтерну.

## *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Гончаров В. М. Коммунистическая партия Аргентины / В. М. Гончаров [Електронний ресурс] // Большая советская энциклопедия. – Режим доступу : http://sovencyclopedia.ru/?aid=35682
2. Григулевич И. Р. Русская национальная философия в трудах ее создателей. Библиографический указатель / Иосиф Григулевич [Електронний ресурс] // Хронос. Всемирная история в Интернете. – Режим доступу : http://hrono.ru/biograf/bio_g/grigulevich.html
3. Даниленко В. Эмиграция из СССР в конце 1920-х. Персональные дела из Государственного архива Киевской области / В. Даниленко [Електронний ресурс] // East View. Information Services. – Режим доступу : http://www.eastview.com/docs/3066_stat%27ia_2%20Russfinal.pdf
4. Данилишин М. Українці в Аргентині. Монографія про суспільно-організаційне життя української спільноти в Аргентині. Los Ucrainos en la Republica Argentina / Михайло Данилишин. – Буенос-Айрес, Аргентина : Видавнича комісія української громади Аргентини, 1979. – 392 с.
5. Дацків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917-1923 рр. : [Монографія] / І. Б. Дацків. – Тернопіль : Астон, 2009. – 520 с.
6. Державний архів Одеської області, ф. 7, оп. 1, спр. 2503.
7. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-2018, оп. 1, спр. 12. – 75 арк.
8. ДАХО, ф. Р-2018, оп. 1, спр. 15. – 73 арк.
9. История Украинской ССР: В 10 т. – Т. 7: Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941) / АН УССР. Ин-т истории ; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. ; Редкол. тома: С. В. Кульчицкий (отв. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1984. – 720 с.
10. Казаков В. П. Радикалы и советско-аргентинские отношения (по материалам отечественных архивов) / В. П. Казаков // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Всеобщая история. – 2009. – № 4. – С. 41-53.
11. Коммунистический интернационал в документах. 1919-1932 гг. / под ред. Б. П. Бирман. – М. : Партийное издательство, 1933. – 1007 с.
12. Нариси з історії дипломатії України / [Галенко О. І., Камінський Є. Є., Кірсенко М. В. та ін.]; під ред. В. А. Смолія. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
13. Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802-2002: в 3 т. / [сост. И. С. Иванов и др.]. – Т. 2: 1917. – М. : ОЛЬМА-ПРЕСС, 2002. – 624 с.
14. Поддерживается за русский государственный счет [Електронний ресурс] // Региональный информационный портал Кавминвод. – Режим доступу : http://www.alfakmv.ru/articles/index.php?article=27893&print=Y
15. Радикалы и советско-аргентинские отношения в 20-х годах ХХ века [Електронний ресурс] // Дом России в Буенос-Айресе. Представительство Федерального агентства по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом, и по международному гуманитарному сотрудничеству (Россотрудничество) в Аргентине (Парагвае, Уругвае). – Режим доступу : http://www.casaderusia.org/ficha-evento.php?idxevent=283
16. СССР (Россия) – Аргентина: Страницы истории. 1885-1986 гг. Документы и материалы / под. ред. В. Я. Грибенко. – М. : Политиздат, 1990. – 313 с.
17. Українська Робітнича Трибуна. – 1932. – № 1, серпень.
18. Улунян А. А. Установление отношений стран Латинской Америки с Советским Союзом (Период стабилизации многополярной структуры мира (1921-1932): периферийные подсистемы международных отношений в 20-х годах) / А. А. Улунян // Системная история международных отношений (1918-1991) : в 4 т. / под. ред. А. Д. Богатурова. – Т. 1: События 1918-1945. – М. : Московский рабочий, 2000. – 520 с.
19. Участие в выставках [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.oocities.org/soho/study/6916/erziarus/exchibitionb.htm


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Ю. В. Котляр***

 *Стаття надійшла до редколегії 06.09.2011*

УДК 94(477.63)«1937/1938»

***Н. Р. Романець***

# *«ШКІДНИЦЬКА ЛІНІЯ» У РЕПРЕСИВНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ЗА ДОБИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» (1937-1938 рр.)*

*Досліджено репресивну компанію з боротьби із шкідництвом в аграрному секторі України, як складову «великого терору» 1937-1938 рр. На основі аналізу документів архіву Служби безпеки України, що вперше вводяться до наукового обігу, визначено особливості, механізми, цілі каральноно-репресивних заходів влади.*

***Ключові слова:*** *шкідництво, репресії, політика, НКВС, «великий терор».*

*Исследовано репрессивную кампанию по борьбе с вредительством в аграрном секторе Украины, как составляющую «большого террора» 1937-1938 гг. На основе анализа документов архива Службы безопасности Украины, которые впервые вводятся в научный оборот, определены особенности, механизмы, цели карательно-репрессивных мероприятий власти.*

***Ключевые слова:*** *вредительство, репрессии, политика, НКВД, «большой террор».*

*The article is devoted to investigation of repressive campaign against the sabotage in the Ukrainian agriculture during the «Great terror» 1937-1938. Based on the unknown documents from the archive of Security service of Ukraine, the author defines the features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities.*

***Key words:*** *sabotage, repressions, policy, NKVD, «Great terror».*

Доба «великого терору» 1937-1938 рр. закарбувалася у народній пам'яті, як період наймасовішого терору, жертвами якого стали мільйони наших співгромадян. Тому дослідження даної проблеми, крім суто наукової, містить й важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв сталінсько-єжовської чистки, проголошених «диверсантами», «шкідниками», «ворогами народу».

За останні роки науковцями чимало зроблено для висвітлення механізмів, причин, наслідків «великого терору», що доводять праці В. Васильєва [1], Ю. Шаповала [9], В. Данилова [7]. Своєрідним підсумком вивчення подій 1937-1938 рр. стало видання збірника документів «Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр.» [2]. Однак, не зважаючи на досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, залишається ряд аспектів проблеми, що вимагають окремого комплексного дослідження.

Серед них – репресивна кампанія по боротьбі зі шкідництвом у аграрному секторі республіки, що стала важливою складовою «великої чистки» 1937-1938 рр. на селі, висвітлення якої й є метою даної публікації.

Як свідчать документи, головними чинниками чекістської антишкідницької операції 1937-1938 рр. слід вважати системні проблеми функціонування усуспільненого аграрного сектора. Реалізація протягом 1933-1936 рр. курсу, спрямованого на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, не дозволила владі подолати «кризу колгоспного ладу». Низька продуктивність праці, безгосподарність залишалися «родимими плямами» колективної системи господарювання, побудованої на відчуженні виробників від засобів виробництва. Намагання Кремля за умов наростаючої деградації аграрного сектора збільшувати вилучення сільськогосподарської продукції призвело до того, що голод перетворюється на жахливу буденність у житті колективізованого села. Невдоволення селян соціально-економічною ситуацією в країні змушувало владу шукати шляхи суспільної стабілізації.

У пост-голодоморний період звичним методом заспокоєння «колгоспної маси» стали

каральні акції проти шкідників, яких звинувачували у навмисному знищенні худоби, збіжжя, сільськогосподарської техніки. У контексті цих акцій слід розглядати і масштабну чекістську операцію по боротьбі зі шкідництвом у системі сільського господарства 1937-1938 рр., яка стала своєрідним апогеєм анти-шкідницької репресивної політики більшовицького керівництва держави.

Перший репресивний удар під час цієї кампанії Кремль спрямував проти шкідників у заготівельному секторі. 31 серпня 1937 р. Й. Сталіним та В. Молотовим була підготовлена спільна директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про боротьбу з кліщем», у якій стверджувалося, що «*внаслідок шкідництва в органах Комітету заготівель хлібні елеватори, склади і млини були заражені кліщем*». І дійсно, ситуація зі зберіганням збіжжя в українському селі залишалася критичною з початку суцільної колективізації, що призводило до значних втрат урожаю. Але це був результат дії не суб'єктивного фактору – шкідництва заготівельників, а об'єктивного – відсутності необхідної кількості елеваторів, коштів на чистку зерна, а також кваліфікованих кадрів. Перманентні чистки персоналу призводили до того, що місце досвідчених працівників займали випадкові особи. Між тим директива вирішувала проблему звичним сталінським методом – завідуючих заготівельних пунктів, хлібних складів, директорів елеваторів і млинів попереджали, що за антисанітарний стан складів, приміщень, елеваторів, млинів, порушення правил зберігання зерна, боротьби з кліщем, «*вони будуть притягатися до кримінальної відповідальності, як шкідники і вороги народу*» [8, с. 301].

Циркуляр Прокуратури СРСР від 2 вересня 1937 р. деталізував порядок застосування сталінської директиви. Місцеві прокуратури зобов'язували миттєво реагувати на «сигнали» про шкідництво, проводити прискорене слідство «*з закінченням у п'ятиденний строк, притягуючи винних до відповідальності за статтею 58-7 та відповідними статтями КК союзних республік, як шкідників, ворогів народу, забезпечивши застосування судами жорстких заходів аж до розстрілу*» [8, с. 302-303].

Наступним кроком у боротьбі зі шкідниками-заготівельниками стала директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 10 вересня 1937 р., яка націлювала на організацію 2-3 показових судових процесів в області з винесенням обвинуваченим розстрільних вироків [8, с. 452]. Показово, що майже одночасно – 11 вересня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, яка остаточно розв'язала руки сталінському правосуддю. Згідно з нею обвинувачувальний висновок у справах про контрреволюційне шкідництво та диверсії мав надаватися обвинуваченим лише за одну добу до розгляду їх справи у суді, касаційне оскарження заборонялося, розстрільні вироки виконувалися негайно після відхилення прохань засуджених про помилування [8, с. 452].

У контексті анти-шкідницької кампанії у заготівельному секторі слід розглядати й циркуляр Прокуратури СРСР від 9 вересня 1937 р., який визначав новий порядок розслідування справ, пов'язаних з порушеннями постанови РНК СРСР «Про заходи щодо покращення насіння зернових культур» від 29 червня 1937 р. Згідно з ним такі злочини, як «*використання насіння зернових, насіннєвих ділянок колгоспів та радгоспів на будь-які інші потреби, крім насіннєвих*», а також «*змішування на елеваторах «Заготзерно» і Держсортфонду» різних сортів зерна*» або «*сортового зерна з несортовим*», дозволялося кваліфікувати за статтями 58-7, 109 КК РРФСР або відповідними статтями КК союзних республік. Термін розслідування цих справ скорочувався до п'яти днів, після чого прокуратури мали забезпечити їх негайний розгляд у суді [8, с. 304].

«Полювання на відьом» у заготівельному секторі республіки почалося після арешту 4 серпня 1937 р. голови Комітету заготівель при РНК СРСР І. Клейнера. 11 серпня 1937 р. партійно-радянським органам і заготівельним апаратам республік та областей надіслали директиву, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим. У ній І. Клейнера називали «*ворогом народу, що організував шкідництво в області хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі і зберігання сортового насіння*». Перед партійно-радянськими організаціями і працівниками заготівельного апарату ставилося завдання – «*викоренити і ліквідувати всі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера*», а саме: «*перевірити всю*

*практику роботи Комітету заготівель, особливо «Заготзерно» й суворо покарати всіх, хто намагався або спробує завадити справі хлібозаготівель і справі утворення, зберігання і використання фонду чистосортного насіння зернових культур»* [8, с. 296].

На виконання вказівки Кремля НКВС УРСР починає масштабну операцію з «виявлення», чи скоріше створення, контрреволюційного підпілля у системі Комітету заготівель та «Заготзерно» республіки. Так, вже 20 серпня було заарештовано І. Степанського – уповноваженого Комітету заготівель при Раднаркомі СРСР на Україні, який під час допиту дав потрібні свідчення. У першу чергу, І. Степанський зізнався, що він був членом «*антирадянської правотроцкістської організації*», а завербував його особисто І. Клейнер. Далі Степанський повідомив про створення ним республіканського осередку контрреволюційної організації шляхом вербовки відповідальних працівників Комітету заготівель і «Заготзерно» УРСР: Я. Розенберга – уповноваженого «Заготзерно» на Україні, І. Полторацького – уповноваженого Київської обласної контори «Заготзерно», О. Передерія – уповноваженого Комітету заготівель по Київській області, Катена – уповноваженого Одеської облконтори «Заготзерно» та інших [3, арк. 149,150].

Після «зізнань» Степанського почалася нова хвиля арештів. 12 вересня заарештували Катена, 14 вересня – Розенберга, які дали свідчення про залучення «*до шкідницької діяльності*» уповноважених, «*керівних працівників обласних контор, периферійних пунктів і елеваторів «Заготзерно»* [3, арк. 150,196]. Таким чином, слідчі НКВС УРСР поступово «вибудували» у матеріалах справи «*велику антирадянську правотроцкістську організацію, що здійснювала диверсійно-шкідницьку роботу зі знищення і псування хлібних ресурсів у всій системі Комітету заготівель і «Заготзерно» республіки. Організація була побудована за відомчим принципом. До складу керівництва організації входили фактичні керівники Комітету заготівель і «Заготзерно» України: Степанський, Розенберг, Ізраїлевич – заступник уповноваженого «Заготзерно» на Україні, Ткачов – начальник елеваторно-складського сектору і заступник уповноваженого «Заготзерно» на Україні, Мєтулинський – начальник децентралізованих заготівель в апараті уповноваженого Комітету заготівель*» [3, арк. 404].

Для створення обласних осередків керівництво організації провело вербовку «*підвідомчих обласних уповноважених Комітету заготівель і «Заготзерно». Так, Харківський обласний осередок очолювали: Плетнер – уповноважений облконтори «Заготзерно», Славін – уповноважений обласного Комітету заготівель, Бородавко – заступник уповноваженого обласного Комітету заготівель*» [3, арк. 405]. Обласні уповноважені, у свою чергу, завербували «*безпосередніх виконавців диверсійно-шкідницьких актів – підлеглих їм працівників елеваторів та найбільших хлібних пунктів*». Тільки у Київській області «*шкідницькі групи були виявлені на Овручському, Жашківському, Чорнобильському, Білоцерківському, Тетіївському, Плисківському, Бориспільскому, Новоград-Волинському пунктах «Заготзерно»*» [3, арк. 416,418,419].

Слідство «встановило», що загальносоюзну організацію очолювали Клейнер, Меламед – начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» та його заступник – Гольдман, які здійснювали вербовку українських заготівельників починаючи з 1935 р.[3, арк. 406].

«Підривна діяльність» республіканської «правотроцкістської організації» здійснювалася за наступними напрямами:

«*а) зменшення мучних ресурсів шляхом зниження планів переробки муки і погіршення її якості за рахунок недоброякісних домішок;*

*б) зрив підготовки технічної бази для хлібозаготівель;*

*в) організація зайвих і зустрічних перевезень хлібу з метою перевантаження транспорту і здійснення непотрібних витрат;*

*г) шкідницьке планування кількості елеваторів та їх дислокації;*

*д) шкідницьке складування і зберігання зерна з метою створення максимально сприятливих умов для зараження зерна шкідниками*» [3, арк. 406].

Перелік обвинувачень доводить, що фігурантів «шкідницьких справ» намагалися зробити «крайніми» за ті системні негаразди, які існували у сфері заготівель і зберігання збіжжя. Навіть у матеріалах слідчої справи

стверджувалося, що «*матеріально-технічна база системи «Заготзерно» була недостатня і не забезпечувала повного приймання зерна, що надходило від колгоспів*» [3, арк. 321]. Системність проблем у заготівельній галузі доводить і той факт, що деякі з фігурантів відкритих процесів 1937 р. вже притягалися до кримінальної відповідальності за скоєння аналогічних «злочинів». Приміром, завідуючого Ходоровським пунктом «Заготзерно» В. Бондаря у 1934 р. засудили за зараження зерна хлібними шкідниками до одного року примусових робіт умовно [10, арк. 141].

Між тим полювання на шкідників в республіці набувало обертів. На виконання директиви НКВС від 11 вересня 1937 р. Наркомат внутрішніх справ УРСР командирував до областей оперативних співробітників, які мали «*активізувати боротьбу зі злочинними складуванням і зберіганням збіжжя*» та ліквідувати наслідки шкідництва. Одночасно обласні управління НКВС направили своїх співробітників до районів, де були розташовані заготпункти, елеватори і млини з великою кількістю зараженого зерна [3, арк. 213-214]. Зрозуміло, що чекісти займалися не лише виявленням і очищенням зараженого зерна. У першу чергу, співробітники НКВС шукали міфічних «шкідників». У результаті з 10 вересня до 1 жовтня 1937 р. органи НКВС заарештували 691 працівника Комітету заготівель і системи «Заготзерно», у тому числі 165 техноруків заготпунктів, 129 завідуючих заготпунктами, 106 завскладами, 37 завідуючих елеваторами, 16 працівників облзаготзерно, 11 керівників комітету заготівель. Наймасовіші арешти провели у Київській області – 174 особи і Дніпропетровській – 136 осіб [5, арк. 280]. Одночасно в республіці відбулося 15 процесів над шкідницькими групами, під час яких засудили 53 особи: 30 осіб – до розстрілу і 13 осіб – до 10 років ув'язнення [4, арк. 1]. Зокрема, до кримінальної відповідальності було притягнуто керівництво Ржищівського пункту «Заготзерно», яке звинуватили у навмисному псуванні зерна, зараженні зерна хлібними шкідниками – кліщем і довгоносиком. 21 вересня 1937 р. виїзна сесія спецколегії Київського обласного суду засудила завідуючого Ржищівським пунктом М. Романова, техноpука С. Морейніса, завідуючого Ходоровським пунктом В. Бондаря до смертної кари – розстрілу, завідуючого складами Т. Ганжура і уповноваженого комзагу по Ржищівському району Р. Сопілкова – до 10 років ув'язнення, заступника завідуючого Ржищівського пункту А. Гапона – до 3 років ув'язнення, завідуючу лабораторією О. Чеботарьову – до 4 років [10, арк. 142]. Відкриті судові процеси над заготівельниками організували у Кременчуцькому, Красноградському і Шишакському районах Харківської області [3, арк. 162].

Документи свідчать, що здійснюючи боротьбу зі шкідництвом, місцеве керівництво прагнуло перевищити «планові показники», встановлені Кремлем, оскільки розуміло, що «краще перевиконати, ніж недовиконати». Так, секретар Київського обкому КП(б)У Кудрявцев у телеграмі до ЦК ВКП(б) від 16 вересня 1937 р. повідомляв про організацію трьох показових процесів над «шкідниками-заготівельниками»: 18 вересня над керівництвом Ржищівського пункту «Заготзерно», 20 вересня – Фастівського і 25 вересня – над працівниками Білоцерківського елеватору. При цьому Київський обком прохав дозволу на проведення додаткового показового процесу над колишнім уповноваженим Комітету заготівель по Київській області Передерієм і працівниками «Заготзерно» Полторацьким і Мусатовим [8, с. 454].

Перевищення встановлених квот на 2-3 показових судових процеси в області доводить і доповідна записка А. Вишинського, в якій повідомлялося, що станом на 20 вересня 1937 р. у виробництві органів прокуратури УРСР перебувало 50 заготівельних справ (це на 7 областей і Молдавську АРСР) [8, с. 472]. Завдяки зусиллям НКВС УРСР до 13 жовтня кількість заарештованих зросла до 706 осіб, а до 5 жовтня провели 24 судових процеси над «*шкідницькими групами*», засудивши 85 осіб, з них 46 осіб – до розстрілу [5, арк. 281].

Звертає на себе увагу той факт, що, незважаючи на регулярні звіти НКВС УРСР про поступове зменшення кількості зерна, зараженого кліщем, ситуація у цій галузі кардинально не змінилася. До того ж почали відчуватися наслідки «чисток» заготівельних пунктів. Так, у спецповідомленні НКВС СРСР від 22 жовтня 1937 р. мимохідь визнавалося, що однією з причин незадовільної роботи із кліщем є нестача нових кадрів на

елеваторах і заготівельних пунктах замість заарештованих шкідників. За даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р. за звинуваченнями у шкідництві у системі «Заготзерно» УРСР було порушено 205 справ, із яких 90 справ розглянули у суді. До кримінальної відповідальності було притягнуто 575 осіб, із них 162 особи засудили до вищої міри покарання [8, с. 516].

Органи НКВС республіки продовжили пошуки шкідників-заготівельників і наступного року. Під час хлібозаготівельної кампанії 1938 р. знову були виявленні «антирадянські правотроцкістські організації» в обласних конторах «Заготзерно»: Кам'янець-Подільській, Житомирській, Одеській, Полтавській, Сталінській (Маріупольский і Старокаранський елеватори). Перелік звинувачень, що пред'являлися фігурантам заготівельних справ 1938 р., скоротився до двох пунктів: «*зрив підготовки технічної бази «Заготзерно» до приймання хлібу нового врожаю*» і псування збіжжя на складах [6, арк. 509]. Приміром, завідуючого Житомирської обласної контори Онуфрійчука і головного інженера Ротмістрова звинуватили у тому, що вони надсилали на будівництво осіб із сумнівним минулим, які зривали роботи на складах [6, арк. 513].

Наступним напрямом «великої чистки» на селі стала «*боротьба зі шкідництвом у тваринництві*», проголошена черговою директивою Й. Сталіна та В. Молотова від 2 жовтня 1937 р. У директиві безапеляційно стверджувалося, що «*за останній рік внаслідок шкідництва в галузі тваринництва, колгоспники втратили сотні тисяч голів великої рогатої худоби і коней, не кажучи про загибель дрібної рогатої худоби*». Кремль викривав і напрями шкідництва: проведення актів бактеріологічної диверсії шляхом зараження худоби епідеміологічними захворюваннями; зрив постачання ветпрепаратів і дезінфікуючих засобів до районів; шкідницьке скорочення посівних площ з метою скорочення посівної бази. Аби захистити «*колгоспи і радгоспи від шкідницької діяльності ворогів народу*», ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали партійне і радянське керівництво республіки та областей негайно організувати від 3 до 6 показових процесів над шкідниками у тваринництві: ветеринарами, зоотехніками, лаборантами біофабрик, працівниками місцевих земельних і радгоспних органів. До засуджених шкідників мали застосовувати вищу міру покарання – розстріл [8, с. 486].

У рамках нової репресивної операції НКВС УРСР ліквідував у системі ветеринарного управління республіканського Наркомзему «*велику диверсійно-шкідницьку організацію*», яку очолювали начальник управління Поздняков, його заступник Козирєв, начальник конуправління Невалений, директор Українського інституту експериментальної ветеринарії Фірсов. Контрреволюційна організація ветеринарів була створена ще у 1932 р. «*з метою послаблення економічної і оборонної могутності країни*» і керувала «*здійсненням бактеріологічної і хімічної диверсії у галузі тваринництва на Україні*». Очільники організації завербували керівників ветеринарних, тваринницьких, конярських відділів обласних земельних управлінь і ветеринарних спеціалістів, які у свою чергу залучили до «*підривної роботи значну кількість низових ветеринарних і зоотехнічних спеціалістів, конюхів та інших осіб, що обслуговували кінське поголів'я у колгоспах*» [6, арк. 29]. Приміром, у Вінницькій області начальник ветуправління Наркомзему УРСР П. Поздняков створив диверсійну організацію, яку очолювала трійка у складі начальника ветуправління облЗУ Лебедєва, завідуючого облветбаклабораторією Новгородова, директора облветснаба Д. Позднякова (брата П. Позднякова). Осередки Вінницької групи, які здійснювали «*практичну роботу з диверсії*», формувалися за принципом територіального розташування ветлабораторії. Обласна трійка керувала всією діяльністю організації в області, проводила вербовки нових членів, постачала осередкам отруту для знищення коней [6, арк. 31,32].

Українські ветеринари-шкідники здійснювали бактеріологічну диверсію не самостійно, а за завданням «*агента німецької розвідки*» – директора Всесоюзного інституту експериментальної ветеринарії Густава Мартина. Подібне звинувачення надавало «*шкідницькій справі*» додаткового німецько-фашистського й військового забарвлення. До німецько-військового, а згодом ще й польського контексту логічно вписувалося обвинувачення фігурантів справи у навмисному

отруєнні худоби у прикордонних областях України: Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Київській, Чернігівській, «*щоб послабити боєздатність найближчого тилу*», а також у підготовці «*масштабної диверсії у пунктах концентрації кінноти Червоної армії*» на початку майбутньої війни [6, арк. 29].

Прикордонний напрямок у матеріалах ветеринарної справи з'являється не випадково. НКВС УРСР стверджував, що саме у прикордонних областях України у 1936-1937 рр. «*отруєння і зараження інфекційними епізоотіями худоби, особливо кінського поголів'я*» набули масового характеру. Приміром, у Кам'янець-Подільській області протягом 1936-1937 рр. факти отруєння і загибелі коней були зафіксовані у 166 колгоспах 24 районів. З вересня 1936 р. і до 20 січня 1937 р. в області отруїли 8 050 коней, з яких загинуло 2 859 [6, арк. 25]. Однією з причин загибелі коней стали отрути, які, звичайно, використовувалися для протруєння насіннєвого матеріалу і боротьби зі шкідниками: формалін, А-10, препарат Давидова, що містив миш'як. Отже, насправді, коні гинули не через шкідництво, а звичайну халатність працівників колгоспу, які годували худобу протруєним зерном.

Однак у більшості випадків, за висновками НКВС, мали місце отруєння, які за клінічними ознаками не підпадали під жодну з відомих отрут. Навіть спеціалісти ветеринарного управління Наркомзему УРСР, командировані до «*вражених отруєннями*» колгоспів, не змогли встановити причини захворювання коней, дійшовши висновку про поширення в Україні так званого «*невідомого захворювання*» (НЗ). НКВС республіки наводило наступні статистичні дані, які свідчили про серйозність проблеми. Так, якщо у 1932 р. «НЗ» захворіло 143 коня, а загинуло від нього 109, то у 1935 р. вже відповідно 249 і 169 коней; у 1936 р. – 893 і 665 коней, у 1937 р. – 9 336 і 5 147 коней [6, арк. 50].

Фабрикація справи ветеринарів-шкідників дозволила владі дати прості відповіді на складні питання. Слідство дійшло висновку, що нібито «*невідоме захворювання*» – це результат отруєння коней учасниками диверсійно-шкідницької організації. Отрута – «*порошок світло-сірого кольору*» виготовлялася в Українському інституті експериментальної ветеринарії і Вінницькій обласній ветлабораторії учасниками організації Тамаріним і Новожиловим за рецептами, отриманими Козирєвим від німецької розвідки у 1932 р. під час поїздки на наукову конференцію до Німеччини. Протягом 1933-1937 р. Новожилов і Тамарін, який, до речі, працював заввідділом фармакології Українського інституту експериментальної ветеринарії, виготовили 16 кілограмів отрути, у той час, як для знищення коня було достатньо 2-3 грамів. Порошок поширювали серед учасників шкідницької організації, переважно ветеринарних працівників, які підсипали отруту до кормів та води [6, арк. 37].

Отримавши від Новожилова і Тамаріна формулу отрути, співробітники НКВС вирішили її перевірити експериментально. Заступник наркому внутрішніх справ УРСР Степанов командирував до Кам'янець-Подільської області спеціальну бригаду у складі лікаря-патологоанатома і двох кваліфікованих хіміків, яка мала остаточно встановити властивості отрути і задокументувати факти отруєнь. Однак, випробовування отрути закінчилося повним фіаско: її дали трьом коням, але вони залишилися живими [6, арк. 44]. Інакше кажучи, формула отрути, яка фігурувала в матеріалах справи, була фікцією, яку вибили під час слідства з обвинувачених.

Між тим провали слідства під час фабрикації справи шкідників-ветеринарів не завадили застосуванню репресій. Так, 10 жовтня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило рішення Житомирського обкому КП(б)У про проведення трьох показових процесів у Бердичевському, Чуднівському і Новоград-Волинському районах [8, с. 488]. 22 жовтня 1937 р. аналогічну постанову Кремль ухвалив щодо Миколаївської області, де показові судилища мали пройти у Кіровському і Херсонському районах та Великолепетиському каракулівничому радгоспі [8, с. 498]. За даними НКВС УРСР, у жовтні 1937 р. «*показові процеси над учасниками антирадянських шкідницьких груп у галузі тваринництва та ветеринарії*» також планувалися у Василівському, Молочанському, Кам'янсько-Дніпровському районах Дніпропетровської області, Сахновщанському, Великописарівському, Білопільському районах Харківської

області, Бориспільському, Жашківському, Обухівському районах Київської області, Мостовському, Новоукраїнському, Зельцькому районах Одеської області, місті Сталіно Донецької області [4, арк. 74,76,77].

Широта мислення і специфічні навики слідчих НКВС при фабрикації шкідницьких справ проявилися у тому, що залежно від регіонального розташування диверсійні групи ветеринарів набували додаткового контрреволюційного забарвлення. У Чернігівській, Київській, Полтавській областях вони ставали українськими націоналістичними організаціями, а їх члени – колишніми петлюрівцями. У Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Донецькій областях діяли шкідницькі групи правих. У Кам'янець-Подільській, Вінницькій і Житомирській областях диверсійні організації працювали за наказами польської і німецьких розвідок [4, арк. 69-77].

Незважаючи на явну абсурдність звинувачень, що висувалися диверсантам-ветеринарам, всі фігуранти шкідницьких справ отримали цілком реальні суворі вироки. Приміром, «*групу ветеринарних працівників, що займалися шкідництвом у Новоград-Волинському і Городницькому районах*» Є. Мошенця, І. Кохана, Н. Постанюка, Ф. Мельника, С. Цимбалюка засудили до розстрілу; П. Мисловича – до 15 років ув'язнення, В. Білянського – до 12 років в'язниці [4, арк. 162].

За даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р. протягом репресивної кампанії у республіці було порушено 50 справ, із яких 38 справ розглянули у суді. До кримінальної відповідальності притягнули 193 особи, із них – 98 засудили до вищої міри покарання [8, с. 513]. До початку січня 1938 р. за отруєння кінського поголів'я у республіці заарештували 170 осіб, із них 90 осіб у Вінницькій області, 24 – у Київській, 56 – у Кам'янець-Подільській. Серед заарештованих було 86 ветеринарів, 36 ветфельдшерів, 15 ветсанітарів, 4 зоотехніка і 29 працівників колгоспів [6, арк. 44].

Проведена чистка кадрів не лише не зняла, а навпаки поглибила проблеми ветеринарної галузі. За даними Наркомзему УРСР, станом на 10 січня 1938 р. у земельних органах не вистачало 1 279 ветлікарів із 2 401, передбачених штатним розкладом, тобто половина вакансій була не заповнена. Через нестачу ветеринарних кадрів у 85 районах республіки ветлікарів взагалі не було, також не працювали 10 ветлабораторій. Не кращою була ситуація і в Наркоматі радгоспів УРСР. Лише 50 радгоспів республіки із 218 були забезпечені ветлікарями, в 154 радгоспах працювали ветфельдшери, а в 14 радгоспах ветперсонал був відсутній. Однак проблеми ветеринарної галузі не стали на заваді антишкідницькій операції НКВС УРСР. З 1 січня 1937 р. до 1 лютого 1938 р. в республіці заарештували 322 ветлікаря [6, арк. 65].

Незважаючи на ліквідацію розгалуженої шкідницької організації ветеринарів, утримання худоби у колективних об'єднаннях республіки не покращилося. На початку 1938 р. «*особливо незадовільний стан кінського поголів'я*» був зафіксований у Коростенському, Овручському, Баранівському, Бердичівському, Барашівському, Корнінському районах Житомирської області. У колгоспах цих районів коні були виснажені, завошивлені. Хворих коней своєчасно не лікували, що зумовлювало поширення епідеміологічних захворювань. У 1938 р. знову фіксувалися і випадки захворювання коней «*невідомою хворобою*». Лише з 28 січня до 3 лютого у республіці захворіло «*НЗ*» 251 коней, з яких 114 загинуло [6, арк. 64].

Тому НКВС УРСР продовжив роботу з виявлення «*контрреволюційно-диверсійного підпілля*». Так, у Житомирській області станом на 24 лютого 1938 р. заарештували 25 шкідників: ветлікарів, ветфельдшерів, зоотехніків, конюхів тощо. У колгоспі ім. Ілліча Сахновської Ружинського району було ліквідовано «*контрреволюційну групу*» у складі голови колгоспу А. Зайця і заступник голови В. Горпиніча, яка «*спочатку довела коней до повного виснаження, а потім отруїла гнилими кормами, зараженими грибком*» [6, арк. 76]. Ця справа є показовою з огляду на те, що «*економічно слабкі колгоспи*» Житомирської області на початку 1938 р. переживали чергові «*продовольчі труднощі*». У родинах колгоспників не лише закінчився хліб, вони вже доїдали картоплю. Приміром, в Андрушівському районі голодували 40 родин колгоспу «Першого травня» села Криловки, 36 родин колгоспу «Зірка» села Степок, 50 колгоспників колгоспу

ім. Молотова села Зарубіжне [6, арк. 199]. Не дивно, що за відсутності продовольства для людей, нічим було годувати й худобу. За цих умов застосування репресій проти шкідників і диверсантів у галузі тваринництва виглядає особливо цинічно.

Підсумовуючи, зазначимо, що показове покарання посадовців, призначених винними за системні негаразди в аграрному секторі, мало черговий раз продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Кремль, не випадково, спрямував основний репресивний удар проти заготівельників і ветеринарів. По-перше, ці галузі сільського господарства були найбільш проблемними, оскільки не могли розвиватися без належних державних капіталовкладень. Колективні об'єднання, у яких держава вилучала фактично всю вироблену продукцію, не могли збудувати за власний кошт належні приміщення для утримання зерна та худоби. По-друге, розправа над шкідниками-заготівельниками, які нібито навмисно гноїли зерно у голодуючому українському селі, мало зняти соціальне напруження, переадресувавши невдоволення селян з Кремлівських очільників на виконавців їх політики.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937-1938 рр. на економічні процеси в УРСР / В. Васильєв // З архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 36-58.
2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – 614 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ), ф. 16, оп. 30, спр. 74.
4. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 77.
5. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 61.
6. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 62.
7. Данилов В. П. Введение. Советская деревня в годы «Большого террора» / В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы : в 5 т. – Т. 5: 1937-1939. Кн. 1: 1937 / Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 7-50.
8. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы : в 5 т. – Т. 5: 1937-1939. Кн. 1: 1937 / Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2004. – 648 с.
9. Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 352 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 7168.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Ю. В. Котляр***



*Стаття надійшла до редколегії 26.10.2011*

# РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК [94(450.421):94(471.75)]

***О. В. Господаренко***

# *ІТАЛІЙСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я у XIII – XIV ст.*

*Розглянуто проблему утворення італійських колоній в Причорномор'ї протягом XIII ст. У другій половині XIII ст. вихідці з Генуї та Венеції почали утверджуватися у кримських містах – Кафі, Солдайї та ін. Цей процес перебував у залежності від політики золотоординських ханів, яким тоді належав Крим, та у протистоянні Генуї, Венеції та Пізи.*

***Ключові слова:*** *Генуя, Венеція, Піза, Кафа, Солдайя, Чембало, Воспоро (Чіпріко), Тана, капітанство Готія, Газарія.*

*Рассмотрено проблему образования итальянских колоний в Причерноморье в течении XIII в. Во второй половине XIII в. выходцы из Генуи и Венеции начали обосновываться в крымских городах – Каффе, Солдайе и др. Этот процесс находился в зависимости от политики золотоордынских ханов, которым тогда принадлежал Крым, и в противостоянии Генуи, Венеции и Пизы.*

***Ключевые слова:*** *Генуя, Венеция, Пиза, Каффа, Солдайя, Чембало, Воспоро (Чиприко), Тана, капитанство Готия, Газария*

*In the article the author learns the problem of creation of the Italian colonies in the Northern Black Sea region during XIII centuries. Italian republics Genua and Venetia played the main role in this process. In the second half of XIII century people springing from Genua and Venetia settled up in a few Crimea cities: Kaffa, Soldaia and others. The process depended on politics led by Khans of Golden Orda who kept Crimea totally in their power, and on Genua's, Venetia's and Piza's confrontation.*

***Key words:*** *Genua, Venetia, Piza, Kaffa, Soldaia, Chembalo, Vosporo (Chiprico), Tana, captain Gotia, Gazaria.*

[*]Північне Причорномор'я протягом віків перебувало у центрі міжконтинентальних торгових зв'язків між Європою та Азією. У XIII – XIV ст. провідну роль у цих процесах відігравали італійські морські республіки – Генуя та Венеція. Попри значну увагу дослідників питання італійської колонізації півдня сучасної України і до сьогодні залишається мало дослідженим.

Перш ніж розпочати вивчення історії італійського проникнення в Північне Причорномор'я і Крим варто з'ясувати, що являв собою регіон напередодні XIII ст., тобто до появи тут італійців. Але важкість вивчення цього питання полягає по-перше, в малочисельності документальних даних, по-друге, у відсутності достатнього археологічного матеріалу. На жаль, не достатньо відомостей про кримські міста до появи тут генуезців, хоча поодинокі спроби аналізу кримських міст у сучасній українській історіографії присутні [10]. Основними джерелами служать відомості арабських та західноєвропейських мандрівників, що відвідували причорноморський регіон у X – XIII ст.

Довгий час зарубіжна історіографія малювала непривабливий образ північно-причорноморського регіону: дикий край, населений кочовими племенами.

Але арабські та візантійські історики змальовують Північне Причорномор'я зовсім іншим. За їх свідченнями, край був багатий на сировинні ресурси – чорнозем, сіль. Особливою гордістю регіону була риба. Арабські, візантійські та, навіть, західноєвропейські мандрівники X – XIII ст. повідомляють про жваву торгівлю кримських міст із руськими князівствами, Візантією та країнами Близького Сходу [13, с. 147-148].

[*] Вперше тема була виголошена автором на конференції у Кракові (жовтень 2010 р.). Друкується з урахуванням нових доопрацювань і зауважень, висловлених під час виступу.

Археологічні дослідження XIX – XX ст. у Криму підтверджують інтенсивний розвиток торгівлі та ремесел. Таким чином, письмові свідчення багаточисельних мандрівників та археологічні матеріали підкреслюють активну роль Північного Причорномор'я у транзитній торгівлі та високий рівень розвитку різних ремесел.

При утворенні кримських факторій італійці керувались певним, чітко продуманим принципом: заволодіти пунктами, важливими у двох аспектах – по-перше, ті, що оточені зручними гаванями, по-друге, які замикають або перехоплюють місцеві торговельні шляхи, що надалі поєднуються зі світовими торговельними артеріями. Вищезазначеним умовам і вимогам задовольняли генуезькі Кафа (суч. Феодосія), Солдайя (суч. Судак) і Чембало (суч. Балаклава), венеційська Тана (суч. Азов). Ці міста стали італійськими центрами в Північному Причорномор'ї, хоча територіально влада охоплювала ширшу територію.

У контексті нашого дослідження варто розрізняти два питання: по-перше, поява італійців на берегах Чорного моря і, по-друге, організація поселення, факторії. Власне останнє розглядається нами як завершальний етап певних відносин попереднього періоду.

Питання про початок появи італійців на чорноморському узбережжі викликало суперечки серед дослідників. В історіографії італійської колонізації Північного Причорномор'я можна виділити дві точки зору: перша – прихильники ранньої колонізації; друга – тих дослідників, які відносять початок освоєння причорноморських земель до часів після Німфейського договору.

До першого напряму належать історики XIX ст. В. Фануччі, В. Хеззлітт, М. Каналле, які відносили появу італійців у Причорномор'ї в XI і, навіть, X ст. Із російських дослідників аналогічні думки висловлювали Ф. Брун, В. Юргевич, Ю. Кулаковський, М. Ковалевський. Ф. Брун і М. Ковалевський вважали, що вже у XII ст. Піза володіла портом на Азовському морі, а генуезці утвердилися в Тані. Згадуються також у цей період і венеційці [17, с. 36].

Історики іншого напряму (М. Мурзакевич, Ф. Успенський, В. Васильєвський) пов'язують початок колонізації з другою половиною XIII ст., спираючись на письмові джерела, в яких відсутні більш ранні відомості.

Радянські дослідники відкладають початок власне колонізації на кінець XIII ст. У сучасній західній історичній науці простежується спадковість ідей [7, с. 62-63].

Отже, початок проникнення італійців варто співвідносити з хрисовулом Мануїла Комніна 1169 р. з генуезцями. Цим договором генуезці добилися від Візантії дозволу торгувати у Чорному морі, але не в Азовському [7, с. 63]. Таким чином, раніше XIII ст. італійці не могли засновувати свої колонії на узбережжі Чорного й Азовського морів. Крім того, до XIII ст. торгові договори Візантії та італійських міст не стосувались причорноморських міст і «Великого моря» через намагання Візантії забезпечувати провідну роль Константинополя в торгівлі й не допускати втручання італійців у складну і нестабільну ситуацію в Північному Причорномор'ї.

Ми не виключаємо, що окремі генуезькі та венеційські купці проникали у Північне Причорномор'я (в цей час італійці вже мали свої поселення і факторії в Константинополі, Пері та інших територіях Візантійської імперії), вели торгівлю з місцевим населенням, але постійних поселень у цьому регіоні італійці ще не мали.

З падінням Константинополя (1204 р.) та утворенням Латинської імперії Візантія втратила контроль над протоками. Вигоду від цього в першу чергу отримала Венеція. Саме після 1204 р. купці Республіки св. Марка з'являються у чорноморських портах. 1206 р. датується торговельний контракт, де кінцевим пунктом торгової операції зазначена Солдайя (Судак) [7, с. 64]. У 1218 і 1232 рр., заключивши договори з венеційцями, генуезці здобули право здійснювати навігацію в Чорному морі. Договір 1238 р. між Генуєю і Венецією мав на меті розмежувати сфери впливу в Середземному морі, у Чорному ж передбачалася свобода дій. Саме з цього моменту можемо говорити про появу стійких економічних інтересів обох республік у «Великому морі». Як наслідок спостерігаємо пожвавлення італійської колонізації. З'являється тенденція закріпитися в основних торгових центрах Північного Причорномор'я.

В цілому, перша половина XIII ст. – це був етап мирного торгового проникнення, оскільки воно здійснювалося економічними

методами: шляхом нерівної торгівлі, монополізації місць збуту продукції, обміну зіпсованої монети. На державний рівень організація торгових функцій вийшла лише в 50-х роках XIII ст. (до цього часу вони перебували в руках приватних осіб).

Після відновлення Візантії (1261 р.) за Німфейським договором Генуя отримала монопольне право на торгову діяльність в Чорному морі. Договір надавав обмежені можливості й іншим італійським містам. Так, пізанці, скориставшись цим правом, заснували торгове поселення на Азовському узбережжі. Вже у 1265 р. вихід до Чорного моря здобули венеційці.

Попри це до кінця XV ст. провідні позиції у Північному Причорномор'ї залишалися за Генуєю. Саме в цей час Лігурійська республіка і приступає до територіальних приєднань в Причорномор'ї.

Головною генуезькою колонією в Північному Причорномор'ї була Кафа. Відомо, що до 60-х років XIII ст. Кафа перебувала під безпосередньою владою ханів, а з 60-х років дісталась Уран-Тимуру. За історичними джерелами. генуезці утвердилися в Кафі між 1261-1266 рр. [8, с. 76].

У 1268 р. папа Климент IV призначив до Кафи єпископа [16, с. 818], ймовірно, в цей час генуезці остаточно освоїли місто. Могутність Кафи поступово зростає. У 1289 р. до Кафи з Лігурійської республіки надіслали першого консула, ним став Паоліно Дорія [9, с. 14-15]. А через рік для міста було вироблено спеціальний устав, який, на жаль, до нас не дійшов. Вже у 80-90-х роках XIII ст. Кафа мала міцне як внутрішнє, так і зовнішнє становище.

Утвердження генуезців у Причорномор'ї відбувалось у протистоянні з іншими італійськими республіками. У 60-х роках XIII ст. після війни між Генуєю та Венецією, перша вийшла переможницею.

Але у Генуї був ще один ворог – Піза. Не бажаючи відставати від генуезців та венеційців, Піза здобула від Візантійської імперії торгове поселення на Азовському узбережжі, яке назвали Порто Пізано [8, с. 81] (сел. Синявське на р. Мертвий Донець). Генуезці змушені були змиритись з утворенням пізанської колонії в Приазов'ї. Фактично, в боротьбу між Генуєю й Пізою були втягнуті всі генуезькі та пізанські колонії Причорномор'я і Середземномор'я.

Венеційські поселення, так само як і генуезькі, почали виникати в Північному Причорномор'ї також у другій половині XIII ст. У 1278 р. консульська влада була встановлена в Солдайї, і сюди прибув перший консул з Венеції. У 90-х роках XIII ст. венеційці збирались відправити посольство до хана Ногая [17, с. 47].

Таким чином, наприкінці XIII – на початку XIV ст. розпочинається новий етап розширення італійської присутності в Північному Причорномор'ї. Саме в цей час можна говорити про активну торгову діяльність. Фактично, із встановленням консульської влади, особливої системи управління, завершується формування купецьких факторій в колонії. Цей період також став часом боротьби за першість у регіоні між Генуєю і Венецією та встановлення стосунків італійських республік із Золотою Ордою з метою розширення власних територій.

У 1296 р. венеційці взяли в облогу Кафу, яку тримали протягом трьох років. Врешті, місто звільнили, і генуезці відновили свою владу. Але не встигли венеційці зняти облогу з Кафи, як під стінами Солдайї з'явились війська золотоординського хана Ногая, погрожуючи й Кафі [1, с. 626]. У 1308 р. Кафа була зруйнована військами Тохти (1292-1312 рр.). В результаті цих подій генуезька торгівля на Чорному морі прийшла у занепад.

Лише у 1313 р. в Генуї була створена спеціальна комісія для реорганізації торгівлі й відновлення колоній у Північному Причорномор'ї. Цього ж року Генуя відправила послів до хана Золотої Орди Узбека (1312-1340 рр.), який дозволив генуезцям знову відновити Кафу, відбудувавши стіни, і надав нові привілеї. У 20-х роках XIV ст. Кафа була реорганізована, оточена мурами й баштами. У 1316 р. Генуя видала устав для Кафи – «Ordo de Caffa». Він призначався безпосередньо для генуезької колоніальної адміністрації міста – генуезького консула та інших посадових осіб [17, с. 48]. Фактично, всі постанови виходили з управління колоній та мореплавства, з 1341 р. відомого як «Officium Gazariae» [8, с. 86].

Не втрачали своїх позицій і венеційці. На початку XIV ст. венеційці отримали доступ

на Боспор. У 1306 р. венеційські купці здобули привілеї від татарського хана. А вже 1332 р. – отримали дозвіл хана Узбека оселитися в Тані (Азак, суч. Азов), хоча ханський намісник Тани Мухаммад Ходжа аль-Хорезмі і чинив їм всілякі перешкоди. Гейд у своїй праці зазначає, що Тана передавалася венеційцям на правах «*повної і виключної власності*», як раніше Кафа – генуезцям [8, с. 99-101]. Але вже у 1343 р. через конфлікт між татарами та італійцями, останні були вигнані з Тани, отримавши заборону. Потрібно зазначити, що в Тані одночасно існували венеційська і генуезька колонії. Після зруйнування міста у 1395 р. військами Тимура Тана на певний час перестала відігравати роль провідного торгового центру.

Тана була важливим місцем відправлення на Схід, оскільки в ній завершувався морський шлях з європейських портів й відкривалися інші – на північ, до Москви; на схід, на Волгу, в Середню Азію, Китай; на південний схід, до Каспійського моря, в Персію та Індію. Тому саме Тана стала місцем запеклого протистояння між венеційцями і генуезцями. Хоча позиції останніх виглядають міцнішими, оскільки морський шлях з Тани проходив через Кафу і Солдайю.

У 1340 р. солхатський емір Тюлек-Тимур запропонував венеційцям для поселення м. Воспоро (суч. Керч) з портом і прилеглими територіями. Останні мали сплачувати до ханської скарбниці 3 % мита з товарів. Воспоро мало відігравати роль головної бази в цьому районі, допоки не налагодиться морське сполучення з Таною [8, с. 102]. Крім консульської, в місті розташовувалась і резиденція католицького архієпископа. Папа Іоанн XXII заснував тут у 1333 (1332 р.) католицьку єпархію, архієпископом якої став домініканець Франциск де Камаріно.

Поруч з венеційською колонією Воспоро у цьому ж регіоні існувала й генуезька колонія Чіпріко (співвідноситься з суч. мисом Опук) [2, с. 76].

Отже, в першій половині XIV ст. стосунки між Золотою Ордою та італійськими колоніями Криму відзначались певною нестабільністю. Прихід до влади Джанібека (1340-1357 рр.) ознаменував зміну економічного і зовнішньополітичного курсу Орди, що в подальшому стало причиною військових конфліктів з італійцями. Після невдалого походу на Кафу 1344 і 1346 рр. [8, с. 45-48], хан в 1347 р. підтвердив Генуї її володіння в Криму і надав Венеції право торгівлі в Солхаті та інших містах степового Криму.

Можемо припустити, що останні дій Джанібека були однією з причин нової генуезько-венеційської війни (1350-1355 рр.). Цього разу знову сильнішою виявилась Генуя. Хоча остання і змушена була піти на поступки Венеції. 1355 р. між Генуєю і Венецією був укладений мир, і венеціанці змогли відновити свої позиції у Північному Причорномор’ї. Намісник Золотої Орди у 1356 р. видав останнім ярлик, що підтверджував їхні права на чорноморському узбережжі. Активна протидія Генуї привела, врешті-решт, до того, що відновити свої позиції в північно-причорноморському регіоні Венеції вдалось лише за Бердібека (1357-1359 рр.), погодившись на підвищення митних виплат з 3 % до 5 % [11, с. 36].

Крім того, венеційці змогли заснувати колонію в бухті Провато (місце в районі мису Киїк-Атлама та бухти Праватка, на березі якої розташоване селище Орджонікідзе) і знову отримали доступ у Солдайю і гавань Калітра (на місці селища Коктебель). Крім того, венеціанські посли отримали дозвіл повернутися в Тану. У 1358 р. Венеція отримала Солдайю, правда не надовго.

У 1357 р. генуезці захопили у феодоритів Чембало (Балаклава), з цього ж року тут засновано консульство [8, с. 131]. Юргевич згадує про генуезьку присутність в Чембало, розповідаючи про похід Джанібека у 1345 р. [16, с. 833]. Цю ж дату вказує і М. Броневський у своєму «Описі Татарії (Tartariae Descriptio)» [4, с. 343]. Незважаючи на складні стосунки з монголо-татарами генуезцям все ж таки вдається утвердитись в Чембало. Про це свідчить зміст петиції, що була направлена комуною Кафи дожу Генуї Джованні ді Мурта (1344-1350 рр.). У петиції мова йде не лише про укріплення фортифікаційних споруд, але й визнається її стратегічне становище: «*Якщо (татари) заволодіють фортецею Чембало, то ми можемо втратити все узбережжя...*» [14, с. 219]. Під узбережжям, ймовірно, слід розуміти південну частину Криму (від Алушти до Фороса), яка згодом отримала назву «*Генуезька*

*Готія*» (В. Гейд) чи «*генуезька область Готії*» (Бертьє-Делагард) [8, с. 63; 3, с. 19].

З більшою силою протистояння між італійськими республіками розгорілося на фоні боротьби за владу в Золотій Орді, що спалахнула після смерті Бердібека. «Велике зам'яття» призвело до зміни військово-політичної ситуації в Причорномор'ї. В значній мірі, ситуацією змогли скористатись генуезці для зміцнення своїх позицій не лише в Криму, а й в усьому басейні Чорного моря.

Якщо на початку боротьби за владу в Орді, генуезці не проявляли політичної активності, то вже в липні 1365 р. генуезці здобули Солдайю та 18 поселень Судакської долини [8, с. 123-124]. Е. Скржинська висуває припущення, що Венеція на певних умовах передала Солдайю Генуї, ймовірно, щоб остання була менш прихильною до турків [12]. Ймовірно, на цей час ставка Мамая (головного учасника «Великого зам'яття») знаходилась недалеко від Криму, оскільки вже в середині серпня його війська з'явились під стінами Кафи.

Ці події стали визначальними в політичних стосунках між Ордою і Генуєю протягом наступних 20 років. Попри активну протидію Мамая, генуезці продовжують політику зміцнення своєї влади не лише в Солдайї, а й над всією Готією.

Невдовзі все кримське узбережжя від Чембало до Воспоро належало Генуї. До 1374 р. відносяться відомості про перебування в ряді пунктів Готії консулів, яким, згідно з книгою масаріїв, сплачувалося жалування. Згідно з одним документом від 4 листопада 1374 р., до Готії зі спеціальною місією були відправлені Антоніо де Акурса і Джованні де Бургаро [14, с. 221].

Але надовго утвердитись на території узбережжя генуезцям не вдалося. У 1375 р. згадувані вище 18 поселень Судакської долини були повернуті під юрисдикцію правителя Солхата. Генуезці зберегли за собою лише Солдайю.

Ситуація змінилась на користь генуезців після поразки Мамая на Куликовому полі.

З осені 1380 р. до літа 1387 р. між генуезцями і володарями Солхата було укладено договори, з яких Генуя отримала максимальну вигоду. Ці договори, врешті-решт, закріпили за італійською комуною право на володіння 18 поселеннями Судакської долини та узбережжям Готії. За договором 1380 р., підписаним тодішнім намісником Солхата Яркасом та консулом Кафи Джіанноне дель Боско, Генуя здобула, по-перше, Солдайю та 18 поселень її округи, по-друге, «*Готію з її поселеннями і народом... від Чембало до Солдайї...*».

Проте підписання договорів не привели до повного примирення. Це вимагало досягнення нових домовленостей між Кафою і Солхатом в 1382 (чи 1383 р.). Але і це не уберегло обидві сторони від відкритого конфлікту, який в документах того часу отримав назву «Bellum de Sorcati». Татари будь-якими засобами налаштовували місцеве населення проти генуезців. Безлад охопив значну частину, в тому числі й Готію, де мав місце конфлікт між православними митрополитами за право збирання податків з територій, що належать Генуї [15, с. 114].

Цього разу не стільки силою зброю, скільки дипломатичним хистом генуезцям вдалось добитись нового договору. Договір 1387 р. підтверджував права генуезької комуни на раніше надбані території і встановлював «*істинний і благий мир*» [9, с. 52-56]. Тохтамиш був зацікавлений у примиренні з генуезцями напередодні війни з Тамерланом. До того ж його турбувало і зміцнення Польщі та Литви на західних кордонах. Проте в повній мірі скористатись результатами тривалого військового протистояння і хитрої ординської дипломатії змогли лише генуезці. Після поразки Тохтамиша (1387, 1391, 1395 рр.) могутність Золотої Орди була підірвана і держава в черговий раз занурилась у вир міжусобиць.

Таким чином після примирення з татарами в 1387 р. було утворено «капітанство Готія» («riperia marina Gotie») з центром у Кафі. До його складу увійшли Солдайя, Луста (Алушта), Партеніте (Партеніт), Горзоуїум (Гурзуф), Сикита (Нікіта), Ялта, Оріанда, Музахорі (Місхор), Лупіко (Алупка), Форі (Форос) [5, с. 189-240].

О. О. Васильєв вважав, що під Готією розуміли вузьку прибережну смугу від Балаклави до Судака, обмежену на півночі Яйлою. Але у самих договорах 1380 і 1387 рр. не надається перелік поселень, які відходять під юрисдикцію колонії. Тому в науковій літера-

турі до нинішнього часу відсутня єдина думка про кордони консульств Соддайї, Чембало і капітанства Готії [3; 6, с. 80-81]. Десімоні С. спробував зробити вибірку населених пунктів, розташованих на кримському узбережжі та згадуваних у генуезьких джерелах. Мова йде про такі поселення: Форос, Кікінеїз, Алупка, Місхор, Ореанда, Ялта, Нікіта, Гурзуф, Партеніт, Ламбат, Алушта, Судак [3, с. 3]. Бертье-Делагард, використовуючи ці матеріали, зумів досить точно визначити кордони консульства Солдайї, які на сході обмежувались землями поселення Кози, на заході – Канакською балкою. На його думку, «*генуезька Готія*» простягалась від поселення Туак на сході до Фороса на заході [3, с. 1-35].

До кінця XIV ст. на Чорному морі генуезькі колонії розташовувались у наступному порядку: центром була Кафа, головна частина узбережжя (Готія) замикалась двома фортецями – Солдайя та Чембало. Між ними розкидані дрібні консульства. Окремо лежав Воспоро (генуезька Чіпріко).

Таким чином, італійська колонізація Північного Причорномор'я являла собою довгий процес. На початку XIII ст. торговельні контакти італійців із регіоном були стихійні, неорганізовані, попереду в цей час були мандрівники, місіонери, окремі купці. Вперше якісні зрушення спостерігаємо після падіння Константинополя (1204 р.), коли в процес включилися не окремі особи, а самі республіки – св. Марка (Венеція) і св. Георгія (Генуя). Особливо інтенсивно процес освоєння італійцями причорноморського регіону розпочинається після 1261 р. Зростає кількість фондако (складські приміщення) і ринкових площ. Фактично починається захоплення територій і перетворення торговельних поселень в колонії.

***ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА***


1. Антонин, архимандрит. Заметки XII – XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом синаскаре / Архимандрит Антонин // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 595-628.
2. Артеменко О. Італійська колонія Воспоро (XIII – XV ст.) / Олена Артеменко // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), В. І. Тимофієнко, О. В. Сіткарьова та ін. – Київ : Видавничий дім А+С, 2006. – Вип. 3. – Ч. 1. До 180-річчя Керченського музею старожитностей. – С. 73-80.
3. Бертье-Делагард А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1920. – № 57. – С. 1-135.
4. Броневский М. Описание Крыма (Tartarie Descriptio) // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 6. – С. 332-350.
5. Брун Ф. О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России Ф. Бруна (1852-1877). – Одесса, 1879. – Ч. 1. – С. 189-240.
6. Веймарн Е. В. О двух неясных вопросах средневековья юго-западного Крыма / Е. В. Веймарн // Археологические исследования средневекового Крыма. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 45-82.
7. Еманов А. Г. К вопросу о ранней итальянской колонизации Крыма / А. Г. Еманов // Античная древность и средние века. Вып. 19. Византия и ее провинции. – Свердловск, 1982. – С. 62-68.
8. Извлечение из сочинения Вильгельма Гейда: «История торговли в средние века». Перевод Л. П. Колли // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1915. – № 52. – С. 68-185.
9. Мурзакевич Н. История генуэзских поселений в Крыму. – Одесса, 1837. – 91 с.
10. Никифоров А. Р. Кримські міста XIII – XV ст. у вітчизняній історіографії: автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06. «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Никифоров Андрій Ростиславович. – Дніпропетровськ, 1995. – 15 с.
11. Скржинская Е. Ч. История Таны (XIV – XV вв.) // Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV веке / Вступ. ст., подг. текста, пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. – Л., 1971. – С. 29-64.
12. Скржинская Е. Ч. [Заметки о Судаке] / Е. Ч.Скржинская // Судакская крепость. История – археология – эпиграфика. – Киев–Судак–С.-Петербург: «Академпериодика», 2006. – С. 37.
13. Старокадомская М. К. Русское торговое население генуэзской Каффы / М. К. Старокадомская // История и археология средневекового Крыма. – М., 1958. – С. 147-154.
14. Типаков В. А. Общины Готии и Капитанство Готии в Уставе Каффы 1449 г. / Типаков В. А. // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 218-224.

15. Типаков В. А. Политико-правовые отношения между Ордой и колонией Генуи в Крыму во второй половине XIV в. / Типаков В. А. // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. – № 1. – С. 112-115.
16. Устав для генуэзских колоний в Черном море / Вступ. ст., пер. и комм. В. Н. Юргевича // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 629-837.
17. Чиперис А. М. К истории ранней генуэзской колонизации Северного Причерноморья II половина XIII века / А. М. Чиперис // Ученые записки Туркменского государственного университета имени А. М. Горького. – 1964. – Сер. История. – Вып. XXVII. – С. 30-48.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., професор* ***П. М. Тригуб***



*Стаття надійшла до редколегії 31.10.2011*

УДК 94(477)(=112.2)«181/193»

**І. П. Задерейчук**

# РОЗВИТОК ВИНОГРАДАРСТВА У НІМЦІВ КРИМУ в 1804-1941 рр.

*Стаття присвячена вивченню розвитку виноградарства та виноробства у німців Криму. Проаналізовано особливості закладки виноградників і динаміку їх поширення, показано місце виноградарства в системі господарювання німців.*

**Ключові слова:** *виноградарство, виноробство, німці, Крим.*

*Статья посвящена изучению развития виноградарства и виноделия у немцев Крыма. Проанализированы особенности закладки виноградников и динамика их распространения, показано место виноградарства в системе хозяйствования немцев.*

**Ключевые слова:** *виноградарство, виноделие, немцы, Крым.*

*This paper is devoted to the study of viniculture and winegrowing of the Crimean Germans. The particular features of laying vineyards and dynamics of their distribution are analyzed, the place of viniculture in the German economic system is shown.*

**Key words:** *viniculture, winegrowing, the Germans, Crimea.*

Кримський півострів має низку напрямів сільськогосподарської спеціалізації, які формувалися протягом багатьох століть. Вагоме місце сьогодні, як і в минулі віки відводиться виноградарству. Серед етнічних груп, що займалися цим видом діяльності, були й німці. Крім того, як відомо саме академік П. С. Палас став одним із організаторів професійного виноробного училища в Судаку на початку XIX століття.

Метою статі є вивчення особливостей розведення виноградників у німців Криму в XIX – першій половині XX століття.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити низку завдань. Насамперед, охарактеризувати політику держави щодо німців-виноробів на початку XIX століття. Проаналізувати динаміку розвитку виноградарства в місцях компактного проживання німців. Розкрити ситуацію, яка склалася з розведенням виноградників в перші десятиліття радянської влади.

Проблеми, що будуть підніматися в цьому дослідженні, нажаль, не знайшли свого належного вивчення у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі.

Переселення німців на Південь України та до Криму проводилося з метою аграрного освоєння регіону. Серед іншого, перед колоністами стояло й завдання щодо розвитку виноградарства та виноробства.

16 травня 1801 року у прийнятій «Інструкції для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських колоній» закріплювалася норма про необхідність створення громадських виноградників. У додатку до Інструкції колоністським управлінським органам ставилося в обов'язок видавати кожному колоністу від 5 до 10 виноградних лоз. Особи, які відмовлялися, або умисно знищували насадження винограду, несли відповідальність у вигляді тілесного покарання лозиною [1, с. 635-649.].

Розвиваючи положення Інструкції 27 липня 1803 року експедиція державного господарства видала указ, в якому закріплювалися норми стосовно необхідності переселення виноградарів з числа німців-колоністів переважно до Криму.

Для успішності реалізації зазначеної вимоги колоністам пропонувалося самим оглянути місце створення майбутніх поселень й лише після отримання їхньої згоди відбувалось переселення. У випадку відсутності вільних земель у гірській місцевості, придатної для розведення виноградників,

владі необхідно було терміново здійснювати купівлю придатної землі у приватних осіб. Таврійського губернатора зобов'язали надавати допомогу поселенцям у відновлені закинутих виноградних садів [2].

Чиновники, реалізуючи державну програму в 1804-1810 роках, розселяли колоністів на півострові у місцевостях, придатних для зайняття виноградарством і плодівництвом. Саме землі та клімат окремих волостей Феодосійського та Сімферопольського повітів сприяли розведенню виноградників. У деяких місцевостях переселенці на початковому етапі відроджували виноградні плантації, закинуті після еміграції кримських татар до Османської імперії, наприклад в колонії Гельбрун Феодосійського повіту [3, с. 170-180].

Результатом першого десятиріччя стало створення центрів, в яких німці професійно займалися розведенням виноградників. Згідно до статистичних даних, наданих до Новоросійської контори управління іноземними переселенцями у 1823 році, в колоніях кримського колоніального округу вирощувалось наступна кількість виноградних лоз: Кроненталь – 11 651, біля м. Феодосія – 1 400, Нейзац – 52, Розенталь – 36, Фриденталь – 32 [4].

У 30-х роках XIX століття у Феодосійському повіті в німецьких колоніях виноградарство розповсюджувалося дещо повільно. У Цюрихталі в 1834 році було висаджено 22 000 лоз, а в 1835 році – більше 7 000 лоз; останні розмістилися в ущелинах крутого виступу над самим селом, так що ці сади більше були орієнтовані на північ. В іншій колонії Гейльбрун посаджено в 1834 році 11 000, а в 1835 р. – 14 000 лоз.

У колонії Кроненталь Сімферопольського повіту щорічно розмножувалися виноградники, протягом 1834 та 1835 роках висаджено до 18 000 лоз [5].

Жителі колонії Судак-фортеця також займалася розведенням виноградників. У 1913 році під ними знаходилось 31 дес. землі, на яких росло 24 800 лоз [6, арк. 3зв.].

Розширення німецького землеволодіння й утворення нових колоній також сприяло поширенню культури виноградарства. Для прикладу, у Ней-Цюрихталі Феодосійського повіту у 1913 році нараховувалося вже 1 700 кущів винограду [7, арк. 43зв.].

Отже, найбільш масово цим видом діяльності займалися жителі Булганакської волості з центром у Кроненталі. На кожний двір припадало по 2 десятини, що відводилися під виноградники, а всього в колонії у 60-х роках XIX століття під цією культурою було зайнято 102 дес. землі. Також виноградарство розвивалось в колоніях Гельбрун, Цюрихталь, Судак-фортеця, Нейзац.

Колонізація німцями степових районів півострову в другій половині XIX століття призвела до поширення культури виноградарства у Перекопський повіт. Згідно статистичних даних на 1887 рік в Ейгенфельдській волості зазначеного повіту вирощувалося до 30 тисяч кущів [8, с. 105-106].

На початку XX століття виноградники існували в багатьох колоніях, але їх відсоток від загальної земельної площі був досить незначним. Так, наприклад, за даними 1912 року, у чотирьох колоніях Ейгенфельдської волості з 10 000 десятин землі, виноградники займали лише 16,5 десятин або менше 0,2 % від загальної площі [9]. Фактично жителі саме цієї волості наприкінці XIX століття відводили найбільше землі під виноградники, адже всього в Євпаторійському та Перекопському повітах під виноградниками було до 46 десятин, що було пов'язано з нестачею води, а існуючі виноградники розміщувалися біля рік Салгир і Карасівка [10, с. 51].

Поширення виноградників у степову частину півострову пов'язано не лише з утворенням нових колоній, але й з обізнаністю німців у технологіях водозбереження.

У Феодосійському повіті у другій половині XIX століття виноградарство розповсюджувалося у материнських колоніях й новоутворених. Зокрема, у степовій частині, в німецьких колоніях, розташованих на річці Мокра-Яндола та в селах Цюрихталь та Гейльбрун. У Цюрихталі станом на 1894 рік до 37 десятин, а в Гельбруні 32 господарі нарізали по ½ десятин на кожного під виноградники та сади. Всього у степних районах зазначеного повіту у німців в 70-х роках XIX століття нараховувалось до 40 десятин, в 1887 році до 50 десятин під виноградниками. Тоді як у повіті під дану культуру відводилось 2 620 десятин [10, с. 73].

Такий стан справ пояснюється саме переважною орієнтованістю німців на зайняття

хліборобством. Отже, виноградарство йшло на власні потреби, за винятком колоній, заснованих на початку XIX століття. Саме там кліматичні та природні умови дозволяли відводити більше площ під виноградники.

У другій половині XIX століття на розвиток виноградарства значний вплив мали зміни в транспортній та господарській інфраструктурі півострову. Насамперед це будівництво залізниці до Севастополя, Феодосії; розбудова портів Євпаторія, Феодосія та Севастополь, ріст попиту на продукцію виноробства, створення оптовиками спеціальних складів, будівництво підвалів тощо [10].

Ситуацію із розведенням виноградників у німців на початку XX століття демонструють данні таблиці 1 [11, арк. 21].

*Таблиця 1*

**Розведення виноградників за волостями компактного проживання німців станом на 1916 р.**

| Назва повіту | Назва волості | Кількість власників | Кількість десятин, відведених під виноградники |
|---|---|---|---|
| Сімферопольський | Булганкська | 91 | 142 |
| | Каралезька | 2 | 17 |
| | Підгірно-Петровська | 23 | 5 |
| | Бодракська | 3 | 4 |
| | Зуйська | 40 | 55 |
| | Табулдинська | 29 | 60 |
| Перекопський | Олександрівська | 13 | 10 |
| | Ак-Шеіхська | 52 | 11 |
| | Богемська | 37 | 6 |
| | Бютенська | 15 | 10 |
| | Джурчинська | 2 | – |
| Феодосійський | Тотанайська | 54 | 11 |
| | Владиславовська | 74 | 36 |
| | Цюрихтальська | 30 | 13 |

Отже, наведенні у таблиці данні підкреслюють, що напередодні революційних подій 1917 року виноградарство, нажаль, не стало масовим заняттям серед німців Криму. Про це свідчить кількість сільськогосподарських площ, відведених під цю культуру у місцях їх компактного проживання.

Звертає на себе увагу й той факт, що виноградарством займалися окремі поселенці. Наприклад, у Сімферополі в 1834 році поряд із виноградним садом Х. Стевена були сади купців з Німеччини – Міллера, Лауера та Гроса й патера Вімана, на відведених їм землях по річці Салгир [10, с. 21]. У 1901 році в економії «Бешаран-Отар» Еміля Яковича Дінцера з 1 418 дес. землі виноградники займали одну десятину, інші великі землевласники Марія Петрівна та Катерина Петрівна Дік, володіючи 13 000 дес. землі, вирощували виноград лише для власних потреб [18]. У 1917 році у Сімферопольському повіті серед німців найбільше виноградників мали Іоган Вібе з Карасану – 2 000 кущів, Абрам Якович Класен з селища Кизил Мечеть – 1 200 кущів [19, арк. 150-170]. Отже, більшість німецьких господарів вирощували виноград у Криму насамперед для власних потреб.

Із встановленням радянської влади ситуація з поширенням виноградників не зазнала суттєвих змін. Насамперед влада провела аналіз стану виноградників після закінчення громадянської війни та повоєнних засух.

Згідно звіту інструктора з виноробства та виноградарства Сімферопольського повіту за 1925 рік у німецьких селах цього району склалася наступна ситуація. У Булганаці займалися виноробством 130 осіб, а під виноградниками було 55 десятин. До того ж 10 десятин знаходилося у занедбаному стані й потребували відновлення. У Нейзаці 8 осіб займалося виноградарством на 2 дес., з яких одна потребувала відновлення. У селищі

Розенталь 4 особи вирощувало виноград на 1 дес., а всього у районі в обробітку було 128 десятин. У Булганаці – 66,18 десятин, Нейзаці – 3,12 десятин, Кояш (колишня власність Ф. Ф. Шнайдера) – 5,81 десятин.

У звіті Джанкойського окружного виконавчого комітету 4 вересня 1925 року зазначалося: «*необхідно вказати, що у більшості німецьких сіл південної частини району були у наявності виноградники у багатьох господарів, але не великі за площею, від декількох десятків до декількох сотень кущів, призначених для задоволення власних потреб. У нинішній час німці виявляють інтерес і прагнення для закладення виноградників хоча б у невеликих площах десятками кущів для особистих потреб. Село Адаргін Німецький всього діяло 16,25 десятин виноградників з 1914 р. загинуло 8 десятин. Чуча Німецька 4,5 десятин загинуло з 1914 р. Причини громадянська війна, голод, мобілізація в армію в 1914 р.*» [12, арк. 13-29].

З проведенням колективізації відбувалося поступове планове розширення виноградників у степовому Криму. Вже у підготовлених матеріалах до пленуму ОК ВКП(б) про садівництво та виноградарство КАССР за 1936 рік зазначалося, що окрема доля колгоспів в площах виноградників 95 %. За останні роки були закладені виноградники в нових для виноградарства та плодівництва степових районах КАСРР. На цей час серед таких районів, де компактно проживали німці, були Тельманський район виноградників 171 га, Джанкойський 19 га, Сакський 134 га, Колайський 79 га відповідно [13, арк. 207-210].

В інших степових районах закладка виноградників відбувалася після 1937 року. Наприклад, у колгоспі Роте-Фане Табулдинської сільради Біюк-Онларського району під виноградники в 1939 році заклали 9,75 га, на яких вирощувалось 15 155 кущів сорту шасла та 8 042 алеатіко [14, арк. 29].

У Спатській сільській раді Сімферопольського повіту виноградники у кількості 9,3 га заклали тільки в 1939 році. Серед сортів, які там були висаджені, треба зазначити: мускат Олександрійський 14 385 кущів, чауш – 3 305 та шасла 3 305 кущів відповідно [15, арк. 21].

У Карасанській сільській раді у колгоспі ім. Карла Лібкнехта виноградники займали 20 га. У 1938 році там було висаджено 23 934 кущів сорту сильванер, у 1939 році – 32 645 кущів сорту шасла. У колгоспі ім. Чкалова Карасанської сільради у 1937-1939 роках висаджено 26 910 кущів сортів аліготе, мускат білий та рожевий, сапераві, шасла [16, арк. 25-28].

Отже, у другій половині 30-х років XX ст. партійне керівництво Криму ставило завдання щодо розширення площ виноградників в степових районах, й німецькі села не стали винятком.

Таким чином, виноградарство у німців Криму не стало домінуючим в їхньому господарстві. Фактично центрами культивування цієї сільськогосподарської культури були колонії, створені на початку XIX століття. Саме в них влада розселяла переселенців з перспективою зайняття ними виноградарством. Найбільших масштабів виноградарство досягло серед жителів селища Булганака Сімферопольського повіту, Судак-фортеця, Цюрихталь Феодосійського повіту. Проте більшість німців вирощували виноград виключно для власних потреб. Промислове поширення виноградників у степову частину півострову припадає на період другої половини 30-х років XX століття, що безпосередньо пов'язано із плановістю радянської влади й її бажанням прививати нові види сільськогосподарської діяльності в регіонах, які в той час були не придатними для цього.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. 16 мая 1801 г. № 19873. Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний // ПСЗ. – СПб. : Типография 2 отделения собственной его императорской величности канцелярии, 1830. – Т. 26.– С. 635-649.
2. Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. 1803-1814 гг. / Сост. и ред. О. В. Коновалова. – Одесса : ОКФА; издательство «ТЭС», 1999. – 282 с.
3. Brandes D. Von den Zaren adoptiert. Diedeutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751-1914. – Munch., Oldenbourg, 1993. – S. 170-180.

4. ДАДО, ф. 134, спр. 713.
5. Библиотека для чтения, журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод. – СПб. : В тип. К. Крайя, 1850. – Т. 100. – 817 с.
6. ДААРК, ф. 173, оп. 1, спр. 77.
7. ДААРК, ф. 809, оп. 1, спр. 2.
8. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Перекопского уезда / Сост. Стат. бюро Таврического губернского земства. – Симферополь, 1887. – 106 с.
9. Замуруйцев О. В. Німецькі колонії Півдня України в другій половини XIX – на початку XX ст.: дис… канд. іст. наук : 07.00.01 / Олексій Вікторович Замуруйцев. – К., 2008. – 220 с.
10. Виноделие в России: историко-статистический очерк / Сост. Михаил Баллас. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1895. – 213 с.
11. ДААРК, ф. 156, оп. 1, спр. 58.
12. ДААРК, ф. Р-30, оп. 1, спр. 150.
13. ДААРК, ф. Р-30, оп. 11, спр. 1.
14. ДААРК, ф. Р-30, оп. 11, спр. 5.
15. ДААРК, ф. Р-30, оп. 11, спр. 13.
16. ДААРК, ф. Р-30, оп. 11, спр. 16.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., професор* ***П. М. Тригуб***

 *Стаття надійшла до редколегії 30.10.2011*

УДК 908(477-13)(091)

***А. М. Лещенко***

# *ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕРЦОГА РІШЕЛЬЄ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я*

*Розглянуто особливості розвитку Північного Причорномор'я кінця XVIII – початку XIX ст. і роль А. Е. де Рішельє в процесі його становлення. Визначено основні досягнення, що були зроблені в цей період. Підкреслено той факт, що талановита діяльність і вміння працювати на перспективу забезпечили умови для інтенсивного розвитку південних міст України та створили умови для отримання вигідних сільськогосподарських угідь та зручних торгівельних портів.*

***Ключові слова:*** *Північне Причорномор'я, історична постать, герцог, адміністративна діяльність.*

*Рассмотрено особенности развития Северного Причерноморья конца XVIII – начала XIX в. и роль А. Э. де Ришелье в процессе его становления. Определено основные достижения, которые были сделаны в этот период. Подчеркнуто тот факт, что талантливая деятельность и умение работать на перспективу обеспечили условия для интенсивного развития южных городов Украины и создали условия для получения выгодных сельскохозяйственных угодий и удобных торговых портов.*

***Ключевые слова:*** *Северное Причерноморье, историческая личность, герцог, административная деятельность.*

*The article describes the development of Northern Black sea region in the end of the XVIII – beginning of the XIX centuries due to the A. Richelieu's in fluency the foundation. The main achievements of this historical period are defined. The author attracts attention to the fact that talented and perspective work led to the intensive growth of southern cities of Ukraine and gave the opportunity to gain perfect agricultural fields and profitable merchant ports.*

***Key words:*** *Northern Black sea region, historical personality, duke, administrative operations.*

Письменник Ю. Тріфонов писав: «*Історія палає, як величезне багаття і кожен з нас кидає в нього свою хмизину*» [3, с. 5]. Історія без особистості, без її діяльності не може повноцінно функціонувати, саме людина своїми справами дає поштовх, стає генератором усіх цих процесів. Досліджуючи будь-яку подію: революцію, повстання, культурний розвиток певної держави, зіштовхуємося з колом людей, які були причетними до тієї чи іншої події, через їх біографію можемо прослідкувати формування не тільки особистих якостей, але й розвиток суспільної думки, зміну політичної спрямованості тощо.

Протягом століть в світовій історіографії зустрічаються постійні звернення до біографії людини: «життєписи», «описи» тощо. Що спонукало до їх написання? Безліч тому причин, але найголовніша з поміж усіх – це прославити свою епоху, показати, яких людей вона народила, увічнити пам'ять про кращих синів і дочок рідної землі.

Арманд-Еммануель Софія-Септімані дю Плесі де Рішельє – одна з непересічних особистостей XIX ст., залишив глибокий слід в історії не тільки своєї батьківщини, але й в історії Російської імперії, активно діючи в Новоросії.

Російська історіографія XIX ст. має певний доробок щодо особистості герцога Рішельє. Перш за все, слід згадати «Записки» Одеського товариства історії та старожитностей. В цьому збірнику містяться праці, в контексті яких згадується і особистість Арманда-Еммануеля. В роботі А. Смолянінова «Історія Одеси» [15], багато уваги приділяється діяльності Дюка де Рішельє в місті Одесі. Автор, пишучи свою роботу, не міг оминути увагою таку особистість, як Дюк, адже саме герцог на зорі становлення юного міста доклав усіх зусиль, щоб підняти його престиж, піднести до рівня розвинених євро-

пейських міст. А. Смолянінов, описуючи часи Рішельє, подає короткі порічні відомості, що було зроблено герцогом для кращого і досконалішого розвитку міста, підкреслює значення нововведень та роль герцога в цьому. У своєму дослідженні А. Смолянінов використовував різні джерела: архівні документи, збірки законів Російської імперії тощо. Він намагається до кожної тези зробити посилання, тобто підкріпити твердження документально. Робота цінна тим, що тут забрані матеріали, які на сучасному етапі не можливо знайти в архіві, таким чином, левову долю діянь Рішельє було б втрачено.

Подібний зміст має і опублікована там же праця І. Стемпковського: «Про труди Дюка де Рішельє з приводу управління південною Росією» [17]. Автор також намагається визначити досягнення Рішельє, але географічні межі діяльності герцога в роботі стають значно ширшими: згадується Херсон та Крим. Крім цього, автор вводить багато фактів, які дають змогу оцінити герцога не тільки як адміністратора, але й як людину. Скажімо такий факт, що Арманд-Еммануель особисто розмовляв із вихідцями будь-якого стану, не розмежовуючи їх ні для себе, ні для оточуючих; переймався проблемами інших, турбувався про кращий добробут, знав поіменно усіх купців тощо. Під час чуми в Одесі, герцог особисто відвідував будинки, де прогресувала хвороба: надавав допомогу та поради. Тобто, автор намагається показати Дюка різнопланово, висловлює свою думку з приводу того чи іншого вчинку герцога, констатує факти тощо.

У 1898 році, у збірнику друкується повністю зміст «Засідання Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей, присвячене славній пам'яті Дюка де Рішельє» [6, с. 25]. Тут знаходимо вірші, присвячені Дюку російською, французькою та латинською мовами. Подаються відомості про герцога і його роботу. Цікавими є згадки учнів Рішельєвського ліцею про Рішельє, зокрема, пані Різо стверджує, що він був доброю, щирою і уважною людиною, дуже любив дітей, піклувався про учнів ліцею, постійно надавав всебічну допомогу. Надруковані також промови, які виголошувалися Е. М. Шкляревичем, М. Ф. Нодо, П. М. Протопоповим, О. Г. Тройницьким та ін. Звідси можемо почерпнути досить цікаві факти, дякуючи неординарності викладу і концентрації уваги на Рішельє саме як на особистості.

Не можна не згадати праці Аполлона Скальковського, у яких він подає короткі біографічні відомості Рішельє, розкриває діяльність герцога. Автор намагається охопити як найбільше матеріалу і показати різні спектри діяльності Дюка, робить спроби розкрити його повсякденне життя і все це пов'язати з індивідуальністю герцога.

У праці «Із портфеля першого історика Одеси» [12] А. Скальковський намагається висвітлити буденне життя Рішельє та показати його особистість, щоб виписати образ герцога якомога досконаліше, звертається до опису умов життя міщан та інтер'єру житла Рішельє, порівнюючи їх, підкреслює працелюбність і скромність градоначальника.

«Перше тридцятиліття історії міста Одеси (1795-1825)» [14] А. Скальковського є досить ґрунтовною працею. Починаючи писати про часи Рішельє, автор спочатку подає короткі біографічні відомості, а далі переходить до безпосередньої діяльності Дюка в Одесі. В роботі має місце значний фактичний матеріал: починаючи від витрат міста до населення за родами. Через усю роботу прослідковується думка про визначальну роль Арманда-Еммануеля в цей період для розвитку Одеси. Досить цікавим є і намагання А. Скальковського поєднати хід розвитку Одеси з подіями європейської історії.

У своїх роботах значної уваги особистості Дюка приділяли В. Коханський [7], Д. Атлас [1], О. Рибас [11]. Автори сходяться у думці, що герцог Рішельє був винятковою особистістю, а також дав поштовх та заклав ті механізми, дякуючи яким Одеса, на початку XIX ст., розвивалася і могутніла колосальними темпами. Досить плідними є роботи О. Майкова [8], І. Міхієвича [9] та В. Яковлева [20]. Кожна з цих праць є унікальним доробком, щодо життєвого шляху Рішельє.

У французькій історіографії XIX ст. праці, присвячені герцогу, почали з'являтися досить пізно. Його біограф Л. Круза-Кретет зауважив з цього приводу, що у Франції Рішельє забули раніше, ніж у Росії. Цей факт пояснюється, перш за все, політичними поглядами герцога, який йшов у розріз з рояліс-

тами. По-друге, Рішельє був звинувачений у проросійській орієнтації. На вустах усіх його противників були слова, що це француз, який краще всього знає Крим [16, с. 54]. Тільки в кінці XIX ст., у зв'язку з укріпленням російсько-французьких відносин, вийшов з опали і герцог Арманд-Еммануель де Рішельє. Йому відведено досить багато місця у книзі Л. Пенго [22], були написані спеціальні роботи А. Рамбо [23] і Л. Круза-Крететом [21].

Отже, пік зацікавленості особистістю герцога та його діяльністю припадає на XIX – початок XX століть, як в російській, так і в французькій історіографії. Друга половина XIX ст. є досить плідною щодо появи робіт з даного питання.

В радянській історіографії ім'я герцога А. Е. де Рішельє майже не згадувалося. Це було пов'язано з його аристократичним походженням і монархічними поглядами. В праці О. І. Дружиніної [5] в контексті опису розвитку південної України 1800-1825 рр. міститься матеріали і про внесок Дюка в розвиток цих територій.

В сучасній українській історіографії можна назвати роботу О. М. Третяка [18], але це невеличкі спроби дати аналіз діяльності герцога. Тому сьогодні є актуальною тема внеску французького аристократа, талановитої людини, герцога де Рішельє у розвиток Північного Причорномор'я.

Мета даної статті – визначити основні аспекти діяльності Рішельє у Північному Причорномор'ї та показати їх значення для подальшого розвитку цих територій.

Арманд-Еммануель, Софія-Септімані дю Плессі де Рішельє – французький аристократ, який був на російській службі ще в 90-х роках XVIII ст., але за часів Павла І вимушений був покинути службу і від'їхати до Франції. Наполеонівський режим не дуже радо приймав його в свої лави і шанс, який запропонував йому Олександр І, Рішельє використав із задоволенням.

Із 1803 року, за наказом від 27 січня [15, с. 180] дюк де Рішельє призначається градоначальником Одеси. За часи його керування Одеса отримала грандіозні інвестиції для свого розвитку і повністю скористалася плодами таланту і розуму герцога Рішельє.

У 1805 році, зважаючи на те як зарекомендував себе Рішельє, Олександр І ще більше розширив його повноваження: призначив на посаду генерал-губернатора всієї Новоросії. За одинадцять років правління Дюк завоював широке визнання як в Росії так і за кордоном, як державний діяч та розумна, виважена людина. Його репутація залишилася непохитною і незаплямованою навіть до сьогодення. Сам Олександр І казав, що французька революція була не такою вже й кепською справою, якщо подарувала Росії Рішельє [2, с. 32].

Прибувши до Одеси, герцог зіткнувся з безліччю проблем, які потребували негайного вирішення. Одеса початку XIX ст. мала жалюгідний вигляд. В. К. Надлер писав, що вона «*більше нагадувала піратську колонію, ніж порядне місто*» [10, с. 5]. Всі свої інтелектуальні, моральні та фізичні сили Рішельє віддавав молодому місту: намагався не залишити поза увагою жодної деталі його розвитку чи то духовного, чи матеріального. За роки правління герцога були збудовані Миколаївські сходи, які ведуть на узбережжя; театр, який приваблював сюди інтелігенцію, купецтво та великих землевласників, що сприяло утворенню нових ділових відносин; освітлені вулиці тощо. Саме герцогом був закладений сучасний Приморський бульвар, звідки відкривався чудовий краєвид на море. Паралельно з цими розбудовами, широко розгорнулось і приватне будівництво. Тим хто бажав будуватися надавалися позики.

Рішельє багато уваги приділяв озелененню: були відведені ділянки, як в самому місті, так і недалеко від його меж для насадження дерев. Дерева, за міркуваннями герцога, повинні були мати не тільки естетичне навантаження, але й виконувати практичні завдання: захищати від сонця і вітру, затримувати куряву тощо. На власний кошт Дюк привіз із Відня дерева акації (які і сьогодні є символом Одеси) і давав кожному, хто обіцяв доглядати їх. Колоністи, які селилися поблизу Одеси, мали за два роки посадити 300 дерев.

Герцог сприяв насадженню і приватних садів: недалеко від міста був створений Перший громадський сад і подарований місту Феліксом де Рибасом, але найкращим і найвідомішим став парк, який носив назву «Сад

дюка» В цьому парку Рішельє зібрав зразки різноманітних місцевих та іноземних квітів і рослин [14, с. 340] і навіть після свого від'їзду на батьківщину, він постійно надсилатиме саджанці для саду.

Вже через п'ять років адміністративної діяльності герцога місто кардинально змінило своє обличчя: з'явилися кам'яні будинки, широкі освітлені вулиці, зерносховища, населення зросло більше ніж у шість разів. На вулицях міста можна було зустріти українців, росіян, євреїв, греків, вірмен, турків, татар, поляків, французів, німців, італійців та англійців. Всі нації жили разом, в одному місті, і кожен з них міг без будь-яких побоювань поділитися горем чи радістю з Дюком, який завжди вислухає, дасть пораду, не залишить у біді.

Особливу увагу герцог приділяв будуванню порту. Через затоку був збудований мол, що розділив порт на дві частини: для кораблів, що прийшли з гирла Дніпра, та для тих, що проходили через заморські протоки і тому підлягали карантину. Стара турецька фортеця була перетворена на карантинні приміщення. Опікування цією справою дало можливість для значного збільшення прибутків Одеси та зміцнення її авторитету, як торгового порту, на світовому просторі.

Не залишилися поза увагою герцога і питання торгівлі міста. Рішельє всіляко намагався підтримувати торгівлю міста, як морськими шляхами, так і сухопутними. Ще у 1804 році під його опікою був заснований комерційний банк з капіталом в 750 тисяч. Вже через два роки було створено акціонерне товариство – Імператорська страхова палата. Крім того, на зразок інших торгових міст, був заснований і комерційний суд та іноземні консульства. Для зростання торгівлі важливим чинником були сприятливі тарифи. Від 5 березня 1808 року одеські купці одержали право безмитного утримування своїх товарів на складах протягом дванадцяти місяців. Трохи пізніше, завдяки старанням герцога, місто отримало статус вільного порту. Таким чином, не зважаючи на війни, Рішельє створив в Одесі матеріальні та соціальні передумови для вигідної торгівлі та інтенсивного розвитку. Одним із значних досягнень Дюка, було реформування фінансової сфери. До його приїзду муніципальний бюджет мав хронічну недостачу, але Рішельє поставив під свою пряму опіку фінанси, що давало можливість контролювати як прибутки так і витрати коштів.

Постійною турботою Рішельє було здоров'я населення, так як у портовому місті завжди перебувають різні кораблі і місто завжди відкрите для будь-яких захворювань. З притаманною для нього старанністю герцог заснував шпиталь і особисто склав документ, де зазначався штат шпиталю, обов'язки тощо [4, арк. 103]. Трохи пізніше був створений комітет для попередження віспи.

Важливою була його діяльність щодо розвитку шкіл та культурницької діяльності у новому місті. у 1805 році за ініціативою губернатора був створений інститут, трохи згодом відкрита гімназія, випускникам якої з 1808 року Олександр I дозволив вступати до Санкт-Петербурзького кадетського корпусу. З 1811 року гімназію, турботами Дюка, було перетворено на державну школу. Трохи згодом, Рішельє усвідомлює, що Одеса потребує школи, спрямованої виключно на підготовку до комерційної діяльності. Така гімназія була створена і директором Рішельє обрав французького домініканця абата Ніколя. Герцог настоював на вивченні сучасних грецької та італійської мов. Він вважав, що знавці цих мов цінуватимуться в Новоросії, «*де вся торгівля перебуває у руках італійських та грецьких купців, тісно пов'язаних з південними містами Європи*» [13, с. 55]. До предметів цієї школи додавалися і суто комерційні: статистика та бухгалтерський облік.

Разом з тим, значна увага приділялася розвитку книговидавництва у місті. В тогочасній Одесі продавалося досить багато книжок, мабуть через те, що національні угрупування намагалися зберегти власну мову і культуру. Мандрівники, які були в Одесі у 1810 році, відзначали, що тут знаходиться досить багато російських і французьких книгарень та значна кількість книг на різних мовах.

Як вже зазначалось, крім градоначальства Одеси, Дюк виконував обов'язки генерал-губернатора Новоросійського краю. Кожного року, до того ж неодноразово, Рішельє об'їздив величезні області. В одному з листів

до Контеніуса він пише : «*Я розпочинаю турне, яке триватиме доти, доки не відвідаю всі колонії, поки не побачу на обличчях людей задоволення. Я не погребую нічим для їх захисту…*» [14, с. 245].

Під час цієї подорожі герцог прибув до Херсона, де побачив тяжкі побутові умови життя. Його населення, у порівнянні з попереднім століттям, скоротилося в десять разів і нараховувало дві тисячі осіб, занепала торгівля, скоротилося виробництво. Херсон тільки-но отримав статус губернського міста і герцог розумів, що це єдиний шанс для міста стати на ноги. Завдяки його клопотанням до Херсона були перенесені всі адміністративні заклади. Крім того, він виклопотав певну щорічну суму усього прибутку від винної торгівля для зведення необхідних будівель в місті.

Герцог розумів необхідність збереження у Херсоні хоча б якоїсь галузі суднобудування. Завдяки йому херсонські суднобудівники отримали кредити, які дозволили продовжити розвиток торгівельного суднобудування (адже військове повністю було перенесено до Миколаєва). Багато було зроблено і для внутрішнього устрою міста: побудовано лікарню, гостинний двір тощо. Крім того, він висуває пропозицію висушити болотисті територій, що сприяли розповсюдженню різноманітних епідемій, та побудувати набережну. Згодом герцог домігся для міста переваг і матеріальної допомоги, що зробило можливим побудову набережної. В той же час Дюк виклопотав звільнення жителів Херсона, за прикладом Одеси, від деяких повинностей. Було побудовано кам'яні будівлі для продовольчих магазинів та вимощено вулиці.

У 1805 році було відкрито перший навчальний заклад міста – духовне училище. У 1807 році відкривається воєнно-сухопутне училище для солдатських дітей. За підтримки герцога у 1813 році було відкрито Приходське та Повітове училище. Завдяки наполегливості герцога, вже після його від'їзду на батьківщину, у 1815 році в Херсоні відкривається і перший середній навчальний заклад – гімназія (його нащадком стала сучасна 20-та гімназія).

Не оминув Рішельє своєю увагою і духовне життя херсонців. Він усіляко допомагав при будівництві старообрядової церкви Покрова Пресвятої Богородиці, саме він затвердив її проект. Ця церква стала символом єднання усіх народів, що населяли Херсон. Вулиця, на якій була збудована ця церква, отримала назву Рішельєвської.

Всі ці заходи створили умови для покращення становища міста та поновлення його функціонування. На час від'їзду герцога з Новоросії населення Херсону збільшилося в декілька разів. Саме герцог Рішельє надав допомогу Херсону у досить скрутний час для нього. Можливо, якби цього не сталося, місто перетворилося б на невелике поселення і не мало би сил для подальшого розвитку та процвітання.

Проїжджаючи через поміщицькі маєтки, які розташовувалися між Херсоном та Перекопом, герцог відмітив, що при розподілі земель поміщики взяли їх надто багато, а тепер не в змозі їх заселити. Він висловив думку, що потрібно відібрати поміщицькі землі в державну казну, щоб можна було на них поселити колоністів та державних селян. Після цієї подорожі надходить цілий ряд розпоряджень Рішельє про створення планів на державні наділи землі в Херсонській губернії [19, арк. 712]. Завдяки герцогу в Криму був створений ботанічний сад (сучасний Нікітський) та розпочато розведення овець на кримських територіях.

Менш ніж за десятиліття герцог поновив та покращив становище молодих міст півдня України та заклав фундамент для їх повноцінного існування та подальшого розквіту.

Це тільки основні аспекти діяльності А. Е. де Рішельє на південних територіях України, а багато ще чекає на вивчення та доповнення портрету Рішельє: унікальної людини, талановитого господаря, людини, плодами праці якої до сьогоднішнього дня користуються південні міста і завдячують своїм розвитком та своїми досягненнями.

***ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА***

1. Атлас Д. Старая Одесса: ее друзья и недруги / Доротея Атлас. – Одесса : типо-литография «Техник», 1911. – 254 с.

2. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914 / Патриція Герлігі. – Одеса, 1999. – 382 с.
3. Горбовский А. Закрытые страницы истории / Александр Горбовский. – М. : Мысль, 1988. – 220 с.
4. Державний архів Одеської області, ф. 59 Одесский строительный комитет, оп. 1, спр. 24 О содержании городского госпиталя. – 104 арк.
5. Дружинина Е. И. Южная Украина: 1800-1825 / Елена Иоасафовна Дружинина. – М. : Наука, 1970.
6. Заседание Императорского общества истории и древностей, посвященное славной памяти Дюка де Ришелье // ЗООИД. – Т. 21. – Одесса : тип. «Экономическая», 1898.
7. Коханский В. Одесса за 100 лет: (Одесса и ее окрестности): Ист. очерк и иллюстрир. путеводитель на 1894 г. В. Коханского. – Одесса : Тип. П. Францова, 1894. – [8], 134, 384, 192 с., 9 л. пл., карт.
8. Майков П. М. Герцог Ришелье в России / П. М. Майков // Русская старина. – 1897. – июль-август. – С. 33-49.
9. Михиевич И. Биография герцога де Ришелье / Иван Михиевич // Новороссийский календарь на 1850 г. – Одесса : гор. тип., 1849.
10. Надлер В. К. К изучению истории города Одессы / Василий Карпович Надлер. – Одесса : гор. тип., 1899.
11. Рибас О. Старая Одесса. Исторический очерк и воспоминания / Осип Рибас. – Одесса : Тип. В. В. Кирхнера, 1893. – 11 с.; 8.
12. Скальковский А. Из портфеля первого историка Одессы / Аполлон Скальковский // Из прошлого Одессы: Сб. статей. – Одесса : тип. Л. Кирхнера, 1894. – С. 234-286 с.
13. Скальковский А. Материалы для истории общественного образования / Аполлон Скальковский // Труды Одесского статистического комитета. – 1865. – № 2. – С. 39-124.
14. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1795-1825) / Аполлон Скальковский. – Одесса : гор. тип., 1837. – 280 с.
15. Смольянинов А. История Одессы / А. Смолянинов // ЗООИД. – Т. 3. – Одесса : гор. тип, 1853. – С. 380-394.
16. Соловьев С. М. Император Александр I: Политика, дипломатия / Сергей Михайлович Соловьев. – М. : АСТ, Астрель, 2003. – 639 с. – (Историческая б-ка).
17. Стемпковский И. А. О трудах Дюка де Ришелье по части управления в полуденной России \ Иван Александрович Стемпковский // ЗООИД. – Т. 10. – Одесса : Славян. тип, 1877. – С. 391-406
18. Третьяк А. Герцог Ришелье: документальный очерк / Александр Третьяк // Вечерняя Одесса. – 1990. – 22-24; 27-28 августа.
19. Державний архів Херсонської області, ф. 14, оп. 1, спр. 3610. – Арк. 712.
20. Яковлєв В. А. Биография Де Рибаса, Ришелье и Воронцова. – Одесса : тип. Л. Кирхнера, 1894. – 32 с.
21. Crouza-Cretet L. Le duk de Richelieu en Russie et en France: 1766-1822 / Léon de Crousar-Crété. – Paris, 1897. – 256 p.
22. Pingoud L. Les Francais en Russie et les Russes en France / L. Pingoud. – Paris, 1886. – 187 p.
23. Ramboud A. Le duk de Richelieu et en France / Alfred Ramboud // Reven de Deux Mondes. – t. 84: Bureau de la revedes Deux Mondes. – 1887 – 1 november. – P. 618-662.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., професор* ***П. М. Тригуб***



*Стаття надійшла до редколегії 08.11.2011*

УДК 94(477)(=1.438)«19»

***Є. П. Назарова***

# *ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРОМАДИ У ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.*

*Проаналізовано основні напрями діяльність членів польських партій і громадських організацій на Півдні України на початку XX ст. Висвітлено діяльність польських соціалістичних сил у регіоні. Охарактеризовано вплив польських громадських організацій на розвиток національної самосвідомості поляків Півдня України.*

***Ключові слова:*** *партія, організація, товариство.*

*Проанализировано основные направления деятельности членов польских партий и общественных организаций на Юге Украины в начале XX в. Освещено деятельность польских социалистических сил в регионе. Охарактеризовано влияние польских общественных организаций на развитие национального самосознания поляков Юга Украины.*

***Ключевые слова:*** *партия, организация, общество.*

*General trends of the activity of Polish political parties and public organizations in the South of Ukraine at the beginning XX century have been analyzed. The activity of the Polish socialist entities has been described. The influence of Polish social organizations on the process of the development of Pole's national consciousness in the South of Ukraine has been characterized.*

***Key words:*** *a party, an organization, an association.*

Південь України є одним з найбільш поліетнічних регіонів України. У південноукраїнському регіоні активно діють національні організації євреїв, болгар, греків, татар та інших національних меншин. Значний інтерес для активістів цих національних рухів Півдня України має представляти досвід їх попередників початку XX століття, коли рухи національних меншин переживали бурхливе піднесення у регіоні.

Однією з національних меншин, чиї партії і організації на початку XX століття діяли у південноукраїнському регіоні, були поляки. На 1914 р. вони становили 0,8 % (76 тис. чол.) від загальної кількості населення Півдня [1, с. 20]. У Херсонській губернії, як і в Санкт-Петербурзькій, в кінці XIX століття були представлені одна з найчисельніших польських діаспор у Російській імперії [2, с. 228].

Поляки Півдня були переважно міськими мешканцями, але вони становили незначну частку населення, порівняно з іншими національними групами. Так, у Севастополі, за даними перепису 1897 р., поляки складали 5,14 % населення міста, в Одесі – 4,31 %, в Катеринославі – лише 3,03 % [3, с. 23, 25, 30]. Незважаючи на незначну частку у загальній кількості населення, великим центром Полонії не лише регіонального, а й загальноімперського масштабу стала Одеса, де вже з кінця XVIII століття існувала польська колонія [4, с. 93]. Одеса, разом із Каменським (Катеринославська губ.), Ригою, Москвою, Смоленськом і Харковом, була одним із найбільших центрів польської діаспори в імперії [2, с. 229; 5, с. 294; 6, с. 986]. Усе це сприяло перетворенню Півдня України на один з центрів польського руху Наддніпрянщини на початку XX століття.

Історія політичної діяльності польських партій і громадських організацій у південноукраїнському регіоні початку XX століття є недостатньо вивченою як у польській, так і у вітчизняній історіографії. З розпадом СРСР у вітчизняних істориків відбулися суттєві зміни дослідницьких зацікавлень, посилився інтерес до регіональних процесів

й історії національних меншостей. Проте, як зазначає А. Каппелер, «*у цілому, українська історія розглядається переважно як історія українців; численні польська, єврейська і російська меншості, що мешкали в Україні за царської доби, і їх внесок до української історії рідко досліджуються*» [7, с. 41]. Історія поляків Півдня України на початку XX століття у цьому сенсі не є винятком. Серед сучасних досліджень суспільно-політичних процесів Півдня України на початку XX століття, у рамках яких проаналізовано рухи національних меншин регіону, у т.ч. поляків, слід назвати роботи Г. Турченко [1, с. 8-10]. Діяльність польських політичних партій у Таврійській губернії висвітлена в дослідженнях В. Корольова, присвячених політичному життю губернії на початку XX століття [11-14]. Відносно дослідженими у сучасній українській історіографії є питання діяльності польських організацій в Одесі на початку XX століття, які активно сприяли розвитку національної самосвідомості місцевих поляків. Так, у дослідженні С. Зінька висвітлено особливості польського культурно-просвітницького руху Одеси на початку XX століття [15]. А. Мисечко проаналізував питання взаємодії української і польської культурно-просвітницьких організацій Одеси [16]. Проблеми діяльності товариства «Dom Polski w Odesie» висвітлено у роботі О. Кульчицької [17]. Окремі аспекти діяльності «Dom Polski» і «Ognisko» в Одесі висвітлено у статті О. Ніколаєнко, присвяченій громадській діяльності поляків у регіоні на межі XIX – XX століття [18].

Проблеми політичної діяльності поляків Півдня України досліджувались польськими історіками переважно у рамках комплексних робіт, присвячених становищу поляків у Росії на початку XX століття. В. Кієдзивська, аналізуючи формування польських військових легіонів на початку XX століття на території, підпорядкованій Російській імперії, висвітлює процес створення польських військових організацій у Одесі напередодні початку Першої світової війни [19]. У рамках комплексного дослідження З. Лукавського, присвяченого становищу поляків у Росії у 1863-1914 рр., висвітлено політичну роботу членів товариства «Dom Polski» і польських політичних сил в Одесі, а також подано стислу характеристику діяльності польських громадських організацій у Катеринославі, Херсоні і Єлисаветграді [20]. Цей дослідник також проаналізував участь поляків у російському революційному русі на межі XIX – XX століття, у т.ч. в таких південноукраїнських містах, як Одеса і Каменське Катеринославщини [21]. А. Косеський, характеризуючи основні напрями досліджень історії поляків у Росії, згадує лише про культурницьку діяльність членів «Dom Polski» в Одесі на початку XX століття [22].

Окремих проблем польського культурно-просвітницького руху, зокрема пов'язаних із розвитком національної самосвідомості поляків, у південноукраїнському регіоні торкалися дослідники польської преси у Російській імперії початку XX століття. Так, З. Кмієцик, аналізуючи польську пресу Одеси у 1906-1919 рр., частково характеризує діяльність польських громадських організацій міста [23]. У рамках роботи З. Кушлейко, присвяченій польській книжці в Росії XIX – початку XX століття, висвітлено видавничу діяльність польських організацій на Півдні України [24]. Таким чином, у польській історичній науці висвітлено лише окремі аспекти політичної історії польського національного руху в південноукраїнському регіоні на початку XX століття. Отже, на сьогодні як у польській, так і у вітчизняній історіографії відсутні відповідні узагальнюючі дослідження з історії поляків на Півдні України, тому ми поставили своєю метою проаналізувати політичну діяльність польської національної громади у південноукраїнському регіоні на початку XX століття.

У регіоні набула розвитку як діяльність польських політичних сил, так і культурно-просвітницьких організацій. Активну роботу вели представники ППС. Ця політична сила сформувалась у 1893 р. під час з'їзду чотирьох польських соціалістичних груп у Королівстві Польському. Партія не була однорідною і об'єднувала ортодоксальних марксистів, анархо-синдикалістів і національних соціалістів, що пізніше стало основою для партійних розколів [25, с. 346; 26, с. 2]. Програма партії зазначала, що «*ППС як політична організація польського робітничого класу, що бореться за звільнення*

*з-під ярма капіталізму, прагне перш за все до повного знищення політичного рабства і завоювання влади для пролетаріату. В цьому прагненні її метою є незалежна демократична республіка*» [27, № 1; 26, с. 2,3].

Центром діяльності партії на Півдні України була Одеса. У 90-х роках XIX століття в місті вже діяла організація ППС, яка об'єднувала польське студентство, що бажало зберегти своє членство у партії і вести агітацію серед учнівської і студентської молоді з метою наступного її залучення до революційного руху [20, с. 212]. Робота членів ППС у регіоні не мала стабільного характеру. Це пов'язано з тим, що ППС на російській території була кадровою законспірованою політичною партією, яка активно переслідувалася царською владою [28, с. 34]. На 1903 р. організація ППС діяла в Одесі, але 1908 р. вона вже не існувала. Це спонукало члена ППС М. Сулькевича, який переїхав до Одеси, створити нову парторганізацію [30, арк. 14; 29, с. 8; 31, с. 18].

Слід зазначити, що у 1907 р. під час IX з'їзду ППС розкололася на дві партії – ППС-Фракція Революційна, яка об'єднала прибічників Й. Пілсудського і тактики збройної боротьби за незалежність, і ППС-Левицю, члени якої виступали проти збройних виступів [28, с. 47; 32, с. 23]. 1909 р. одеську організацію ППС, як згадує її член Г. Крахельська, особисто відвідував Й. Пілсудський [31, с. 28]. Це свідчить про те, що ця парторганізація належала до ППС-Фракція Революційна.

Головна мета організації ППС в Одесі у 1908-1909 рр. – налагодження партійних контактів і підготовка партійців до політичної роботи на батьківщині, що обумовило незначний вплив і масштаби роботи одеської парторганізації. Вона мала певну популярність лише серед польських робітників, студентської молоді й інтелігенції міста. Лідером парторганізації був М. Шейтс, власник торговельної фірми, під ширмою якої він міг підтримувати широкі конспіративні зв'язки, не привертаючи до себе зайвої уваги. До проводу ППС в Одесі також входили Й. Слешинський, С. Сікорський, Й. Грабянка, В. Снопковський [31, с. 16,18,19].

ППС, як УСДРП і РСДРП, боролася за вплив на діяльність культурно-просвітницьких товариств. Одеська організація ППС розгорнула активну роботу в місцевому польському товаристві «Dom Polski w Odesie», у приміщеннях якого досить часто відбувалися партійні збори і наради ППС в Одесі. Засновник цього товариства А. Каленкевич був симпатиком ППС і вже у 1899 р. мав контакти з організаціями ППС у Лондоні [33, Sygn. 305/II/48, str. 41]. У 1908-1911 рр. до ради «Dom Polski w Odesie» входили чотири пепеесевці М. Шейтс, Т. Бобровський, Л. Наркієвич, Є. Зачаршевський. Члени ППС вели агітацію у бібліотечній і театральній секціях організації. А 1910 р. «Dom Polski w Odesie» відкрив свою філію в робітничому районі м. Одеси. При цьому відділі голова одеської організації ППС М. Шейтс обладнав читальню і бібліотеку, література якої мала плекати серед робітників самостійницькі і соціалістичні погляди. Довкола цього відділу групувалось і польське студентство [31, с. 19,20,22; 20, с. 150].

Члени ППС в Одесі підтримували тісні контакти зі своїми російськими колегами. Партійні видання ППС підкреслювали необхідність спільних зусиль для боротьби з царатом, зазначаючи: «*чи громадський рух у Росії сильний, чи слабкий, у кожному випадку наша залежність від нього є фактом; маємо ділити добру і злу долю того руху. Наш рух може багато зробити своїми силами, а в жодному випадку не може сам скинути ярмо царату*» [34, с. 22]. Одеські пепеесевці у своїй агітаційній роботі використовували видання місцевих організацій загальноімперських соціалістичних сил. Але члени ППС в Одесі досить обережно, іноді навіть вороже, ставилась до співпраці з російськими колегами [31, с. 23]. Єдиною загальноімперською силою, з якою члени ППС, у т.ч. в Одесі, змогли добре порозумітися, була ПСР. Обидві партії мали схильність до терору і надавали особливого значення федералізму як можливому способу розв'язання національного питання [35, с. 378].

Напередодні Першої світової війни розгорнула свою роботу, створена з ініціативи ППС-Фракція Революційна, військова організація «Союз активної боротьби». Її метою було утворення незалежної демократичної республіки Польща. «Союз активної боро-

тьби» готував організаторів й інструкторів, здатних керувати військовими загонами під час повстання поляків у випадку війни Росії з Австро-Угорщиною [36, арк. 18, 18зв.]. Члени ППС бачили у такій війні шанс звільнитися з-під влади російського царату, тому вважали «*війну з Росією важливою, і навіть потрібною*» [33, Sygn. 305/III/48, str. 21].

Основою формування відділів «Союзу активної боротьби» були студентські організації, зокрема осередки «Союзу поступово-незалежної молоді», що діяли при вищих навчальних закладах. Польське студентство Одеси, а також Києва, Харкова, Москви і Санкт-Петербурга, підтримало ідею створення національних військових загонів. У цих містах емісари вербували добровольців до військових загонів. М. Сулькевич організував в Одесі гурток Військового скарбу і вів збір коштів для польських військових загонів. А 1911 р. комендантом Чорноморського округу було призначено Й. Отто, який від'їжджаючи 1912 р. до Польщі передав свої повноваження М. Шейтсу [19, с. 80,90,91]. Осередок «Союз активної боротьби» також діяв у Бердянську Таврійської губернії [14, с. 149].

Окрім ППС, у регіоні певну активність виявляла й інша польська соціалістична сила – СДКПіЛ, яка постала 1899 р. у м. Вільно. 1900 р. ухвалено програмні документи партії, що передбачали «*повну автономію*» польського, литовського й інших народів у демократичній конституційній Росії. СДКПіЛ відстоювала позицію, що здобуття польської незалежності буде лише джерелом соціальних і національних проблем [25, с. 347]. Її члени, як космополіти, почували себе ліпше між російськими революціонерами, ніж серед власних співвітчизників. Це сприяло входженню СДКПіЛ до РСДРП у 1906 р. на засадах автономії [35, с 379,393].

На думку Р. Блобаума, СДКПіЛ мала скоріше регіональний, ніж національний характер діяльності [38, с. 198]. Саме тому організації цієї політичної сили не були настільки поширені, як організації ППС, поза межами польських земель. За межами Королівства Польського діяли закордонні організації партії. Їхні завдання – моральна і матеріальна допомога партії, зокрема вони мали об'єднати партійців поза межами рідного краю, організувати агітаційно-пропагандистську роботу, вербувати нових членів, збирати кошти для партії [39, Sygn. 9/V–8, str. 4,8; 40, p. 97,98]. До початку Першої світової війни організацій СДКПіЛ на Півдні України, який належав до сфери діяльності закордонних секцій, не існувало [39, Sygn. 9/V–8, str. 41; Sygn. 9/V–9, str. 38-122].

Початок війни призвів до евакуації частини підприємств з польських територій. Польські підприємства перевозились переважно до Московської, Харківської, Петроградської і Катеринославської губерній [5, с. 303]. Разом із підприємствами евакуйовувались і їхні робітники. 1915 р. в Олександрівську Катеринославщини на заводі «Борман і Шведе» діяла група робітників на чолі з членом СДКПіЛ Ф. Перовським [41, с. 52]. Катеринославщина була традиційною зоною активності РСДРП, тому, ймовірно, що ця група діяла під егідою російських есдеків. Адже об'єднання СДКПіЛ з цієї партією призвело до порушення організаційної і бюджетної автономії закордонних організацій СДКПіЛ з боку російських есдеків [39, Sygn. 9/V–9, str. 26,27].

На Півдні України були представлені і польські ліберальні сили. З кінця 90-х років XIX століття в Одесі діяли законспіровані відділи Національної Ліги, метою якої було здобуття незалежності Польщі. Під її впливом у місті працювали осередки Національної організації молоді ім. А. Міцкевича, яка мала значний вплив на студентські організації, зокрема на «Союз поступово-незалежної молоді» [20, с. 212]. Метою останньої була боротьба за незалежність Польщі, пропаганда ідеї незалежності, ознайомлення російської громадськості з вимогами поляків [33, Sygn. 305/III/64, str. 232]. Ця організація, члени якої брали участь у роботі «Союзу активної боротьби», закликала українські, литовські і білоруські молодіжні організації до спільних військових дій проти царату [42, Sygn. 74/9, str. 20].

Як зазначає польський історик Я. Хлебовчик, для подолання прірви між метою національного руху і можливістю її реалізації необхідно вести уперту тривалу організаційну і роз'яснювальну роботу, яка б розвинула почуття мовної і національної індивідуальності й підготувала основу для сприйняття національної ідеї [41, с. 247].

Саме таку роботу на Півдні України вели польські національні товариства, таким чином готуючи своїх співвітчизників до участі у роботі національних політичних силах.

До 1905 р. створення національних товариств поляків було не можливе через політику влади [23, с. 141], тому польське населення об'єдналося довкола релігійних організацій – Католицьких товариств доброчинності. Перша організація такого типу виникла 1878 р. у Ризі. А 1882 р. Католицьке товариство доброчинності постало в Одесі [5, с. 296]. Ця організація сприяла розвитку парафіяльних шкіл, надавала допомогу сирітському притулку, створювала літні колонії для дітей із бідних католицьких родин, опікувалася пошуком робочих місць для єдиновірців, надавала матеріальну допомогу бідним родинам тощо. У 1896-1898 рр. подібні товариства постали у Катеринославі, Херсоні і Єлисаветграді [44, с. 38; 20, с. 139,144].

Після Маніфесту 17 жовтня поляки Півдня України вели роботу з відкриття власних національних товариств. Так, 1906 р. в Одесі виникли польські товариства – громадське зібрання (політичний клуб) «Ognisko», музично-співоче «Lira» і «Dom Polski w Odesie» [45; 46]. Робота з їх формування розпочалася ще восени 1905 р. 20 листопада 1905 р. відбувся польський мітинг в Одесі, у якому взяли участь 3 тис. осіб. Учасники вимагали введення автономії Королівства Польського, зняття військового стану в Королівстві і ліквідацію смертної кари. Учасник цих зборів А. Каленкевич запропонував створити Польський політичний клуб, аби залучити якомога ширші верстви польського населення Одеси до суспільно-політичного життя. Було підготовлено статут організації, але він не був затверджений місцевою владою. Тому ініціатори створення політичного клубу підготували і затвердили статут товариства «Dom Polski w Odesie» [47, с. 17; 20, с. 146-148]. Ця організація діяла у 1906-1910 рр. Її засновниками були Ф. Богацький, І. Хмелевський, І. Гилевич та ін. Першим головою товариства обраний А. Каленкевич [48, с. 8; 49, арк. 10]. Чималий вплив на роботу організації справляли М. Мілевський і І. Хмелевський, які мали проесерівські погляди [50, арк. 35; 51, арк. 12].

«Dom Polski w Odesie» мав на меті «*сприяти культурному розвитку широких верств польського населення м. Одеси*». Він міг створювати читальні, бібліотеки, книжкові лавки, школи для дітей і дорослих, довідкові і юридичні бюро допомоги, народні їдальні і чайні, влаштовувати читання, бесіди, диспути, освітні курси, спектаклі, концерти, вести власну видавничу справу [48, с. 1; 49, арк. 254]. «Dom Polski w Odesie» став першою організацією типу «Dom Polski» в Російській імперії. Згодом товариства за його зразком відкрились у Тифлісі, Кишиневі, Могилеві-Подільському і Москві [15, с. 234; 20, с. 151; 47, с. 24,25].

Від самого початку існування «Dom Polski w Odesie» робота товариства мала національний характер. Під час урочистих зборів товариства 17 вересня 1906 р. його засновник А. Каленкевич привітав гостей наступною промовою: «*Вітаємо вас від імені Батьківщини, від імені Польщі, яка не існує на мапах, але, не зважаючи на це, завжди у серцях наших! Сумуємо за вітчизною, маримо нею, уявляючи краєм ідеальним – Польське майбутнє, Польща, в якій не буде більше ані пана, ані слуги, не буде ані пригнічення, ані експлуатації, де усі будуть вільні і рівні, де усі будуть братами!*» [52, с. 3]. Учасників цих зборів вітали делегати української «Просвіти», естонського товариства «Рута», вірменської і грузинської громад Одеси, а також члени польських товариств «Lira» і «Ognisko» [52, с. 5-8]. Егалітарний характер сприяв швидкому росту чисельності «Dom Polski w Odesie». На час відкриття воно мало 230 осіб, через тиждень – 548 чол., а на кінець 1906 р. мало вже 709 членів [20, с. 149,150].

При товаристві діяла бібліотечна, театральна, дитяча секції [15, с. 416]. Значною популярністю користувалися публічні лекції, які читались у «Dom Polski w Odesie» [20, с. 150]. Члени «Dom Polski w Odesie» брали активну участь у виданні місцевої польської газети «Glos Polski», що сприяло консолідації польської громади міста [23, с. 141].

Демократичний характер діяльності товариства одразу ж привернув увагу влади. У період реакції «Dom Polski w Odesie» підпав під репресії, але вони торкнулися його пізніше, ніж української «Просвіти» Одеси, яку було закрито ще 1909 р. Ця обставина

пов'язана з особливим ставленням до українського питання. Як зазначає Я. Грицак, до 1917 р. більшість російських політиків та інтелектуалів заперечувала саму думку про існування українців як окремої нації, вважаючи їх за частину російської нації [53, с. 61]. Свого часу В. Винниченко навіть наголошував, що «*нас (українців) бояться. Про поляків, латишів, естонців, татар, вірмен і інші національності, навіть про євреїв можна говорити, а про українців не можна*» [54, с. 40]. Виникнення і робота українських організацій ставили під загрозу єдність російської нації, на відміну від польського руху, який загрожував лише єдності Російської імперії.

Товариство «Dom Polski w Odesie» закрите 4 березня 1910 р. рішенням одеського міського у справах товариств присутствія, яке вирішило, що діяльність «Dom Polski w Odesie» «*веде до посилення початків національної окремішності і ворожнечі*». У травні 1910 р. діячі товариства зареєстрували «Odeski Dom Polski», зберігши матеріальну базу попередньої організації [49, арк. 73,75]. Нове товариство чітко не афішувало національних завдань, маючи на меті лише «*надати своїм членам і їхнім родинам можливість приємного і корисного проведення вільного від роботи часу*» [55, с. 3]. Діяльність «Odeski Dom Polski» мала егалітарний характер: «*у стінах товариства не мало бути ані господаря, ані слуг – для всіх «Dom Polski» мав бути і, дійсно, був однаково гостинним*» [56, с. 149]. До організації належали переважно ремісники і робітники [57, арк. 54; 58, спр. 139, арк. 32; 58, спр. 140, арк. 64]. З 1913 р. організація співпрацювала з польським театральним товариством в Одесі «Lira», ставлячи спільні вистави на сцені «Odeski Dom Polski» [59, с. 143].

У серпні 1912 р. товариство типу «Dom Polski» було зареєстровано у Херсоні. Його засновниками були К. Мілашевський, М. Малявський, К. Євневич та ін. Як і «Odeski Dom Polski», товариство мало на меті «*надати своїм членам і їхнім родинам можливість приємного і корисного проведення у м. Херсон вільного від роботи часу*». Територією діяльності «Херсонський дім польський» було м. Херсон [60, с. 1,9,12].

На Півдні України діяли й інші польські організації, які сприяли розвитку національної самосвідомості польського населення регіону. Так, в Одесі у кінці 1905 р. – на початку 1906 р., окрім «Dom Polski w Odesie», було підготовлено відкриття ще двох національних товариств. З ініціативи кількох членів Католицького товариства і представників польської інтелігенції міста було засновано клуб «Ognisko» [20, с. 148]. Товариство зареєстровано 17 січня 1906 р. Клуб мав на меті «*об'єднати поляків, що тимчасово чи постійно мешкають в Одесі, без різниці релігії, стану і політичних поглядів*» [61, с. 1]. «Ognisko» об'єднував своїх членів винятково на ґрунті інтересу до національної мови і літератури [57, арк. 54; 58, спр. 139, арк. 32; 58, спр. 140, арк. 64]. Тривалий час головою товариства був К. Корський.

Клуб «Ognisko» мав три відділи: літературний, музично-драматичний, спортивно-гімнастичний [15, с. 232]. Товариство могло проводити співбесіди, лекції, бали, спектаклі, музикальні вечори, дитячі свята, мати бібліотеку і читальню тощо [61, с. 2]. На початку діяльності «Ognisko» об'єднував майже 300 членів [16, с. 415], а на кінець 1912 р. – 168 чол. Клуб очолював Ч. Хенцинський. «Ognisko» організовував лекції, концерти, драматичні спектаклі, бали, дитячі вечори, давав уроки танців, мав власну бібліотеку [62, с. 1,2].

Незважаючи на просвітницьке спрямування «Ognisko» Одеси, його члени цікавились політикою. 17 листопада 1912 р. між ними проведено збір коштів на потреби політкартожан Туруханського краю. А 1912 р. в «Ognisko» велася агітація на користь кандидата до Державної Думи кадета Г. Слюзберга [63, арк. 4,6].

Товариства «Ognisko» діяли і в інших містах Півдня України. 5 червня 1909 р. в Катеринославі зареєстрований польський клуб «Ognisko», мета якого «*надати своїм членам і їхнім родинам можливість проводити вільний від праці час зі зручністю, приємністю і користю, тому Польське громадське зібрання слугує для спілкування осіб польського походження, що постійно чи тимчасово мешкають у Катеринославі, без різниці віросповідання, соціального стану і статі*» [64, арк. 13]. Маємо дані про роботу клубу напередодні Першої світової війни. 1913 р. членами його правління були

А. Пенцілло, М. Лесевич, Б. Ржечковський та ін. Діяльність «Ognisko» у Катеринославі була зосереджена у сфері культурно-просвітницьких заходів: 1912-1914 рр. проводилися сімейно-танцювальні вечори, дитячі вистави, ялинки, бали-маскаради, вистави. 1913 р. товариство зробило пожертви на користь Олексіївського дитячого притулку, бідних учениць гімназії Ващука, Ліги боротьби з туберкульозом і на Шевченківський ювілей [66, с. 7; 65, с. 10,11,13]. 1913 р. жандармерія Катеринослава дійшла висновку, що «Ognisko» «*переслідувало мету розвитку, пробудження вузької національно-політичної самосвідомості*» [64, арк. 12].

1912 р. «Ognisko» діяв у Миколаєві, де співпрацював з просвітянами. У грудні 1912 р. драматична секція «Просвіти» поставила виставу «Безталанна» І. Карпенка-Карого в приміщенні «Ognisko» [67].

В Одесі також діяла організація «Lira», засновником якої був режисер польського аматорського театру в Одесі В. Станіславський [20, с. 148]. Установчі збори цього товариства відбулися 22 лютого 1906 р. [46]. Одне із завдань нового товариства: «*розповсюдження серед польської народності просвіти шляхом загальнодоступних вистав зразкових творів польської, а також перекладної літератури*» [68, с. 3, 4]. На думку Я. Хлебовчика, аматорський театральний рух, в рамках якого і відбувалась діяльність товариства «Lira», відіграє дуже важливу роль у пробудженні почуття національної самосвідомості і гордості, сприяючи симпатії до рідної мови і розвою патріотичних почуттів серед широких мас населення, більша частина якого спершу не є зацікавленою у національній справі [43, с. 149]. Таким чином, «Lira», не зважаючи на аполітичний, культурницький напрям роботи, в дійсності готувала своїх членів до активної участі у національному русі, зокрема у роботі польських партій.

Першим головою «Lira» був обраний В. Станіславський. Товариство могло проводити публічні лекції, читання, художньо-драматичні вечори, спектаклі, художні виставки, концерти, бали, маскаради, літературні і музичні конкурси, зібрати бібліотеку. «Lira» також мала право видавати з дозволу цензури окремі твори і збірки, в т.ч. періодичні [68, с. 3,4]. Головним напрямом роботи товариства стали організація і проведення театральних вистав [56, с. 153]. Лише у 1906 р. члени «Lira» поставили 50 вистав і за запрошенням поляків Кишинева відвідали це місто з виставою Г. Запольського «Zabusi» [20, с. 148].

У роки Першої світової війни польське населення регіону усіляко демонструвало владі свій патріотизм. Поляки Севастополя надіслали Верховному головнокомандувачу телеграму із завіренням своїх патріотичних почуттів. У костелі Катеринослава відбувся молебень за здоров’я царя і перемогу над ворогом [69]. Поляки Одеси брали участь в організації допомоги постраждалим від війни землякам, чим займався «Польський комітет міста Одеси для надання допомоги пораненим і нещасним населення королівства, яке постраждало внаслідок війни» на чолі з професором Новоросійського університету Б. Гринивецьким. Комітет збирав кошти і речі для постраждалих від війни. Протягом 1915 р. поляки Одеси зібрали 60 тис. руб. пожертв [16, с. 234]. Згодом комітет злився з «Одеським польським товариством допомоги жертвам війни», яке займалось низкою гуманітарних питань – реєстрацією біженців, наданням медичної і юридичної допомоги постраждалим від війни, дитячими притулками, бюро праці тощо. Організація утримувала 12 гуртожитків, їдальню, початкове училище, три сирітських притулки [70, с. 4]. Така організація допомоги постраждалим від війни співвітчизникам сприяла національній консолідації польського населення Півдня України у роки війни.

Одним з інструментів, який сприяв консолідації польського населення регіону, розвитку його національної самосвідомості, була польська національна преса, яка видавалася на початку XX століття на Півдні України. Реформа цензури зробила можливою появу польської преси в регіоні [23, с. 142]. Одним з центрів видання польської преси в імперії стала Одеса, де на початку XX століття існували власні традиції її видання і розповсюдження [24, с. 131]. У 1906-1907 рр. в місті виходила газета «Zycie Polskie» за редакцією Я. Міодушевського. Після її закриття, в Одесі у 1907 рр. друкувався «Glos Polski», який редагував

В. Теодоровський. У 1907-1908 рр. світ побачили 11 випусків ще одного польського видання – «Nowiny Polski», засновником якого був Я. Міодушевський. Впродовж 1912-1914 рр. в Одесі виходив «Dziennik Odeski» за редакцією Е. Рушинського, а з листопада 1915 р. – «Tygodnik Odeski» [23, s. 143,144,146,147; 24, с. 160]. Усі ці видання не лише знайомили своїх читачів з громадським життям поляків Одеси, а інформували їх про польські національні справи в інших містах Російської імперії. Це сприяло збереженню і розвитку національної самосвідомості поляків Півдня України.

Таким чином, на Півдні України діяли осередки ППС і певну активність виявляли організації СДКПіЛ, Національної Ліги, польські молодіжні організації. Основною метою місцевих осередків польських партій було збереження зв'язку партійців, що мешкали у регіоні, з політичною силою, до якої вони належали. Розвиток польських політичних партій відбувався у руслі загальнопартійних тенденцій. Вони вели на Півдні України агітаційну і організаційну роботу. Найбільшу політичну активність поляки Півдня України виявляли у часи революції 1905-1907 рр., а також у період реакції. Але поступово під впливом переслідувань влади їх активність у регіоні зменшувалась.

Значного масштабу на Півдні України набула діяльність польських громадських організацій типу «Ognisko» і «Dom Polski»у таких міських центрах регіону як Одеса, Катеринослав, Херсон. Участь у роботі цих товариств, сприяла розвитку національної самосвідомості південноукраїнських поляків, готувала їх до сприйняття національної ідеї і активної участі у роботі польських політичних сил. Значного розвитку у регіоні набула польська преса, яка теж була важливим інструментом розбудови почуття національної самосвідомості місцевих поляків.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*

1. Турченко Г. Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 234 с.
2. Groniowski K. Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1861-1918) / K. Groniowski // Emigracja z ziem polskich w czasach (XVIII – XX w.) / Pod red. A. Pilcha. – Warszawa : Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1984. – S. 196-251.
3. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник / С. Чорний. – К. : ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
4. Kozlowski J. Emigracja okresu schylkowego Rzeczypospolitej szlacheckie i porozbiorowa (do 1864 r.) / J. Kozlowski // Emigracja z ziem polskich w czasach (XVIII – XX w.) / Pod red. A. Pilcha. – Warszawa : Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1984. – S. 23-119.
5. Patek A. Polacy w Rosji i ZSRR / A. Patek // Polonia w Europe. Praca zbirowa pod redakcja S. Zydlowskiej. – Poznan : Polska Akademia nauk, 1992. – S. 283-364.
6. Polish encyclopedia. – Vol. II. № 6. Fourth part. Polish emigration. Fifth part. The population of Present-day Poland / Under the direction of the Committee for the Polish encyclopedia at Fribourg – Geneva (Switzerland). – Geneva : ATAR LTD, 1924. – P. 949-1091.
7. Kappeler A. The Russian empire and its nationalities in Post-Soviet historiographies / A. Kappeler // The construction and deconstruction of national histories in Slavic Eurasia / Ed. by Hayashi Tadayuki. – Sapporo : Slavic research center Hokkaido University, 2003. – P. 35-52.
8. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (Кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 352 с.
9. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. – 342 с.
10. Турченко Г. Ф. Суспільно-політичні рухи у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – Вип. XXII. – С. 32-38.
11. Королев В. И. Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии 1905-1907 гг.) / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 70 с.
12. Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1993. – 42 с.
13. Королев В. И. Крым и Северная Таврия в 1907-1917 гг. Страницы политической истории / В. И. Королев. – Симферополь : Таврия, 1995. – 72 с.
14. Королев В. И. Организация политических партий Северной Таври в начале ХХ столетия (Численность и размещение) / В. И. Королев // Культура народов Северного Причерноморья. – 2003. – № 46. – С. 148-152.

15. Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX – початку XX століть / С. Зінько // Поляки на півдні України: історія до сьогодення: У 2 т. – Т. 1. – Же шов ; Київ ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 231-235.
16. Мисечко А. До взаємовідносин польської та української громади в Одесі у другій половині XIX – на початку XX століття / А. Мисечко // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. – Одеса ; Ополе ; Вроцлав, 2008. – С. 414-418.
17. Кульчицька О. «Польський Дім в Одесі» на початку XX ст. / О. Кульчицька // Південний архів. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. 27. – С. 50-54.
18. Ніколаєнко О. О. Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. О. Ніколаєнко // Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С. 28-32.
19. Kiedzywska W. Praca wojskowa Z. W. C. w zaborze rosyjskim i Rosji / W. Kiedzywska // Niepodleglosc. Czasopismo poswiseone dziejem polskich walk wyswolenczych w dobie popowstaniowej. – T. VIII, zeszyt 1 (18). – S. 56-93.
20. Lukawski Z. Ludnosc Polska w Rosji 1863-1914 / Z. Lukawski. – Wroclaw : Zaklad Naradowy im. Ossolinskih Wydawnictwo, 1978. – 232 s.
21. Lukawski Z. Polacy w rosyskim ruchu rewolucyjnym 1894-1907 / Z. Lukawski. – Warszawa : Ksiazka i Wiedza, 1984. – 310 s.
22. Koseski A. Polacy w Rosji. Problematyka kwerendy i kierunki badan / A. Koseski // Polacy i niemcy w Rosji. Zagadnienia wybrane / Pod redakcja ks. E. Walewandza. – Lublin : Oddzial Lublski stowazyszenia «Wspolnota Polska», 1994. – S. 19-38.
23. Kmiecik Z. Prasa Polonijna w Odessie w latach 1906-1919 / Z. Kmiecik // Prezglad Humanistychny. – 1973. – N. 3. – S. 141-151.
24. Kuszlejko J. Ksiazka polska w Rosji na prezlomie XIX i XX wieku / J. Kuszlejko. – Warszawa : Biblioteka Narodowa, 1993. – 260 s.
25. Brock P. Polish nationalism / P. Brock // Nationalism in Eastern Europe / Ed. by Peter F. Sugar and Ivo John Ledrer. – Washington : Washington Press, 1994. – P. 310-372.
26. Что такое П. П. С. – Krakow : Wydawnictwo «Przedswitu», 1906. – 11 с.
27. Вестник Польской социалистической партии (Варшава). – 1905. – № 1.
28. Stefanowski R. P.P.S. 1892-1992 / R. Stefanowski. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Ksiazka i Prasa, 1992. – 206 s.
29. Сушкин Г. Г. Под кровавым знаменем. 1903 – июль – 1933 / Г. Г. Сушкин. – М. : Издательство политкаторжан, 1933. – 40 с.
30. Российский государственный архив общественно-политической истории, ф. 70, оп. 5, спр. 255.
31. Krahelska H. Wspomnienia rewolucjinistki / H. Krahelska. – Warszawa : Ksiezka i Wiedza, 1957. – 276 s.
32. Kasprazakowa J. Ideologia i polityka PPS-Lewicy w latach 1907-1914 / J. Kasprazakowa. – Warszawa : Ksiazka i Wiedza, 1965. – 326 s.
33. Archiwum Aktiv Novyh (м. Варшава; далі – AAN), Zespol. Archiwum PPS.
34. PPS-Lewica 1906-1918. Materialy i dokumenty. – T. 1. 1906-1910. – Warszawa : Ksiazka i Wiedza, 1961. – 696 s.
35. Dziewanovski M. The Polish revolutionary movement and Russia, 1904-1907. Reprint from Russian Thought and Politics (Harvard Slavic studies, vol. IV) / M. Dziewanovski. – Cravenhage : Mouton and C°, 1955. – P. 375-395.
36. Державний архів в Автономній республіці Крим, ф. 26, оп. 3, спр. 710.
37. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – 872 с.
38. Blobaum R. E. Rewolucja: Russian Poland, 1904-1907 / R. E. Blobaum. – London : Cornell University Press, 1995. – 320 p.
39. AAN, Zespol. Socialdemokracja Krolewstwa Polskiego i Litwy.
40. Radlak B. SDKPiL w latach 1914-1917. Formy i metody dzialnosci / B. Radlak. – Warsazawa : Ksiazka i Wiedza, 1967. – 384 s.
41. Сидорчук М. Т. Більшовики України у Першій світовій війні і Лютневій революції / М. Т. Сидорчук. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1966. – 268 с.
42. AAN, Zespol. Archiwum zakladu historii partii.
43. Chlebowczyk J. On small and young nations in Europe. Nation-forming processes in ethnic borderlands in East-Central Europe / J. Chlebowczyk. – Wroclaw : Zaklad Naradowy im. Ossilinskia Wydawnictwo, 1980. – 216 p.
44. Kalendarzyk odeski na 1907 rok. – Odesa : Drukarnia Halperina, 1907.
45. Вісті (Одеса). – 1906. – 22 лютого.
46. Село (Київ). – 1910. – 18 березня.
47. Mioduszewski J. Andrzej Kalenkiewicz zalozyiel plerwzego w Rosji Domu Polskiego w Odessie / J. Mioduszewski. – Odesa : Drukarnia N. Halperina, 1914. – 48 s.
48. Устав общества «Польский дом в Одессе». – Одесса : Типография «Гутенберг», 1907. – 8 с.
49. Державний архів Одеської області, ф. 2, оп. 7, спр. 38.
50. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 102, 4 делопроизводство, оп. 1906 г., д. 194 ч. 2.

51. ГАРФ, ф. 102, 4 делопроизводство, оп. 1909 г., д. 84 ч. 12, л. Д.
52. Pamiatka uroczystosci otwarcia Domu Polskiego w Odesie. Wd. 13/30 wrzesnia 1906 r. – Odesa : Drukarnia T. Kumana, 1906. – 15 s.
53. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я. Грицак. – К. : Критика, 2004. – 344 с.
54. Винниченко В. К. Публіцистика / В. К. Винниченко. – Нью-Йорк ; Київ : Українська Вільна академія наук у США ; Національна Академія Наук України, 2002. – 392 с.
55. Устав общества «Одесский дом польский». – Одесса : Тип. Акционер. Южно-Русск. о-ва Печатного дела, 1910. – 15 с.
56. Dom Polski. Kalendarz popularny na rok zwyczajny 1911. – Odesa : Akc. Polud. – Ros. Tow. Sztuki Druk. w Odesie, 1910.
57. ГАРФ, ф. 102, Особый отдел, оп. 1915 г., д. 167 ч. 51.
58. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 385, оп. 2.
59. Dom Polski. Kalendarz popularny na rok zwyczajny 1914. – Odesa : Poludniowo-Rosyjskie T-wo Sztuki Drukarskiej, 1913.
60. Устав общества «Херсонский дом польский». – Херсон : Типография приемн. О. Д. Ходушиной, 1912. – 12 с.
61. Устав Одесского польского общественного собрания «Огниско». – Одесса : Типография А. Хакаловского, 1906. – 12 с.
62. Польское общественное собрание «Огниско» в Одессе. Отчет за 1912 г. (Седьмой отчетный год.). – Одесса : Тип. А. Хакаловского, 1913. – 4 с.
63. ГАРФ, ф. 102, Особый отдел, оп. 1912 г., д. 149 ч. 51, л. Б.
64. ЦДІАК України, ф. 313, оп. 2, спр. 2880.
65. Польский клуб «Огниско». Отчет за пятый 1913/1914 операционный год. – Екатеринослав : Типо-литография Л. Л. Сатановского, 1914. – 14 с.
66. Польский клуб «Огниско». Отчет за четвертый 1912/1913 операционный год. – Екатеринослав : Типо-литография Л. Л. Сатановского, 1914. – 14 с.
67. Дніпрові хвилі (Катеринослав). – 1912. – 24 грудня.
68. Устав польского музыкально-драматического общества «Лира» в Одессе. – Одесса : Типо-литография Т. Я. Кумана, 1906. – 13 с.
69. Области и народы. Издание Общества единения народностей России (Санкт-Петербург). – 1914. – № 3, 4, 5 (1 сентября).
70. Ланге Н. Н. Очерк деятельности Одесского отделения комитета Ее императорского величества Великой княжны Татьяны Николаевны / Н. Н. Ланге. – Одесса : Типография А. Гринберга, 1916. – 16 с.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., професор* ***П. М. Тригуб***

 *Стаття надійшла до редколегії 03.11.2011*

УДК 94 (475)

*Є. Г. Сінкевич, Тадеуш Срогош*

# КОНТАКТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З НОВОРОСІЙСЬКОЮ ГУБЕРНІЄЮ (В КОНТЕКСТІ АНЕКСІЇ КРИМУ)

*Кючук-Кайнарджийський мирний договір відкрив Російській імперії вихід до Чорного моря і створив передумови для приєднання у 1783 році Криму. Інтереси Росії до певної міри розходилися з позицією Речі Посполитої. Разом із тим, вищі посадові особи двох держав намагалися налагодити тісні контакти між собою. Важливим пунктом у цих взаєминах став Херсон.*

***Ключові слова:*** *Річ Посполита, Російська імперія, Новоросійська губернія, Херсон, Григорій Потьомкін.*

*Кючук-Кайнарджийський мирный договор открыл Российской империи выход к Черному морю и создал предпосылки к присоединению в 1783 году Крыма. Интересы России в определенной мере расходились с позицией Речи Посполитой. Вместе с тем, высшие должностные лица двух государств пытались установить тесные контакты между собой. Важным пунктом в этих отношениях стал Херсон.*

***Ключевые слова:*** *Речь Посполитая, Российская империя, Новороссийская губерния, Херсон, Григорий Потемкин.*

*The Treaty of Küçük Kaynarca gave to Russian Empire outlets to the Black Sea and created conditions for Crimea annexation in 1783. Russia's interests to some extent were differ with those of the Commonwealth. However, senior officials of the two countries tried to establish close contact with each other. An important point in these relations became Kherson.*

***Key words:*** *Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, Novorossiysk province, Kherson, Gregory Potemkin.*

У сімдесятих і восьмидесятих роках XVIII століття наступили корінні зміни в розстановці сил на південно-східному напрямі Речі Посполитої. Триваюча впродовж 1768-1774 років російсько-турецька війна між іншим допровадила до підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору та визнання Османською Портою незалежності Кримського ханства і підпорядкування цариці Катерині II територій між Дніпром і Бугом. Цей мир не задовольняв ні Росію, яка мала значно ширші апетити, ні Туреччину, яка не була задоволена угодою 1774 року. Необхідно мати на увазі, що жодна з європейських держав не визнала наслідки тих домовленостей. Успіхи Катерини II та її подальші плани стосовно Туреччини сприймалися в Лондоні із зростаючим занепокоєнням, однак на противагу аргументу сили російської зброї всякі дискусії стосовно утримання status quo в регіоні були безперспективні [1]. У 1783 році відбулася анексія Росією Криму[1], що викликало занепокоєння не тільки в Стамбулі, але й в інших європейських столицях.

Російська експансія несла за собою колонізацію Новоросійської губернії (тобто територій, анексованих у 1774-1783 рр.), якою керував Григорій Олександрович Потьомкін[2], що заснував свою резиденцію у Херсоні [3, s. 287-346]. Підлеглі території заселяли селянами з російських губерній, переважно з

[1] Нажаль, у новому підручнику з історії України, який вийшов у Польщі, авторства Ярослава Грицака, йдеться про приєднання Криму Росією і про ліквідацію ханату вже в 1774 р. [2]

[2] Григорій Олександрович Потьомкін (1739-1791), державний та військовий діяч, граф (з 1775 р.), генерал-фельдмаршал (з 1784 р.), князь Таврійський (з 1787 р.), фаворит російської імператриці Катерини II. У 1774 році Г. О. Потьомкіна призначено генерал-губернатором Новоросійської губернії, з 1783 р. керував Катеринославським намісництвом. Похований у Свято-Катерининській церкві міста Херсона.

Орловської, Курської, Тамбовської і Нижегородської, а також іноземцями: німцями, французами, шведами, особами які прибули з Речі Посполитої та іншими [4].

Місто Херсон було засноване за указом Катерини II від 18 червня 1778 року на березі Дніпра і названо на честь стародавнього Херсонесу Таврійського. Головним будівником Херсона 25 липня 1778 року було призначено морського інженера генерал-цехмейстера Івана Абрамовича Ганнібала. 15 жовтня він прибув до Херсона, а 19 жовтня в його присутності були закладені фортеця, місто, а також два корабельні елінги. 26 травня 1779 року в Херсоні було закладене перше судно для Чорноморського військово-морського флоту Росії – 66-гарматний фрегат «Слава Катерини», про що І. А. Ганнібал сповістив князя Потьомкіна. Далі у листі він відмітив, що ще три корабельні елінги готові для закладки на них суден. Фрегат було урочисто спущено на воду вже 16 вересня 1783 року. 12 вересня 1779 року в листі Ганнібалу з адміралтейства про переведення до Херсону суден Донської флотилії було вперше згадано херсонський порт. Також активно йшли земляні роботи у фортеці – риття ровів та насипання валів, встановлення на них гармат. Всередині фортеці розміщувалися казарми, майстерні, порохові льохи, склади, монетний двір. Поряд будувалося приміщення адміралтейства, яке було відкрите у Херсоні в 1785 році. У травні 1783 року у зв’язку із від’їздом І. А. Ганнібала до столиці головним будівельником флоту в Херсоні було призначено віце-адмірала Федота Олексійовича Клокачова. У липні того ж року капітан Пустошкін, відряджений для визначення фарватеру Дніпра, доповів, що фарватер знайдено і прокладено вільний шлях до моря. Місто, засноване як база Чорноморського флоту, розвивалося і як торговий порт. У 1782 році в Херсоні були відкриті банківська контора і митна застава. В цьому ж році до херсонського порту увійшло перше торгівельне іноземне судно – купця Антуана з Франції, який у 1784 році відкрив у Херсоні торгівельну фірму. Кораблі цієї фірми встановили безпосередні торгові зв`язки Росії з Францією через Чорне море. 22 лютого 1784 року Херсону було надане право безмитної торгівлі – «порто-франко», що пожвавило торгівельну діяльність у місті. У Херсоні відкриваються Австрійське і Неаполітанське консульства, великі австрійська і польська торгові фірми. За відомостями 1784 року більше 200 російських та іноземних суден були зайняті торгівлею через Херсон. Місто швидко розросталося (у 1782 році нараховувало 10 000 мешканців), вже у 1783 році Херсон став центром повіту, а в 1803 році – столицею губернії [5].

Після територіальних надбань у результаті конфліктів із Туреччиною настав час впорядкування кордонів (демаркації) між Річчю Посполитою і Новоросією. Тож Херсон і Новоросійська губернія в цілому об’єктивно стали предметом зацікавлення (розвідки) української і подільської дивізії, перш за все як місця зосередження в тому регіоні російського війська. Цікавість посилювалася зв’язком Новоросійської губернії із князем Потьомкіним, який у 1781 році увійшов до угрупування керівників антикоролівської опозиції – великого коронного гетьмана Францішка Ксаверія Браницького. Влада Речі Посполитої також була заангажована в процеси, пов’язані з чорноморською торгівлею. Зрештою, в 1783 році виникла необхідність збору інформації про епідемічну загрозу з херсонського напряму.

Дані питання не зовсім докладно описані в спеціальній літературі [6; 7; 8; 9] і тому вимагають поглибленого джерельного дослідження. Нами будуть розглянуті, по мірі можливості перевірені, а часом і полемічні судження, запропоновані деякими авторами.

Комісія із погодження кордонів розпочала роботу 15 лютого 1780 року у Крилові, а завершила її 17 лютого 1781 року в Турії[3]. Її діяльність описав віце-регент летичівський і війська червоноградського Ігнацій Ігнатовський [11]. У роботі комісії інтереси поляків представляли генерал-майор Кароль Скарбек Мальчевський[4] і тоді майор (пізніше генерал)

[3] Вацлав Щигельський повідомив, що договір, фіксувавший кордон вздовж південної частини Нової Сербії, до гирла річки Жасмин був підписаний 16 січня 1781 р. [10, s. 288].

[4] Маємо погодитися з Вацлавом Щигельським, що Кароль Скарбек Мальчевський був з 1776 р. заступником командира (цей автор вжив термін «*заступник коменданта*») української і подільської дивізії і впродовж десяти років його резиденцією був Тетіїв поблизу Білої Церкви [10, s. 288]. Натомість, Маріуш Махиня і Чеслав Сжедницький виділяли тільки його функції як генерал-майора, одного з кількох керівників в українській і подільській дивізії [12].

Юзеф Зефірин Вітте (син коменданта Кам'янець-Подільської фортеці генерал-лейтенанта Яна Вітте), а росіян – князь Потьомкін і відомий тоді дипломат (згодом посол до Речі Посполитої) Яків Іванович Булгаков. З польського боку в якості радників брали участь декілька землевпорядників і згадуваний вище І. Ігнатовський. Описуючи ці події Антоній Марильський не мав достатньої інформації про російських переговірників, які абсолютно не звертали уваги на документи, що визначали кордони, як правило покладаючись на «*усні перекази своїх земляків*» [7, s. 462]. Комісія узгодила кордон на півдні вздовж Новоросії, а на схід від Крилова його встановлено в пункті з'єднання Київського воєводства і Новоросійської губернії, далі вздовж річок Дніпро та Ірпінь і знову вздовж Дніпра до Лойова в Мозирському повіті.

В середині 1781 року розпочала роботу нова комісія з визначення кордонів, яку з польського боку очолював генерал Кароль Мальчевський, а з російського – генерал (пізніше фельдмаршал) і київський губернатор Семен Ширков. У роботі комісії з польського боку в різні часи з метою виконання завдань, покладених на генерала К. Мальчевського, брали участь топографи: капітан Кароль Юзеф Сєраковський[5], капітан Міхал Кохановський, поручник Каспер Чарнек, хорунжий Ян Рембелінський і землевпорядник Базилій Севериновський, а також секретар Антоні Заблоцький[6]. Стосовно оточення генерала С. Ширкова історики згадують про двох офіцерів у ранзі майора. Робота комісії затягнулася, було то пов'язано з виїздом генерала С. Ширкова до Києва, а також хворобою у середині 1783 року генерала К. Мальчевського. Під кінець 1783 року генерал К. Мальчевський через майора К. Сєраковського передав рапорт про діяльність комісії по врегулюванню кордону до Військового департаменту Постійної комісії[7], а також 13 карт із позначенням кордонів і описанням прикордонних стовпів на східному відтинку від Крилова до Лоєва. Болеслав Ольшевич вказує, що демаркаційні роботи тривали в Україні до 1785 року [9]. Так могло статися, що якісь роботи за наслідками діяльності комісії по усталенню кордонів тривали і після 1783 року.

У розрізі реалізації завдань збору інформації про Новоросійську губернію і власне Херсонський напрям, займався штаб української і подільської дивізії [14], яка виникла у 1768 році з об'єднання цих двох підрозділів. Очолював її тоді Францішек Ксаверій Браницький, але після його від'їзду в 1769 році до Варшави на чолі залишився тогочасний коронний обозний Юзеф Габріель Стемпковський, який за заслуги отримав у 1772 році (головно за придушення повстання гайдамаків і селян) київське каштелянство, а після реорганізації коронної армії – звання генерал-лейтенанта. Після реформи 1776 року була сформована дивізія, що складалася з бригад національної кавалерії, розквартированої в Київському, Брацлавському, Подільському воєводствах. Очільник української і подільської дивізії був досвідченим офіцером і прагматичним політиком, що керував королівськими прихильниками в Україні, зокрема в Київському воєводстві [15; 16]. Окрім того, він мав під своїм командуванням досвідчених і здібних офіцерів у ранзі генерал-майора: Кароля Скарбка Мальчевського, Рафала Дзєржка, Роха Лерніча, Стефана Любовідського і Міхала Зєльонке. Окрім керівництва дивізією Ю. Стемпковський мав здійснювати загальний нагляд за зміцненням укріплень по лінії Дніпра. До вище згаданих генералів відносяться слова одного із дослідників військової розвідки: «*Польські генерали часом координували розвідувальну діяльність, як правило були організаторами розвідувальної мережі, що охоплювала територію сусідніх країн*» [17].

Від 1781 року, починаючи від відставки Нікіти Івановича Паніна і зростання впливу князя Потьомкіна на закордонну політику, російська армія не перебувала в кордонах Речі Посполитої [18] і до 1783 року не було потреби отримання інформації про російські сили в районі Херсона, принаймні не знаходимо про те жодних спогадів. Однак, завдяки планам анексії Криму, виникла політична і стратегічна необхідність в інформації, адже план приєднання Криму передбачав також вторгнення російських військ на терени Речі

[5] В літературі згадується як майор, але присвоєно йому те звання тільки 8 вересня 1783 р. [13].

[6] Згодом консул у Херсоні.

[7] Вацлав Щигельський помилково вказав, що до Департаменту у справах іноземців [10, s. 289].

Посполитої з метою захисту тилу головних сил від нападу з боку Молдавії і Волощини, а можливо Пруссії, чи нейтралізації настроїв польської шляхти (згадаймо про турецьку допомогу барським конфедератам) [19; 20].

Російська армія правдоподібно перетнула кордони Речі Посполитої в середині червня 1783 року. Російські правителі не вважали за необхідне повідомити владу Речі Посполитої про цей факт, а тим більше спитати згоди. У тій вимушеній ситуації Постійна рада оголосила про нейтралітет Речі Посполитої. У листі від 20 червня 1783 року Станіслав Август інформував, що на засіданні Постійної ради заслухано рапорт генерала Ю. Стемпковського про вторгнення двох російських корпусів [21, s. 501-502]. Важко визначити, чи частина російських сил прибула з Херсону, чи інших місць розквартирування. В усякому разі, король зажадав від української і подільської дивізії регулярних рапортів про пересування російського, турецького і австрійського війська.

У жовтні 1783 року розвідка української і подільської дивізії доповідала, що в кордонах Речі Посполитої перебувало 60 000 російських військових, докладнішу інформацію 22 грудня 1783 року представив генерал К. Мальчевський [21, s. 628; 22]. Першим корпусом керував князь, генерал (згодом фельдмаршал) Ніколай Васильович Репнін, який раніше виконував функції посла у Варшаві. Н. Репнін свій штаб влаштував в Умані. Другим корпусом керував генерал (пізніше фельдмаршал) Ніколай Іванович Салтиков, тогочасний віце-голова Військової колегії (з 1788 року голова). Н. Салтиков зупинився в Немирові[8].

У першій половині липня 1783 року російські підрозділи розташувалися в різних пунктах південно-східних теренів Речі Посполитої. Насправді, з огляду на стратегічні завдання, чи можливу загрозу із боку турецької армії, прилеглі до Дніпра території становили для російського керівництва головне поле спостереження, Репнін і Салтиков дбали про якнайкращу комунікацію з Херсоном. Важливим пунктом у комунікації на трасі Немирів-Херсон і Умань-Херсон було місто Юзефград Балта. На початку жовтня 1783 року, прибуваючі з Туреччини запорізькі козаки перетнули «*сухий кордон*» (з боку Новоросійської губернії) на території Речі Посполитої, напали на пост української і подільської дивізії поблизу села Вікно, між Балтою і Рашковим, і вкрали 12 коней [21, s. 623]. Командир посту, намісник Францішек Єзерницький, за недбальство був арештований і відданий під суд. У наступні тижні, очевидно за підтримки турків, напади повторилися. Для Ю. Стемпковського і влади у Варшаві напади запорізьких козаків і епідемія чуми стали аргументом, що пости української і подільської дивізії не можна відкликати з берегів Дністра (власне з Юзефграду Балти і Бершади) та віддати їх російській армії на вимогу її командування.

Керівництво української і подільської дивізії у зв'язку із ситуацією навколо анексії Криму, провадило широко розгорнуті розвідувальні заходи. Виділимо збір даних про розташування різноманітних підрозділів російської армії. Йдеться про закордонну розвідку, зокрема про подорож князя Потьомкіна з Херсона. Король вимагав інформації про російські корпуси, дані про їх дислокацію і розташування, поставки провізії та фуражу. Запитував: «*Чи є правдою, що частина їх повернулася до Херсона?*» [21, s. 557]. 27 липня 1783 року Ю. Стемпковський писав до Станіслава Августа Понятовського: «*Запам'ятував доповісти Вашій Королівській Милості, що метою виїзду князя Потьомкіна є така, аби публікувати декларацію, чи маніфест, що татарський хан добровільно віддав імператорові ціле ханство*» [21, s. 549][9]. Неповний місяць пізніше до Ю. Стемпковського дійшли відомості про підпорядкування ханства Росії за згоди Шахін Гірея. За це він став кавалером ордена святого Андрія і був запрошений до Петербурга. Татарська старшина після отримання двох ящиків золотих коштовностей склала присягу на вірність імператору. 13 вересня 1783 року керівник української і подільської дивізії інформував про важку хворобу князя Потьомкіна[10] та про інші події в прикордон-

[8] Владислав Конопчинський припустився помилки, що в Кам'янці-Подільському [23].

[9] В цьому місці треба зазначити, що прізвище Потьомкін по різному пишеться в джерелах і польській історіографії.

[10] Під кінець серпня 1783 р. Потьомкін захворів на запалення легенів, однак у середині вересня відбулося

них губерніях, а через три тижні – про перебування фаворита цариці в Смоленську і про подальшу подорож до Петербурга [21, s. 582, 638]. У тому самому рапорті Ю. Стемпковський допускав, що з боку Туреччини можливий наступ, так як росіяни зосередили в районі Херсона мало припасів (всього на 10 днів) [21, s. 583]. На переломі 1783-1784 років, у ході переговорів щодо підписання другої конвенції в Айналі-Кавак, російська армія покинула терени Речі Посполитої і направилася в напрямі за Дніпро на Херсон.

Зацікавлення польської розвідки Херсоном зросло ще після 1781 року, коли великий коронний гетьман Францішек Ксаверій Браницький одружився з Олександрою Енгельгардт, племінницею Потьомкіна і улюбленицею цариці Катерини II. Потьомкін виступив посередником в укладанні того шлюбу. Зигмунд Борас написав про вигоди, які завдяки цьому отримав Ф. Браницький. «*Входячи в родину Потьомкіна, фактично ставав зятем цариці Катерини, коли Енгельгардт приходилася їй донькою. Не потрібно й говорити, що та, так добре розіграна партія з одруженням давала йому до рук значний посаг і підтримку самої цариці. Завдячуючи своєму одруженню Браницький виділився серед польських політиків і став незалежним навіть від короля Станіслава Августа Понятовського, який все більше потрапляв у неласку цариці*» [24].

Генерал Стемпковський постійно рапортував Станіславові Августу Понятовському не тільки про зустрічі опозиціонерів і події в Білій Церкві, від 1782 року резиденції великого коронного гетьмана (часом долучав листи від Потьомкіна і Браницького), а також про часті візити подружжя Ф. Браницьких до Херсона, де обговорювалися не тільки родинні справи, але також (а, може, в першу чергу) актуальна політична ситуація і плани на майбутнє. Генерал-лейтенант і каштелян Київський (у 1785 році став Київським воєводою) Стемпковський виступав тут у подвійній ролі: як командувач української і подільської дивізії, а також, як керівник королівського табору в Україні. Зрештою, гетьман Браницький теж прагнув до зустрічей із Стемпковським перед візитами у Херсон, пам'ятаючи про їх молоді літа і бойове братерство, а перед усім мав на увазі схилити Київського каштеляна до переміни політичних поглядів чи принаймні пом'якшення курсу і отримання інформації про настрої в королівському таборі. Наприклад, у червні 1783 року генерал Стемпковський писав до короля, що перед виїздом до Херсона Ф. Браницький хоче із ним обов'язково побачитися, вирішив після зустрічі «*поїхати до Білої Церкви, очевидно хоче досягнути якоїсь домовленості, і про те, очевидно, Милостивого Пана повідомить*» [21, s. 495]. Влітку 1783 року князь Потьомкін писав до гетьмана Ф. Браницького, що із задоволенням познайомився би з командиром української і подільської дивізії, запитував чи не приїхав би Стемпковський до Херсона? [21, s. 525]. Однак Стемпковський питання стосовно приїзду в Херсон узалежнив від королівського дозволу[11]. Зустрічі двох політиків і командирів мали місце у наступні роки.

Чергове встановлення контактів політиків із Речі Посполитої і князя Потьомкіна мало місце в 1783 році, коли зондувалися шанси вдалого погодження польсько-російського примирення [20, s. 79-82; 25]. Автори проектів примирення (меморіалів), Ян Понятовський і воєвода познанський Август Сулковський, з метою консультацій гостювали у Білій Церкві в гетьмана Ф. Браницького і в Херсоні у князя Потьомкіна. Остаточно до примирення не дійшло, скоріше за все тому, що Станіслав Август Понятовський не був ентузіастом такого рішення, як і князю Потьомкіну та двору в Петербурзі були не до вподоби деякі пункти меморіалів.

Стемпковський так оцінював Олександру Браницьку: «*Є достатньо вихованою, не є красивою, але може подобатися*» [21, s. 453]. Гетьманша достатньо сильно емоційно була пов'язана зі своїм вуєм (дядьком). Є на те свідчення, не тільки пов'язані з обставинами смерті князя Таврійського в 1791 році в Яссах, коли впала непритомна на землю, також видно те з попередніх донесень. Наприклад, у вересні 1783 року, коли Г. Потьомкін важко захворів, Браницькі тоді ж прибули до Херсона і по тому перебували з ним у подорожі до Смоленська, а гетьманша аж до Петербурга [21, s. 582, 638].

покращення стану його здоров'я [3, s. 302].

[11] Агнешка Камінська стверджувала, що король замовив Стемпковському візити до Херсона [15, s. 388].

Освоєння теренів, долучених до Росії після Кючук-Кайнарджийського миру, і анексія Криму мали своїм наслідком збільшення польських інвестицій у чорноморському напрямку, власне заснування в той час Чорноморської торгівельної компанії [26, s. 59-67; 27]. Станіслав Август Понятовський фактично від початку свого панування розраховував на укладення формального примирення (в тому числі торгівельного трактату) з Росією, яке вважав за найбільш вдале забезпечення інтегрування земель Речі Посполитої. В питаннях торгівельних у Херсоні в травні-червні 1783 року, провадили переговори Брацлавський каштелян Марцін Грохольський і Каетан Хржановський [26, s. 54-57]. Двоє переговірників домагалися розширення привілеїв для польської торгівлі на чорноморському напрямку. Восени 1783 року король підняв питання про направлення до Херсона торгівельного агента. Ним став Антоні Заблоцький, який прибув туди на весні наступного року. Однак, нове місце закордонної служби не відразу отримало статус консульства [26, s. 58-59].

Під час епідемії чуми в 1780-1781 роках для Речі Посполитої відчувалася безпосередня загроза з боку кордону з Туреччиною і (в меншому ступені) Австрією, натомість був відчутним голод на інформацію про вогнища зарази з російського боку [28, s. 75-76]. Єдине, що в середині листопада 1780 року комендант фортеці в Кам'янці-Подільському генерал Вітте рапортував до Військового департаменту про російського майора, який прибув із Херсона і подорожував як кур'єр до Стамбула [29]. Росіянин добрався до Дунаю, де зустрів зачумлених і повернувся до Кам'янця-Подільського. Без згоди коменданта кур'єр виїхав до Жванця, а далі до Херсона. Генерал Вітте у зв'язку з цим пропонував ущільнити кордони не тільки з турецького боку, але також із боку Новоросійської губернії.

У 1783 році, у зв'язку з інформацією від торгуючих чумаків і євреїв про чуму в турецьких провінціях у червні-серпні тривала акція прикордонних скарбових урядників по ознайомленню із ситуацією, яка однак була припинена їх керівництвом із-за побоювання розповсюдження зарази [28, s. 109-110]. 16 вересня 1783 року генерал Кароль Скарбек Мальчевський рапортував безпосередньо до Військового департаменту Постійної ради на підставі інформації від Уманського комісара Клоновського, що «*очевидно в Херсоні є епідемія, бо не тільки самі офіцери московські проявляють обережність. У Херсоні один з уманських чумаків несподівано помер*» [30]. Натомість, генерал К. Мальчевський розпорядився закрити кордон з боку Херсона і наказав командирам нижнього щабля, щоб співпрацювали з писарями тамтешніх митниць. Також написав листа до лікаря Яна Ружанського, що працював по завданню скарбової адміністрації на перетині кордону з метою недопущення поширення епідемії, аби він здійснював перевірку багажу шляхом запровадження карантину. Генерал К. Мальчевський не здійснював у той час спеціальної інформаційної роботи на херсонському напрямку. Заходи такого роду запроваджувалися як звичайно аби не допустити епідемії. Зрештою не виникло потреби подальших заходів у зв'язку з поетапним спадом захворюваності.

Вивчення чергових контактів Речі Посполитої і її мешканців із Новоросійською губернією безперечно потребує подальших досліджень, як перед 1783 роком, так і пізніше. Ще й досі не вивчені багаті архівні матеріали. Наприклад, стосовно епідемії чуми в Новоросійській губернії, чи польських колоній у тамтешніх містах на переломі XVIII – XIX ст. Є сподівання, що налагодження співпраці польських і українських істориків допоможе у розв'язанні цих питань.

## *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*

1. Cronin V. Katarzyna II. Imperatorowa Wszechrosji. – Kraków, 2000. – S. 300; Fisher A. W. Russian Annexation of Crimea. 1772-1783. – Cambridge, 1970, passim.
2. Historia Ukrainy. – Lublin, 2000. – S. 5, 32.
3. Montefiore S. S. Potiomkin. Książę książąt. – Warszawa, 2006.
4. Рилєєв В. П. З історії заселення Херсонщини // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнарод. наук.-метод. конф. 21-24 травня 1997 р. Т. 1 / під ред. Є. Г. Сінкевича, О. О. Коника. – Херсон, 1997. – С. 37.
5. Водотика С. Г., Сінкевич Є. Г. Історія Херсонщини. – Херсон, 2003. – С. 48-49, 53-58.

6. Callier E. Rozgraniczenie Ukrainy Polskiej od Nowej Rosji // Warta. – 1886. – S. 622.
7. Marylski A. Karol Malczewski jenerał czasów stanisławowskich // Rocznik Filarecki. – 1886. – Nr 1. – S. 462-466.
8. Olszewicz B. Polska kartografia wojskowa (zarys historyczny). – Warszawa, 1921. – S. 35.
9. Idem, Kartografia polska XVIII wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny) / Oprac. W. Wernerowa, J. Ostrowski. – Warszawa, 2003. – S. 57 (jest to przedruk artykułu zamieszczonego w «Polskim Przeglądzie Kartograficznym». – 1932. – Nr 10. – S. 40).
10. Malczewski (Skarbek-Malczewski) Karol h. Abdank (1720-1805) // Polski Słownik Biograficzny (dalej PSB). – T. 19. – Wrocław, 1974.
11. Ihnatowski I. Dzieło Komisji granicznej między Ukrainą Polską i Nowo-Rosją. – Warszawa, 1781.
12. Oficerowie wojska koronnego 1777-1794, Spisy. – Cz. 1: Sztaby i kawaleria. – Kraków, 2002. – S. 31.
13. Krawczyk A. Sierakowski Karol Józef h. Prawdzic (1752-1820) // PSB. – T. 37. – Warszawa-Kraków, 1996-1997. – S. 279.
14. Srogosz T. Chersoń – nowy kierunek działań informacyjno-wywiadowczych dowództwa dywizji ukraińskiej i podolskiej (do 1783 roku) // Studia z dziejów Europy Wschodniej / red. G. Błaszczyk, P. Kraszewski. – Poznań, 2010. – S. 131-141.
15. Kamińska A. Stempkowski (Stępkowski) Józef Gabriel h. Suchekomnaty (zm. 1793) // PSB. – T. 43. – Warszawa-Kraków, 2005. – S. 385-392.
16. Srogosz T. Początki budowy stronnictwa królewskiego na Ukrainie przez Józefa Gabriela Stempkowskiego (koniec lat sześćdziesiątych – początek siedemdziesiątych XVIII w.) // Przegląd Nauk Historycznych. – R. 5. – 2006. – Nr. 1(9). – S. 171-183; idem, Pokonanie hajdamaków jako podstawa znaczenia Józefa Gabriela Stempkowskiego na prowincji szlacheckiej // Ukrainsko-polskij naukovij dialog v Umani. Zbirnik naukovych prac. – Humań-Gniezno-Łańcut-Częstochowa, 2009. – S. 195-204; idem, «Страшний Юзеф» – генерал Юзеф Габріель Стемпковський і його боротьба з гайдамаками у 1768-71 роках // Київська старовина. – 2005. – № 2. –С. 60-74.
17. Zarzycki W. Wywiad dyplomatyczny i wojskowy Polski przedrozbiorowej. – Warszawa, 1979. – S. 167.
18. Srogosz T. Zakres działalności Rady Nieustającej w systemie politycznym Rzeczypospolitej w latach 1775-1788 / Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. – Seria: Zeszyty Historyczne. – 1998. – Z. 5. – S. 191.
19. Idem, Dywizja ukraińska i podolska wobec wkroczenia armii rosyjskiej do Rzeczypospolitej w 1783 roku // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С. 133.
20. Idem, Rzeczpospolita wobec aneksji Krymu przez Rosję w 1783 roku // Władza i polityka w czasach nowożytnych / red. Z. Anusik. – Łódź, 2011.
21. Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie. – Nr. 688.
22. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Militaria z Jabłonny. – Nr. 4. – S. 604-606.
23. Polska a Turcja 1683-1792. – Warszawa, 1936. – S. 275.
24. Boras Z. Hetman wielki koronny Franciszek Ksawery Branicki (1730-1819) // Społeczeństwo, armia i polityka w dziejach Polski i Litwy. Studia z dziejów politycznych i wojskowych dedykowane Profesorowi Benonowi Miśkiewiczowi z okazji jubileuszu siedemdziesięciolecia urodzin / red. A. Czubiński. – Poznań, 2002. – S. 237.
25. Michalski J. Sprawa przymierza polsko-rosyjskiego w dobie aneksji Krymu // idem, Studia historyczne z XVIII i XIX wieku. – T. 1 (Polityka i społeczeństwo). – Warszawa, 2007. – S. 420-448.
26. Mądzik M. Polskie inicjatywy handlowe w rosyjskich portach czarnomorskich na przełomie XVIII i XIX wieku. – Lublin, 1984.
27. Dr Antoni J. [A. J. Rolle]. Początki handlu polskiego na M. Czarnym i żegluga po Dniestrze // Opowiadania historyczne. – Seria IV. – Warszawa, 1884; Feldman J. Projekty handlu polsko-francuskiego w XVIII w. // Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. – T. II. – Kraków, 1938. – S. 247-263; Gaziński R. Prusy a handel solą w Rzeczypospolitej w latach 1772-1795. – Warszawa, 2007. – S. 92-94; Guldon Z. Handel Polski z Mołdawią, Nowoserbią i Chersoniem w końcu XVIII w. // Polska. Prusy. Ruś. Rozprawy ofiarowane prof. zw. dr. hab. Janowi Powierskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej / red. B. Śliwiński. – Gdańsk, 1995. – S. 57-61; Michalski A. Działalność handlowo-gospodarcza szlachty polskiej w miastach nadczarnomorskich u schyłku XVIII i początkach XIX w. // Poljaki, na pivdni Ukraini ta v Krimu. Polacy na południowej Ukrainie i Krymie / red. T. Ciesielski, E. Czapiewski, W. Kusznir. – Odessa-Opole-Wrocław, 2007. – S. 52-53. *W powyższym zestawieniu pominięte zostały biogramy i nie wnoszące nowych treści prace, na przykład będący kompletnym nieporozumieniem artykuł Krzysztofa Gębury* (Związek Prota Potockiego z Chersoniem na tle panoramy gospodarczej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1772-1795 // Z dziejów wojskowości polskiej. Księga jubileuszowa Profesora Kazimierza Pindla w 70. rocznicę urodzin / red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz. – Warszawa-Siedlce, 2008. – S. 76-81).
28. Srogosz T. Dżuma ujarzmiona? Walka z czarną śmiercią za Stanisława Augusta. – Wrocław, 1997.
29. AGAD, tzw. Metryka Litewska. – Dz. VII. – Nr. 34. – S. 36; Nr. 88. – S. 63v-64.
30. AGAD, tzw. Metryka Litewska. – Dz. VII. – Nr. 128. – k. 153-153v.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., професор* ***П. М. Тригуб***

 *Стаття надійшла до редколегії 30.11.2011*

УДК 94(477.86)«1930-1935»

*Л. Б. Федик*

# *ЕТНОКОНФЕСІЙНІ СТОСУНКИ У СТАНИСЛАВІВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ ЗА ЗВІТАМИ СТАНІСЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ І ПОВІТОВИХ СТАРОСТВ (1930-1935 рр.)*

*На основі аналізу звітів місцевих органів влади Станиславівського воєводства досліджено етноконфесійні процеси в краї. Встановлено фактори, які визначали особливості відносин всередині та між етноконфесійними спільнотами воєводства. Показано ставлення етноконфесійних груп до національної і релігійної політики Польщі.*

***Ключові слова:*** *віросповідання, греко-католицьке духівництво, звіти старост, німці-католики, православні, протестанти, Станиславівське воєводство.*

*На основе анализа отчетов местных органов власти Станиславовского воеводства исследовано этноконфессиональные процессы в крае. Установлено факторы, которые определяли особенности отношений внутри и между этноконфессиональными сообществами воеводства. Показано отношение этноконфессиональных групп к национальной и религиозной политике Польши.*

***Ключевые слова:*** *вероисповедание, греко-католическое духовенство, отчеты старост, немцы-католики, православные, протестанты, Станиславовское воеводство.*

*On basis the analysis of the accounts of local authorities Stanislaviv voivodeship are investigated local ethnic-confessional processes. Are established factors which defined the peculiarities of relations inside and between ethnic-confessional association voivodeship. Is shown the attitude of ethnic-confessional groups to national and religious policy Poland.*

***Key words:*** *religion, Greek-catholic clergy, reports of heads of district, Germans is Catholics, orthodox, Protestants, Stanislaviv voivodeship.*

Станиславівське воєводство першої половини 1930-х років відзначалося етнічною, культурною, релігійною гетерогенністю, що створювало своєрідний симбіоз, який був прикладом як мирного співіснування етноконфесійних груп, так і суперечностей всередині них з їх подальшою проекцією на інші сфери суспільного буття, що відображало процеси, притаманні для Галичини цього періоду в цілому. Досліджувана проблематика відзначається багатоаспектністю і дозволяє відтворити складну мозаїку релігійного і національного життя краю (включає у себе взаємини між етноконфесійними групами, державою і християнськими релігійними інституціями), а також прослідкувати її місце в історії Україні та взаємообумовленість із сучасними етноконфесійними процесами.

Взаємозв’язок релігійного життя та міжнаціональних стосунків у Галичині міжвоєнного періоду частково досліджувався у працях українських науковців І. Андрухіва, О. Єгрешія, В. Марчука, В. Перевізія, І. Пилипіва, Н. Стоколос та польських Г. Грицюка, К. Красовського, М. Папєжинська-Турек. Однак вони роблять акцент переважно на різних аспектах діяльності Греко-католицької церкви. Вплив національних чинників на розвиток протестантського руху в Галичині 1919-1939 рр. частково відображено у дослідженнях А. Леди, І. Монолатія, П. Сіреджука. Однак вказані праці не відтворюють цілісну картину етноконфесійного життя Станиславівського воєводства, прикладом чого є недослідженість проблем православ’я у краї періоду, що вивчається.

Мета статті – спираючись на документи місцевих органів влади Польщі, розкрити особливості та тенденції розвитку етноконфесійних відносин у Станиславівському

воєводстві першої половини 30-х років XX ст.

Окреслений період можна охарактеризувати як перехідний в етноконфесійній політиці Польщі – від польської репресивної акції стосовно українців («пацифікації») і відвертої конфронтації до спроб нормалізації польсько-українських стосунків, що поєднувалось із складною внутрішньополітичною і міжнародною ситуацією, яка наклала відбиток на характер етноконфесійних відносин у воєводстві. Ситуація, яка склалася в Галичині у 1930-1935 рр., знайшла відображення у звітах повітових старост та Station Станіславського воєводського управління. Звіти призначалися для центральних органів влади Польської держави і відзначалися чіткою структурою – містили дев'ять основних розділів, в межах яких проводилася своя диференціація: загальна ситуація, політичне, культурно-освітнє, спортивне, релігійне, господарське життя, диверсії і шпигунство, преса, різне. Кожен із розділів тією чи іншою мірою відображав характер етноконфесійних відносин у воєводстві.

Найбільш інформаційно наповненими у звітах є дані про греко-католицьке віросповідання, що закономірно, оскільки його сповідувала більша частина населення Станиславівського воєводства (за даними перепису 1931 р. при загальній чисельності населення 1 480 285 греко-католики складали 1 079 019) [1, s. 22]. Акцент робився на діяльності греко-католицького духівництва.

Звіти старост дозволяють прослідкувати наявність у греко-католицькій церкві двох течій. Це виявлялось у різних рівнях залучення духівництва до політичного життя краю. Частина духівництва засуджувала політику лояльності стосовно польської держави, яку проводив єпископ Г. Хомишин (критикували його пастирські листи (Кримідів Станиславівського повіту) [5, арк. 8]. Ці священики брали активну участь у політичному житті краю, що проявлялось у практичній громадсько-політичній, рідше партійній діяльності, сприяючи формуванню першочергових завдань українського суспільства, виробленню форм і засобів їх досягнення. Акцент робився головним чином на участі населення у заходах державного значення: переписі 1931 р. (священики звертали увагу населення на правильному поданні мови і національності – української) [19, арк. 33-34], виборах, організації маніфестацій (вимога усунення біло-червоного декорування у церкві [37, арк. 14]). При цьому священики відмовлялися надавати релігійні послуги тим українцям, які під час виборів голосували за польські партії [7, арк. 206зв.,267,273], уникали відправлення богослужінь за польських політичних діячів (Ю. Пілсудського, І. Мосціцького) [10, арк. 156], в той же час відправляючи їх за страченими членами Організації українських націоналістів (ОУН) Д. Данилишином і В. Біласом [24, арк. 135зв.] та голодуючими українцями УСРР [29, арк. 17].

Партійна діяльність греко-католицьких священиків виражалась у підтримці Українського націонал-демократичного об'єднання (УНДО), шляхом входження до його складу та сприяння діяльності, створенні суспільно-релігійних організацій: комітетів Українського католицького союзу [13, арк. 9], проведенні у 1932 р. у Станиславові зібрання Української католицької народної партії [12, арк. 3], протидії діяльності «Сельробу» (Городенківський повіт) [14, арк. 17,19].

Ця група духівництва Станиславівського воєводства також активно працювала з молоддю: протидіяла відвіданню українськими дітьми польських шкіл (погрожували викреслити з метрик) [5, арк. 8], виступила проти рішення Кураторії львівського шкільного округу про те, щоб українські діти перед і після навчання молилися польською [13, арк. 9], перешкоджала участі школярів у польських національних святах (Дня конституції [17, арк. 21], Дня незалежності [21, арк. 19зв.]), намагались очистити обрядовість від римо-католицьких елементів (складання дітьми рук разом під час молитви у школі (Славськ повіт Сколе)) [3, арк. 53зв.].

Друга група греко-католицьких священиків, підтримуючи єпископа Г. Хомишина, намагалася забезпечити українсько-польську співпрацю на релігійному ґрунті. Так спільність позицій виявляє греко- і римо-католицьке духівництво у виступах проти реформи шлюбного права [13, арк. 19]. У ряді місцевостей Рогатинського повіту у відзначенні греко-католицького свята Йордану участь беруть римо-католицькі церковні процесії [5, арк. 26], а у Городенці бого-

служіння до «свята землероба» відправляють спільно греко- і римо-католицькі священики за участі населення обох національностей і представників влади [32, арк. 65]. Під час візитації у травні 1932 р. польським єпископом каплиць і костелів Коломийського повіту, участь в урочистостях бере місцеве українське населення з духівництвом. Однак в окремих місцевостях під впливом агітації ОУН візитацію бойкотовано [17, арк. 62]. У Станиславові у богослужіннях, які проводить єпископ Г. Комишин, регулярно беруть участь представники римо-католицького духівництва і влади [7, арк. 206]. Подібні заходи, як свідчать звіти старость, викликали негативну реакцію як української інтелігенції воєводства, так і радикальних угрупувань (ОУН). Так у Стрийському повіті у 1930 р. місцева інтелігенція під час святкування Йордану здійснила тиск на священика, щоб не запрошував на святкування римо-католицьке духівництво та польських урядовців [3, арк. 28зв.], а у Більшивцях у 1933 р. під час цього ж свята з льодяного хреста були зняті стрічки у польських національних барвах і залишені тільки в українських [22, арк. 166]. У Черниці Жидачівського повіту у 1934 р. на свято Йордану українці змусили припинити роботу місцевого поляка римо-католика [33, арк. 226зв.].

У цей період греко-католицькі свята набувають політичного забарвлення, а також використовуються політичними угрупуваннями для поширення своєї ідеології. Зелені свята стають днем вшанування полеглих українських солдат [5, арк. 34зв.], 1 листопада – річниці утворення ЗУНР. Під час Різдва збираються кошти (коляда) на потреби культурно-освітніх та господарських установ. ОУН використовувала релігійні свята і приміщення церкви для поширення своїх відозв [26, арк. 61], розповсюджувала листівки товариства «Відродження», закликаючи відзначати релігійні свята без алкоголю [38, арк. 15зв.], нагадувала про пам'ятні дати (у 1934 р. 15 річниця Акту злуки) [38, арк. 42], на Великдень висипала символічні могили, встановлювала хрести, відправляла богослужіння за загиблими у польсько-українській війні українськими солдатами [38, арк. 82].

Водночас ОУН, сформулювавши свою позицію стосовно взаємозв'язку нація – держава – релігія і підпорядкувавши останню двом першим [22, арк. 166], блокувала акції, які вважала суперечними національним інтересам українського народу. Найбільш яскраво це виявилось у бойкоті ОУН загальнонаціонального свята «Українська молодь Христові», яке проходило у травні 1933 р. у Львові і було складовою Католицької Акції. В окремих місцевостях внаслідок агітації ОУН (вважало, що свято організоване угодовими, клерикальними колами на чолі з єпископом Г. Хомишином і відтягує молодь від розбудови української держави) кількість бажаючих взяти участь у святі парафіян скоротилась на третину (у Коломийському повіті з 2 500 поїхало 600 чоловік) [26, арк. 12,22,52зв.].

Політична діяльність греко-католицького духівництва з чітко вираженим національним забарвленням викликала невдоволення частини парафіян, що провокувало зміну ними віросповідання (у Бережниці Шляхетській Калуського повіту у 1931 р. 300 осіб перейшло на римо-католицьке віросповідання) [5, арк. 140зв.]. Для того щоб повернути їх у греко-католицизм призначається лояльний до Польської держави священик, який намагається припинити радикальну українізацію церкви в Бережниці Шляхетській [34, арк. 53]. У звітах відзначено також поодинокі випадки переходу поляків у греко-католицизм, що старости пояснювали браком римо-католицьких парафій і в зв'язку з цим відвідання греко-католицьких церков, міжконфесійними шлюбами (Надвірнянський повіт) [31, арк. 30]. Проблема міжконфесійних шлюбів, як некорисних із національного погляду, турбувала і греко-католицьке духівництво, про що свідчить проповідь, виголошена під час богослужіння у січні 1932 р. одним із станиславівських священиків [14, арк. 173]. Питання хрещень, шлюбів (у Тлумацькому повіті) та поховання (в Кончаках Нових Станиславівського повіту) стають причиною конфліктів між греко-католицьким і римо-католицьким священиками [34, арк. 148зв.; 27, арк. 143].

Частина інтелігенції і зокрема керівник Української соціалістично-радикальної партії І. Макух критикували політичну діяльність єпископа Г. Хомишина, Українського католицького союзу та УНДО за те, що свя-

щеники мало дбали про селян [5, арк. 43-44зв.]. Чітко окреслює ставлення до релігії й церкви новоутворений Фронт національної єдності, зазначаючи, що виступає не проти Греко-католицької церкви, а проти політичних стосунків у ній [33, арк. 125зв.]. З свого боку політичні партії лівого спектру (Сельроб-Єдність) проводять антирелігійні акції: під час Різдва у Демичу Снятинського повіту вивішують антирелігійні плакати, руйнують льодяний хрест, виявляють зневагу до релігійної процесії [14, арк. 204].

Політичною діяльністю, як показують звіти, займається і римо-католицьке духівництво. На території Станиславівського воєводства воно виявляє підтримку Безпартійного блоку співпраці з урядом [11, арк. 159-159зв.] та опозиційного Стронництва Народового, у зв'язку з чим виникають суперечності з польською організацією «Стшельц». Це виявляється у намаганні польськими священиками відтягнути молодь з цієї організації у створювані ними Товариства католицької молоді [5, арк. 3зв.,83,137].

Крім політичної діяльності, греко-католицьке духівництво сприяло розвитку господарського життя воєводства, шляхом організації кооперативів [5, арк. 112зв.], їх керівництва [7, арк. 204,241], сприяння вступу до них селян [11, арк. 16], проведення антитютюнової кампанії [24, арк. 82]. Активність у господарському житті воєводства проявляли й українські протестанти (кальвіністи і лютерани), які були членами кооперативів. Лютеранський пастор В. Демчишин під час богослужіння в Чорнолізцях Тлумацького повіту закликав створити товариство «Відродження» [25, арк. 101]. Однак це стає приводом конфліктів, оскільки греко-католицькі священики намагаються усунути протестантів зі складу цих господарських організацій (Чорнолізці Тлумацького повіту) [22, арк. 62].

Під опікою Греко-католицької церкви перебувало ряд культурно-освітніх установ воєводства, що виявлялась у їх матеріальній підтримці (збір «коляди» на потреби «Рідної школи», «Просвіти», коштів на будівництво приміщень для цих організацій [7, арк. 228]). Ці заходи зустрічаються із протидією місцевої влади (Жидачівський повіт), що стає приводом для конфліктів між священиком і населенням з одного боку і владою з іншого [6, арк. 192-192зв.].

Римо-католицькі свята теж використовувалися і польським [7, арк. 282] і німецьким населенням [14, арк. 58] для збору коштів на різні потреби, а римо-католицькі священики входили до складу культурно-освітніх установ (Товариство школи людової) [11, арк. 146], брали участь у відкритті польських господарських організацій [14, арк. 139], хоча і в менших обсягах ніж греко-католицькі.

Джерелом міжконфесійних суперечностей у 1930-1935 рр. стає питання зміни віросповідання, передусім перехід на протестантизм і православ'я.

У розглядуваний період відзначено поширення протестантизму в Богородчанському, Городенківському, Надвірнянському, Тлумацькому повітах. Як свідчать звіти повітових старост основною причиною переходу на євангелізм ставали конфлікти парафіян з греко-католицькими священиками через надмірно високі ціни за релігійні послуги, політична діяльність греко-католицьких священиків [9, арк. 234] (невдоволення пропольською політикою єпископа Г. Хомишина стає причиною закликів закласти протестантську громаду у Грушці Тлумацького повіту [33, арк. 254]), місійна діяльність євангелістських пасторів [3, арк. 20зв.]. Поширенню протестантизму у Станиславівському воєводстві, на думку повітових старост, сприяло і те, що пастори за надання релігійних послуг не брали жодних винагород, а після богослужіння молились з віруючими за Україну і співали пісню «Ще не вмерла Україна» [15, арк. 149]. Водночас протестантів звинувачують у тому, що вони залучають нових віруючих за допомогою грошей (Нижнів Тлумацького повіту) [20, арк. 171]. З метою поширення протестантизму серед українців лютерани починають видавати з січня 1932 р. місячник «Новий світ» під редакцією Т. Ярчука [12, арк. 3зв.].

Мета євангелістського руху серед українців окреслюється друкованим органом націоналістичної течії українського євангелістського кальвіністського руху «Віра і наука» у статті «Хто ми»: духовно об'єднати всіх українців, які не можуть погодитись з католицизмом і православ'ям [22, арк. 201]. Протестанти формують власну політичну платформу. Пастори націоналістичного на-

пряму українського євангелістського кальвіністського руху Л. Бучак і Копчинський [2, с. 70] у проповідях засуджують діяльність Сельробу [37, арк. 76], а у часописі «Віра і наука» (01.04.1934 р.) у статті «Divide et immpera» призначення Апостольським адміністратором Лемківщини священика Нагорянського розцінюють як спробу Риму роз'єднати українські землі [34, арк. 66]. Водночас українські протестанти (переважно лютерани) беруть активну участь у культурно-освітньому житті воєводства, будучи членами «Просвіт», проводячи богослужіння у її приміщеннях (гміна Побережжя Станиславівського повіту) [15, арк. 149], надаючи власні приміщення членам «Просвіти» для проведення вистав у честь Т. Шевченка [9, арк. 13], організовуючи свята до вшанування видатних українських діячів, створюючи аматорські гуртки (Тлумач) [15, арк. 181]. Греко-католицькі священики воліли припинити діяльність «Просвіти» в цих місцевостях, ніж дозволити участь у них протестантів (Пістинь повіт Калуш) [38, арк. 133зв.].

Західноукраїнські лютерани на чолі з Т. Ярчуком, будучи організаційно підпорядкованими німецькому Союзу церков аугсбурзького і гельветського віросповідання, співпрацювали з німецькими протестантами. Це проявлялося в участі у спільних заходах (свято Біблії), відвіданні німецькими пасторами українських євангелістських гмін в Станиславівському повіті [22, арк. 174зв], посвяті українських євангелістських каплиць, будинків молитви, виголошенні німецькими пасторами промов українською [32, арк. 73]. В той же час у середовищі українських кальвіністів прослідковується нарощення суперечностей, виявом чого стала критика пастором П. Кратом діяльності пастора цієї ж течії В. Федіва як такої, що не відповідає засадам євангелістсько-реформованої церкви [11, арк. 31]. У 1933 р. В. Федів був переведений зі Станиславівського воєводства у Тернопіль. Його замінив пастор В. Демчишин, який оцінюється коломийським старостою, на відміну від В. Федіва, як політично незаангажований, лояльний, що проявлялося у зміні політичного курсу редагованого ним часопису «Віра і наука» [30, арк. 151].

Крім кальвіністів і лютеран найчастіше у звітах старост згадується про Дослідників Святого Письма, адвентистів, євангелічних християн. Як свідчать звіти, найбільшу активність виявляють Дослідники Святого Письма. При цьому фіксується їх кількість на зібраннях, імена пасторів [3, арк. 27]. Діяльність Дослідників Святого Письма зводилася до поширення спеціалізованої літератури, залучення і хрещення нових симпатиків. При цьому вони виявляли лояльність до Польської держави, не займалися політичною діяльністю, молилися та поширювали свою літературу і українською і польською мовами [3, арк. 90]. Це розглядалося греко-католицьким духівництвом як шкідливе з національної точки зору, оскільки сприяло денаціоналізації українського населення.

Поширення протестантизму турбувало греко-католицьке духівництво і викликало потребу вироблення офіційної позиції стосовно нього, яка з самого початку була однозначно негативною. Основними формами протидії були: організація конференцій, з'їздів греко-католицьких священиків для вироблення спільних методів боротьби [37, арк. 29зв.], проведення місій [4, арк. 126], зниження оплат за надання релігійних послуг [7, арк. 207]. Досить частими є випадки, коли священики сприяли ескалації конфлікту між своїми парафіянами та євангелістами, що зазвичай було пов'язано зі спробами поховання протестантів на греко-католицьких цвинтарях, обрядом хрещення новонавернених [5, арк. 141]. Дозвіл старости у Дашаві Стрийського повіту поховати баптиста на греко-католицькому цвинтарі, розцінюється як сприяння державною владою «сектантству», утиску греко-католицизму, порушення конкордату 1925 р. [18, арк. 134]. Про сприяння місцевою владою поширенню протестантизму серед українського населення засвідчує факт використання у Ганусівцях Станиславівського повіту баптистами для проповідей будинку воєводи [11, арк. 79].

У боротьбу з протестантизмом включаються політичні організації і періодичні видання. Так, створений у 1933 р. з ініціативи УНДО часопис «Батьківщина», декларує однією з своїх цілей – боротьбу з сектантством і будь-якими антирелігійним проявами [22, арк. 107-107зв.]. У статті «Коломийські

євангелісти і польське дерево» (квітень 1933 р.) автор цієї газети намагається показати взаємозв'язок українських кальвіністів на чолі з М. Жураківським з польськими, на підтвердження чого наводить факт відвідання польським пастором з Варшави української євангелістської гміни в Воскресінцях [26, арк. 163]. Члени УСРП з Підгаєць Тлумацького повіту організовують зібрання, на яких намагаються вплинути на українців, щоб не переходили на євангелізм [3, арк. 29зв.]. Подібні заходи відзначались результативністю, оскільки проходив процес повернення протестантів у греко-католицизм [3, арк. 34зв.].

У 1930-1935 рр. у Галицькому, Коломийському, Косівському, Турківському повітах набуває поширення православ'я (у 1930 р. у Яблонці Вижній Турківського повіту на православ'я перейшло 300 осіб), що було пов'язано з діяльністю старорусинів*. Причинами переходу на православ'я стають: націоналістична діяльність українських священиків, цілеспрямована агітація старорусинів та політичної партії Руська селянська організація (Коломийський повіт) [32, арк. 64], надмірні побори за надання релігійних послуг греко-католицькими священиками (Брустури повіт Косів) [3, арк. 13,18зв.]. Саме з ініціативи старорусинів у згадані місцевості запрошуються православні священики [37, арк. 29зв.], які сприяють активізації політичного життя серед них [32, арк. 29; 34, арк. 61]. Загалом православні старорусини виявляли лояльність до держави (до цього їх закликали православні священики), що виявлялося у відправленні богослужінь за польських високопосадовців (міністра Б. Пєрацького у 1934 р.), запрошенні на них представників місцевої влади [32, арк. 36; 36, арк. 63].

Формами протидії греко-католицькими священиками поширенню православ'я були проповіді у церкві, тиск на дітей православних у школі під час уроків релігії [32, арк. 140-140зв.]. З поширенням православ'я намагалися боротись й українські урядовці, які в Яблонці Вижній (повіт Турка) закликали людей не давати коштів під час коляди на закінчення будівництва православної каплиці [7, арк. 281зв.]. У цій же гміні на адресу православного священика надходять погрози [9, арк. 153зв.], що змушує його покинути цю місцевість [11, арк. 24зв.]. У Старуні Надвірнянського повіту виникає конфлікт на політичному ґрунті між священиками – членом УНДО і старорусином [16, арк. 76]. Канонічна візитація до Галича у червні 1934 р. львівського греко-католицького єпископа Н. Будки наштовхується на опір місцевих старорусинів, які бойкотують її. Конфлікт врегульовується після втручання старости [35, арк. 134зв.]. Таким чином поширення православ'я серед українців стає джерелом міжконфесійних суперечностей, оскільки розгорталося на базі старорусинського руху, чим послаблювало український національний рух.

Німецьке населення Станиславівського воєводства належало до двох конфесій: римо-католицької і протестантської. Релігійне життя німецьких протестантів зводилося до проведення богослужінь і святкувань, які мали суто релігійний характер: річниці заснування євангелістських гмін та євангелістських доброчинних закладів у Станиславові, свята Реформації (1 листопада 1931 р. – 400-ліття) [5, арк. 117,164зв.]. Обов'язковим елементом цих святкувань було урочисте богослужіння, яке проводилось і німецькою і польською мовами й використовувалися для збору коштів на потреби згаданих закладів [7, арк. 350]. Однак старости відзначають фінансову підтримку німецьких протестантів з-за кордону (стрийський староста доносить, що німці на будівництво євангелістського дому отримують кошти з Відня і Берліна за посередництвом місцевого пароха [8, арк. 160]). Крім цього німецькі євангелістські пастори проводять вечори народних пісень [23, арк. 78]. Водночас у 1930-1935 рр. стає виразнішою польська асиміляційна політика стосовно національних меншин Галичини, яка супроводжується загостренням міжнаціональних стосунків. Зокрема відзначається наступ державної влади на німецьких протестантів. Свідченням чого стало протестаційне віче загалом лояльних щодо держави німців Станиславівського воєводства проти статей проурядової «Gazety Porannej», у якій здійснюються напади на галицьких німців і суперінтенданта

* Ідейна течія, яка наріжним каменем своєї ідеології визнавала історичну, культурну і духовну єдність галицьких русинів із народами єдиного східнослов'янського простору.

Союзу церков аугсбурзького і гельветського віросповідання Т. Цеклера [33, арк. 190зв.].

Політично-громадську активність виявляють німецькі католики, у середовищі яких на початку 1930-х років визначається дві групи, які вирізняються ставленням до Польської держави. Перша група «лояльних німців» очолюється священиком Гарбічем; друга – «націоналістична» – директором приватної німецької гімназії і головою Союзу німецьких католиків (СНК) Якубом Рейнпольдом. Першопричиною суперечностей стає прагнення німецьких націоналістів на чолі з Якубом Рейнпольдом усунути з посади у Маріївці Коломийського повіту польського священика Гарбіча, який виховував німецьку молодь у дусі лояльності до польської держави [27, арк. 31]. Зрештою це призводить до усунення з посади Гарбіча і призначення священика Вітковського, що сприяло покращенню відносин всередині німецької етноконфесійної спільноти [28, арк. 159]. Між групами розгортається боротьба за впливи у німецьких товариствах, церковному комітеті [38, арк. 78-78зв.], що в подальшому загострювало релігійну ситуацію у німецькому середовищі та перешкоджало його консолідації.

Отже, конфігурацію етноконфесійних відносин краю визначала етнополітика польської адміністрації Станиславівського воєводства та ставлення до неї етноконфесійних спільнот. Найбільшу активність у розглядуваний період виявляла Греко-католицька церква як репрезентант найчисельнішого віросповідання Станиславівського воєводства і корінного етносу. Продовжується тенденція політизації діяльності греко-католицького духівництва, що сприяло політичній мобілізації українського населення. Поширення на початку 1930-х років православ'я і протестантизму стає причиною посилення міжконфесійних суперечностей у краї. На відміну від православ'я протестантизм намагається влитися в український національний рух воєводства, сприяючи розвитку культурного та господарського життя і розширенню міжнаціональної співпраці, передусім українсько-німецької. Німецькі протестанти зосереджувалися на релігійному та національно-культурному житті, взаємодіючи на цьому підґрунті з українцями. Натомість німці-католики, намагаючись зберегти власну національну ідентичність, розгортають активну національно-політичну діяльність, що зрештою стає причиною суперечностей всередині цієї етно-конфесійної спільноти.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Statystyka Polski. Seria C., Zeszyt 65. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanislawskie. – Warszawa : Nakładem głownego urzędu statystycznego, 1938. – 333 s.
2. Леда А. Я. Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини в міжвоєнний період (1919-1939 рр.): дис…канд. іст. наук : 07.00.01 / Леда Андрій Ярославович. – Львів, 2006. – 208 с.
3. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 743. – 191 арк.
4. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 744. – 170 арк.
5. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 779. – 217 арк.
6. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 783. – 191 арк.
7. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 784. – 449 арк.
8. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 785. – 335 арк.
9. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 786. – 364 арк.
10. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 787. – 333 арк.
11. ДАІФО, ф. 2., оп. 1, спр. 788. – 368 арк.
12. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 829. – 51 арк.
13. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 830. – 38 арк.
14. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 841. – 238 арк.
15. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 843. – 190 арк.
16. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 844. – 194 арк.
17. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 845. – 219 арк.
18. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 846. – 211 арк.
19. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 847. – 184 арк.
20. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 850. – 216 арк.
21. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 851. – 223 арк.

22. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 949. – 226 арк.
23. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 950. – 132 арк.
24. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 953. – 220 арк.
25. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 954. – 282 арк.
26. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 956. – 234 арк.
27. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 958. – 171 арк.
28. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 961. – 171 арк.
29. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 962. – 116 арк.
30. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 963. – 263 арк.
31. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 977. – 154 арк.
32. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1031. – 166 арк.
33. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1042. – 280 арк.
34. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1045. – 168 арк.
35. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1047. – 168 арк.
36. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1049. – 150 арк.
37. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 40. – 96 арк.
38. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 261. – 159 арк.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб***

 *Стаття надійшла до редколегії 12.11.2011*

УДК 94:262.13(477.4)«18/19»

***Ю. В. Хитровська***

# ПРИЧЕТНІСТЬ КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО ЛІБЕРАЛЬНОГО ТА РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

*Спираючись на архівні документи та наукову літературу, досліджено проблему участі римо-католицького кліру в ліберальному та революційно-демократичному рухах у другій половині XIX – на початку XX століть.*

***Ключові слова:*** *церква, російське самодержавство, Правобережна Україна, католицьке духовенство, масонство.*

*Используя архивные документы и научную литературу, исследовано проблему участия римско-католического клира в либеральном и революционно-демократическом движениях во второй половине XIX – начале XX веков.*

***Ключевые слова:*** *церковь, российское самодержавие, Правобережная Украина, католическое духовенство, масонство.*

*Basing on the archives documents and scientific literature, author of this article investigates the participation problem of the Rome-Catholic clergy in the liberal and revolutionary-democratic movements on the Right-bank Ukraine in the late XIX – early XX century.*

***Key words:*** *church, the Russian autocracy, Right-bank Ukraine, Rome-Catholic clergy, Masonry.*

Метою даної статті є неупереджений аналіз проблеми участі римо-католицького кліру в ліберальному та революційно-демократичному рухах у другій половині XIX – на початку XX століття. Для її дослідження автором опрацьовано й залучено архівні документи та ґрунтовні наукові розвідки, зокрема, монографії Г. Марахова, В. Ревуненкова та О. Платонова.

Репресивні заходи російського самодержавства, застосовані ним до польських патріотів після розгрому польського національно-визвольного повстання 1830-1831 років та низки польських таємних товариств, що діяли наприкінці 30-х років XIX століття, не змогли покласти край польському національно-визвольному руху, який репрезентували таємні організації. Впродовж усього XIX століття патріотично налаштовані поляки не припиняли своєї боротьби з царським урядом, у тому числі й на території Правобережної України, хоча й діяти їм доводилося у глибокому підпіллі. Надалі вони готували нове повстання, яке вибухнуло 1863 року. Так, Київське таємне товариство, що виникло наприкінці 50-х років XIX століття, намагалося розширити коло своїх членів за рахунок створення нових груп та гуртків у навчальних закладах цивільного і військового відомств, серед ремісників та селян, а також у військових частинах.

Серед таких гуртків і груп, котрі з’явилися протягом 1860-1861 років у місті Києві, певне зацікавлення викликає підпільна група Київського військового училища. Його організатором і керівником був студент історико-філологічного факультету Київського університету Євген Моссаковський. Цікаво, що народився він у родині священика, 1859 року закінчив Волинську духовну семінарію. Однак священицький сан не прийняв через свої атеїстичні переконання [1]. Створена ним група діяла у революційно-демократичному дусі. Вона прагнула вивчати та розповсюджувати твори О. Герцена й Т. Шевченка і готуватися до повстання проти російського абсолютизму.

Варто зауважити, що поряд із роз'ясненням основних засад революційно-демократичної ідеології Моссаковський проводив серед членів цієї підпільної групи атеїстичну пропаганду. Так, він розвінчував основні постулати релігії, зокрема, існування Бога: «*спочатку люди вшановували як божество все, що вони не могли збагнути у природі, наприклад, грім, блискавку та інше, сили природи вони вважали божеством, однак і тепер є ще багато не збагненного, але коли… вони зрозуміють усі таємниці природи, тоді увірують, що бога немає*» [2]. Також Моссаковський доводив, що «*всі люди походять не від Адама та Єви, як стверджує релігія, а від природи*». Заперечуючи Святе Письмо, він говорив, що йому вірити не можна [3]. Визнаючи, що «*весь світ й усі тварини створилися самі*», він відкидав усе надприродне, у тому числі й існування душі та потойбічного світу: «*немає раю, немає пекла й усіх його мук*» [4]. Розбираючи окремі сторінки Святого Письма, Моссаковський викривав його політичну шкідливість. Процитувавши, наприклад, слова апостола Павла, що «*всі власті, існуючі на землі, від Бога*», він відкинув це твердження. Якщо сприймати слова апостола, говорив Моссаковський, то виходить, що всіх начальників, які знущаються над народом, «*бог поставив робити подібні речі*», а це означає, що «*або немає бога, або ж апостол говорить неправду*» [5]. Він переконував своїх прихильників брати у нього і читати «*книги, написані різними російськими бунтівниками, а також вірші проти бога і царя й взагалі антиурядового спрямування*» [6]. Наприкінці листопада 1861 року Моссаковського було заарештовано поліцією, однак він відбувся порівняно м'яким покаранням – засланням у м. Харків під суворий поліцейський нагляд [7].

Варто зауважити, що окрім вирішення питання про відновлення польської державності, поляки-патріоти продовжували розробляти плани щодо трансформації суспільно-політичного ладу у відновленій Великій Польщі. Для нас ці плани видаються цікавими, адже у польському національно-визвольному повстанні 1863-1864 років безпосередню участь приймало й католицьке духовенство, у тому числі й те, яке проживало на Правобережжі.

Центральний національний комітет, утворений для координації дій польських повстанців, проголосив необхідність непримиренної збройної боротьби проти російського самодержавства за національне звільнення «*Польщі, Литви та Русі*» та створення на основі цих земель незалежної польської держави, на території якої повинен був встановитися новий суспільний устрій – буржуазний, що характеризувався б громадянським рівноправ'ям та свободою, у чому простежується явний вплив масонської ідеології.

Також заслуговує на увагу питання перетворень у поземельних відносинах, які хотіли здійснити польські повстанці після перемоги над російським абсолютизмом. Зокрема, ними були прийняті так звані аграрні декрети, що регламентували порядок наділення селян землею. Так, у першому декреті мовилося: «*Будь-який земельний наділ, яким досі володів кожен господар на основі виконання панщини чи виплати чиншу, стає віднині разом із городами, житловими та господарськими спорудами, а також правами та привілеями, цілковитою і спадковою власністю цього господаря, без накладання на нього будь-яких обов'язків, данин, панщини чи чиншу, із єдиною умовою – виплачувати встановлені податки та виконувати потрібну для батьківщини службу…*» У декреті увага зверталася на те, що колишні власники землі повинні були отримати за неї компенсацію із фондів держави, а всі укази та постанови царського уряду щодо селянського питання підлягали скасуванню. До того ж він стосувався не лише поміщицьких, а й казенних, пожалуваних, церковних та будь-яких інших володінь. Другий аграрний декрет регламентував права так званих безземельних осіб. Так, зокрема, у ньому йшлось про те, що «*..халупники, загородники, комарники, батраки й взагалі всі громадяни, які утримують себе виключно на заробіток і воюють у лавах Національного війська за вітчизну, після закінчення військових дій отримають у власність шматок землі не менше 3-х моргів із національних фондів…*» [8].

Незважаючи на прийняття вищеназваних аграрних декретів, керівники повстання мало зробили для підготовки селянства до участі у ньому, адже вочевидь побоювалися, що масовий рух озброєних селян проти царизму

може перерости у соціальну революцію, спрямовану проти польських поміщиків. Отож, селяни в основній масі не піднялися на боротьбу за національне звільнення. Вони не були достатньо готові до повстання, розглядаючи його як змову повстанців із польськими поміщиками. Можна навести лише поодинокі випадки формування селянських повстанських загонів. Зокрема, такими були загони під проводом ксьондза Бжоски, що здійснив напад на м. Луків, та ксьондза Пєшковського, що здійснив напад на м. Ласкажів [9].

Після поразки повстання 1863-1864 років польські патріоти не порвали із міжнародним ліберально-демократичним рухом, тісно пов'язаним із діяльністю масонської організації. Зокрема, представники польської еміграції входили до деяких міжнародних демократичних організацій: «Європейський демократичний союз», реорганізований пізніше у «Міжнародний республіканський союз», «Міжнародне товариство робітників». Перший Інтернаціонал також підтримував незалежність Польщі. У ньому, зокрема, працювали польські представники Цверцякевич та Жабицький [10]. Між іншим, ІІІ Відділення було поінформовано про існування польських масонських лож у Парижі, про зв'язки та поїздки окремих їх керівників у Варшаву [11]. При арешті та обшуку окремих учасників польського повстання 1863-1864 років, зокрема, швейцарського підданого Жирода, було виявлено листи до женевських масонів [12]. А Галицьке намісництво повідомило дирекцію поліції у Львові про знайдене у м. Берні (Швейцарія) у інженера Герінга таємне листування діячів польського повстанського уряду з їх агентами у Парижі [13].

Варто зауважити, що незважаючи на брутальну репресивну політику самодержавства щодо повстанців, польський національно-визвольний рух, що мав зв'язки із міжнародною масонерією, продовжував існувати. І надалі в польських губерніях функціонувала велика кількість організацій, у тому числі й масонських, які мали антиросійську спрямованість і фінансувалися із-за кордону. Таємні польські товариства діяли також і на території Правобережної України. Про це можуть свідчити, зокрема, циркуляри Волинського губернатора від 1869 року про посилення нагляду за діяльністю польських таємних товариств у губернії та спостереження за нелегально прибулими із-за кордону особами. Скоріше всього, у роботі подібних товариств брало участь й католицьке духовенство. На цю думку наводить інформація, яку подає у своєму рапорті до поліцейського наглядача першої частини Рівненський повітовий справник. Доповідаючи про свій нагляд за функціонуванням польських таємних організацій у своєму повіті, він, зокрема, називає серед політично небезпечних для російського самодержавства осіб ксьондза Фелікса Лонковського й припускає, що той втік закордон [14]. Про діяльність польських таємних товариств, пов'язаних із масонством, згадує у своїй монографії Олег Платонов. Так, зокрема, у Києві з 1903 року існувала націоналістична організація польської студентської молоді під назвою «Полонія», яка активно підтримувала польський сепаратизм. Вона отримувала матеріальну підтримку із-за кордону, зокрема, із Австрії [15]. На жаль, про участь у ній духовних осіб нічого не відомо. 1913 року про існування таємної польської націоналістичної організації «Ліга непідлеглості Польські» та її друкованого видання «Штандарт робітничі» повідомляли у своєму листуванні з дирекцією поліції у Львові Галицьке намісництво, Станіславське повітове старостово та інші установи [16]. У серпні 1913 року газета «Век» звернулася із закликом до польського населення Галичини надати матеріальну допомогу організації «Скарб військовий» для підготовки виступу проти царської Росії [17].

У 10-х роках XX століття польські націоналістичні сили вирішили об'єднатися в один союз із гучною назвою «Унія незалежності», зібравшись для цієї мети на з'їзд у м. Цюріху. Саме на цьому зібранні вони заявили, що «*вважають збройну боротьбу проти агресивного російського царизму, на випадок війни, найближчою, єдино можливою метою польського народу...*». Польські націоналісти починають активно подорожувати по Росії, агітуючи й організовуючи місцевих поляків проти російського уряду. У березні 1913 року вони навіть проводять свій з'їзд у Петербурзі. В цей час у середовищі польських патріотичних сил виникає таємна так звана католицька організація, яка мала на

меті проведення політичного терору проти самодержавства та ліквідацію Росії як держави: «*де б ми не знаходилися – при владі, в школах, на засланні, завжди і скрізь ми повинні віддавати всі свої сили для військового шпіонажу. Ми повинні і можемо краще за японців вивчити слабкі сторони нашого ворога. Наша честь вимагає не перебирати будь-якими засобами, які можуть зашкодити Росії... Всі поляки, які знаходяться в російській армії, незалежно від своїх чинів, повинні пам'ятати про польську справу, повинні знати, що борються із Росією не лише у воєнний, а й у мирний час*» [18].

Отже, ще наприкінці XVIII – на початку XIX століття верхівка католицької церкви, незважаючи на серйозні розбіжності в ідеології католицизму та масонства, пішла на зближення з польськими масонами із політичних міркувань – для виборювання незалежності Речі Посполитої. Це було пов'язано із неминучістю секуляризації та встановлення над «латинською» церквою такого ж адміністративного контролю з боку імперської влади, під яким вже давно перебувала Російська православна церква. У цей історичний період польська еліта значною мірою опиралася на масонську організацію, керуючись виключно патріотичними прагненнями відродити Велику Польщу. Для польських таємних товариств підтримка католицької церкви була вагомим чинником напередодні повстання 1830-1831 років проти Росії, яке вони наполегливо готували, адже католицизм мав могутній ідеологічний вплив на значну частину населення Правобережжя. Цій меті підпорядковували свої зусилля, утворені на початку XIX століття в Правобережній Україні польські таємні товариства та масонські ложі, а також місцеве католицьке духовенство. Як засвідчують архівні документи, вони продовжували свою діяльність і в середині XIX – на початку XX століття, особливо активізувавшись напередодні та під час повстання 1863-1864 років проти самодержавства, домагаючись повалення російської монархії. Однак участь католицького кліру у цих процесах була вже дещо скромнішою, аніж на початку XIX століття, що було зумовлено проведенням царським урядом жорсткої церковної політики проти католицької церкви в Правобережжі.

***ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА***


1. Диплом История Польское восстание 1863 года и роль России [электрон. ресурс] / Диплом История. – Режим доступа: http://works.tarefer.ru./33/100937/index.html. – Загл. с экрана.
2. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине / Г. И. Марахов. – Киев : Изд. Киевского университета, 1967. – 257 с.
3. Платонов О. Терновый венец России / О. Платонов. – Москва : Интербук, 1997. – Кн. 4. Т. 1.
4. Ревуненков В. Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия / В. Г. Ревуненков. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. – 358 с.
5. ДАЛО, ф. 350, оп. 2, спр. 1082, 175 арк.
6. ДАЛО, ф. 350, оп. 1, спр. 3396, 16 арк.
7. ДАЛО, ф. 350, оп. 1, спр. 3395, 6 арк.
8. ДАРО, ф. 379, оп. 2, спр. 39, 149 арк.
9. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 426 (за назвою справи)
10. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 821, спр. 146, спр. 146а. (за назвами справ)
11. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 822, спр. 222а, 52 арк.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., професор* ***П. М. Тригуб***



*Стаття надійшла до редколегії 20.10.2011*

УДК 94(477)+908(477)«20»

***В. А. Шапорда***

# *КУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА ДЕНІКІНСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (СЕРПЕНЬ 1919 Р. – СІЧЕНЬ 1920 Р.)*

*Розглянуто питання, пов'язані з основними заходами денікінського окупаційного режиму в галузі культури на Півдні України у серпні 1919 – січні 1920. Проаналізовано наслідки їх впровадження у регіоні.*

***Ключові слова:*** *культура, денікінський окупаційний режим, Південь України.*

*Рассмотрено вопросы, связанные с основными мероприятиями деникинского оккупационного режима в области культуры на Юге Украины в августе 1919 – январе 1920. Проанализировано последствия их внедрения в регионе.*

***Ключевые слова:*** *культура, деникинский оккупационный режим, Юг Украины.*

*The problems associated with major events of Denikin's occupation regime in the cultural field in Southern Ukraine during August 1919 – January 1920 are reviewed. The consequences of their implementation in the region are analysed.*

***Key words:*** *culture, Denikin's occupation regime, Southern Ukraine.*

Роки великих потрясінь, пов'язаних з подіями української революції, національно-визвольних змагань та громадянської війни досить активно вплинули на розвиток культури на Півдні України. При всіх політичних режимах, які змінювали один одного у цьому регіоні, неодмінно відбувалося формування державних структур, які покликані були керувати сферою культури. Продовжували функціонувати старі і утворювалися нові установи мистецтва, творчі колективи та освітні навчальні заклади.

Окремі аспекти даного питання досліджуються у сучасній українській історіографії, але вони стосуються всієї території України і не враховують регіональні особливості [1]. Існують роботи російських авторів, які досліджують цю тему в російських географічних межах [2].

В даній статті автор має на меті дослідити питання, пов'язані з основними заходами денікінського окупаційного режиму в галузі культури на Півдні України у серпні 1919 – січні 1920 років, їх характерні особливості, проблеми та тенденції розвитку, а також проаналізувати наслідки їх запровадження.

Відсутність принципових відмінностей між українцями та росіянами не викликала у білих генералів почуття необізнаності та неосвіченості в українському питанні, тим більше, що багато хто з них в силу своєї професійної діяльності був пов'язаний з Україною. Антиукраїнський характер білогвардійських репресій пояснювався прагненням покарати український народ за його прихильне ставлення до національного руху за незалежність. Сприйнявши свій прихід в Україну як остаточне встановлення їх влади, білогвардійці, і, особливо російські офіцери, мстилися за всі знущання, яких вони зазнали протягом громадянської війни від української влади. Білогвардійці придушували будь-які прояви українства та намагалися встановити режим суцільного військового свавілля [3].

Денікінський режим на ділі впроваджував своє бачення місця південноукраїнських земель у нових умовах. Тут проводилася активна антиукраїнська політика. Гоніння на українство проявлялося у всіх сферах суспільного життя. Відмінивши завоювання Української національної революції, денікінська

окупаційна влада заборонила приймати на роботу службовців, які раніше працювали в державних установах Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського. З кінця серпня 1919 року заборонялося приймати на роботу до білогвардійських органів влади і тих осіб, які підозрювалися у симпатіях до політичних поглядів гетьмана П. П. Скоропадського та С. В. Петлюри. У зауваженні до розпорядження з обмеження прийому на роботу проукраїнські налаштованих урядовців до цивільної адміністрації зазначалося: «*Більш детальних вказівок дати не можу, але переслідувати україноманію буду неухильно*». У наказі генерал-губернатора і командуючого військами Новоросії генерала М. М. Шиллінга до всіх офіцерів армії Української Народної Республіки пропонувалося перейти в ряди білих в чітко зазначений термін, «*а в іншому випадку – до них будуть ставитися як до зрадників своєї держави*». При чому, все зазначене не стосувалося вищого командного керівництва української армії, які мали бути повішені як зрадники Росії [4].

Сам Головнокомандуючий Збройними Силами Півдня Росії генерал А. І. Денікін у своїх численних публіцистичних та мемуарних працях, опублікованих в еміграції, наголошував на тому, що він ніколи не був монархістом, його політичне кредо полягало в придушенні більшовизму і збереженні державної єдності Росії. Але об'єктивно ідеї єдності і неподільності Росії збігалися з ідеями монархічної Росії, чи принаймні, не суперечили їм. Тому, хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався громадянами, проживаючими на теренах України, зі старою дореволюційною російською владою.

Імперсько-центристські орієнтири денікінського середовища визначали його ставлення до української культури. Оголошуючи на всій території Росії державною мовою російську, генерал А. І. Денікін прагнув продемонструвати лояльне ставлення до «*місцевих діалектів*», до яких він відносив і українську мову. Нова біла влада дозволяла населенню спілкуватися «*малоросійською народною мовою*». В приватних, як і в усіх початкових школах, дозволялося навчання та викладання українською мовою. Відозва генерала А. І. Денікіна забороняла переслідувати «*малоросійську народну мову і чинити перешкоди їй в пресі*».

Але навіть такі задекларовані незначні поступки у питанні української мови на місцях російські чиновники та військові намагалися ігнорувати. Так, Головнокомандуючий військами Харківської області генерал В. З. Май-Маєвський, ще у серпні 1919 року видав наказ, яким зобов'язав українізовані школи перейти на російську мову навчання. У своєму наказі він посилався на основні положення про «*малоросійську*» мову та школи, прийняті напередодні Особливою нарадою, яка виступила за припинення кредитування та відкриття нових шкіл з українською мовою навчання, припинення викладання такої навчальної дисципліни як українознавство, організація українських шкіл оголошувалася приватною справою.

Всюди, де проходили денікінські війська, проводилася груба протиукраїнська політика, причому, на Півдні України вона була особливо брутальною. Денікінська влада тут закривала українські школи, нищила бібліотеки, наприклад на Катеринославщині. Розпуск українських кооперативів, закриття книжкових магазинів, відкрите переслідування всього українського за денікінщини було у південноукраїнському регіоні звичайною справою [4]. На початку вересня 1919 року організація українських соціал-демократів з Катеринославщини повідомляла «*...закриваються українські школи, просвіти... забороняється українська мова (язик), якою говорили наші прадіди ще за тисячу літ до того, коли примушені були вчитись руського язика, мови наших поработителів*» [5].

Відверто антиукраїнською була політика білогвардійців щодо української культури. Вона була спрямована на припинення українізації державної освіти. Так, на Харківщині та Полтавщині було заборонено викладання українською мовою в усіх навчальних закладах. Згідно рішенням Особливої наради, затверджених генералом А. І. Денікіним 10 серпня 1919 року, викладання українською мовою у тих школах, де до встановлення української влади навчання проводилося російською мовою, забороня-

лося. Викладання українською мовою допускалося у приватних школах або на приватні кошти. Викладання українознавства скасовувалося, а «*малоросійської*» мови та літератури дозволялося в якості необов'язкових предметів [6]. Щоправда, за умови викладання у «*малоросійській*» школі на належному рівні в дусі єдиної російської державності, таку школу могли прирівняти до державної школи. Проте це положення було швидше демагогічним кроком, оскільки малоймовірною виглядає ситуація, коли свідомий українець буде агітувати за велику, єдину та неподільну Росію.

Проте навіть генерал А. І. Денікін не зміг нехтувати активним впровадженням української мови. У зверненні «До населення Малоросії» поступка виявилася у дозволі лише розмовляти «*малоросійською народною мовою*» в місцевих установах і суді [7]. Проте на місцях цей дозвіл іноді ігнорувався і вживання української мови ставало підставою для покарань. Як свідчив хорунжий Дорошенко, «*під час мобілізацій Добровольчої армії на Україні відношення до мобілізованих старшин і козаків було дуже ворожим, за кожне слово, котре було сказано українською мовою, притягали до суворої відповідальності*» [8].

Жахливої руйнації зазнала Українська академія наук. Денікінська адміністрація не бачила її місця у новій російській державі, проте з огляду на значну суспільну вагу її членів та можливий негативний розголос, закрити безповоротно цей заклад білогвардійці не наважувалися. Біла влада коливалась у визначенні статусу Академії: від Київського центру Російської академії наук до приватного наукового товариства «Київська академія наук». Перший президент Української академії наук, основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології В. І. Вернадський, який обіймав цю посаду від заснування Академії у 1918 році і до 1921 року, так охарактеризував ставлення білогвардійських владних кіл до вирішення питання про подальшу долю української академії: «*Шукають виходу: і хочеться, і колеться. Не хочуть затверджувати, але й не хочуть знищувати*» [9].

Лише завдяки авторитету В. І. Вернадського, який відстоював необхідність збереження Української академії наук на державному утриманні, на засіданні 1 жовтня 1919 року Особлива нарада передала її долю на вирішення вчених рад південноросійських університетів. До прийняття відповідного рішення вченими радами цих університетів належало зберегти склад Академії та охороняти її майно. Така двояка позиція денікінської влади та відтягування остаточного вирішення цього питання були швидше прагненням уникнути подальшого існування Української академії наук та негативного соціального розголосу у випадку її остаточного закриття. Тим часом діяльності цієї української наукової установи чинилися всілякі утиски та створювалися перешкоди для роботи її співробітників, наукові підрозділи Академії позбавлялися їх приміщень. За період денікінської окупації кількість наукових співробітників в Академії наук України з 1 000 чоловік зменшилася майже вдвічі [10].

Було знищено 117 назв українських книжок. У Києві було закрито майже усі українські часописи. Репресивний характер добровольчої політики був разюче помітним на фоні розквіту української культури за доби Української Держави. Така ситуація змусила навіть великодержавний «Союз Визволення Росії» просити генерала А. І. Денікіна припинити переслідування українського культурного руху. Відповідь білого генерала – «*Культуру від політики відокремити не можна*» – яскраво вказувала на суто декларативний характер його ліберальних заяв щодо української культури [11].

Варто зазначити, що Особлива нарада, не дивлячись на таку ситуацію, все таки виділяла певні кошти на утримання вищих навчальних закладів в Україні. Так, протягом липня-вересня 1919 року було асигновано 500 тисяч рублів Катеринославському університету, 1 млн. рублів – Харківському жіночому медичному інституту, 188 400 рублів – Харківському ветеринарному інституту тощо [12]. Спорадичний та нерегулярний характер цих виплат свідчить про повну відсутність у денікінської влади чіткої програми розвитку та підтримки українських навчальних закладів.

У містах Півдня України відбувалися масові переслідування і навіть розстріли українських вчителів, кооператорів та інших культурних діячів. Так, в місті Єлисаветграді

на Херсонщині влітку 1919 року денікінці закатували 18 українських громадський діячів. Серед них були Т. Біланенко – член Трудового Конгресу і голова єлисаветградського Союзу споживчих товариств, Г. Островський – молодий місцевий громадський діяч та інші. Катеринославський поміщик Родзянко в своїй записці до генерала А. І. Денікіна звинувачував навіть все місцеве українське духовенство на чолі з катеринославським архієпископом Агапитом у тому, що, мовляв, це – «*натхненники петлюрівщини*». Як і в інших регіонах України, на Півдні в деклараціях і наказах денікінського командування не було навіть згадки про будь-які автономні права України. «*Словом, проводилася рішуча і безоглядна реставрація старої дореволюційної Росії*», – писав І. Мазепа. «*Люди, що приходили з того фронту, оповідали, що денікінський режим навіть гірший за більшовицький і своєю реакцією перевищує давні царські порядки*» [13].

Отже, внутрішня політика Збройних Сил Півдня Росії у галузі культури, попри ліберально-демократичні заяви керівництва, мала консервативний характер. Її поміркованість була нівельована безпосередніми виконавцями денікінського внутрішньополітичного курсу на місцях. Колишні російські чиновники та поміщики своє повернення на терени України перетворювали на реставрацію та реакцію, яка нічим не поступалася колишній царській владі, а в деяких випадках навіть перевершувала її за жорстокістю. Спочатку прихід добровольців місцеве населення сприймало як прихід носіїв нової справедливої влади, визволителів від більшовицького ярма, з приходом яких будуть відновлені закон, порядок, справедливість та стабільність. Проте з часом, завдяки допущеним серйозним прорахункам у внутрішній політиці та невиправдано жорстким методам її запровадження, вони самі перетворилися на загарбників в очах українців, які нічим особливо не відрізнялися від своїх попередників. У момент вирішальних битв на більшовицько-білогвардійському фронті, коли пройти до Москви лишалися лічені кілометри, місцеве українське населення не тільки не підтримало ідею відновлення великої, єдиної та неподільної Росії, але й активно виступило із зброєю у руках проти відновлення російської державності.

У підходах білогвардійців до ведення внувнутрішньої політики лежали помилки принципового характеру. Кривавий період перебування будь-якої території під владою більшовиків, червоний терор і руйнація народного господарства, боротьба із релігією, викликали широке незадоволення місцевого українського населення. Інформацію, яку отримували добровольці від своїх агентів із захоплених більшовиками територій, про настрої робітників та селян, посилена вродженим антибільшовизмом, ввели в оману командування Збройних Сил Півдня Росії. Білі генерали вважали, що місцеве населення, відчувши на собі жорсткі заходи внутрішньої політики більшовиків, повністю покінчило з ілюзіями стосовно будівництва більшовицького раю. Такий підхід зумовив певну легковажність з боку білогвардійського керівництва при врегулюванні процесу переходу до мирного життя на відвойованих у більшовиків територіях.

Спрямованість заходів внутрішньої політики добровольців не в останню чергу залежала і від врахування тих змін, які відбулися протягом 1918 року у світогляді місцевого населення. Білогвардійці бачили активний спротив населення України насаджуваному більшовиками комуністичного способу життя, проте не усвідомлювали небажання людей жити і за дожовтневими порядками. Опора на консервативне законодавство Тимчасового уряду, спроби повернути старі довоєнні порядки, вимоги дотримуватися законності й правопорядку, підкріплені примусовими заходами та жорстокістю, перетворилися у народному сприйнятті на білогвардійську реакцію, що прийшла на зміну більшовицькій.

Приналежність учасників російського білогвардійського руху до різних політичних сил та соціальних верств тогочасного суспільства наперед визначила нечіткість його політичних, економічних, соціальних, культурних гасел та засобів досягнення цілей боротьби. Виникали різні суперечки й протиріччя у методах та засобах розв’язання основних питань внутрішньої політики. Принципи замовчування та не визначення наперед шляхів подальшого вирішення важливих питань державного будівництва та внутрішньої політики, змогли об’єднати на

певний період часу різних представників білогвардійського табору, але виявилися незрозумілими та підозрілими для більшості місцевого населення на фоні простих та чітких орієнтирів державного будівництва українських урядів та більшовиків. Зрозуміло було одне: білогвардійський рух не збирався втра-втрачати свій контроль над всією територією постбільшовицької Росії.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Крупіна В. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.): Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2005. – 17 с.
2. Еремеева А. Художественная жизнь Юга России в условиях гражданского противостояния (1917-1920 гг.): содержание и тенденции развития. Автореф. дис. … д-ра ист. наук (07.00.02.) / Краснодар. гос. ун-т культуры и искусств. – Краснодар, 1999. – 39 с.; Сухенко А. Добровольческое движение на Юге России (1917-1920 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук (07.00.02). – Ростов – на - Дону, 2000. – 30 с.; Федюк В. Белое движение на Юге России (1917-1920 гг.): Автореф. дис. … д-ра ист. наук (07.00.02.) / Ярославский гос. ун-т. – Ярославль, 1995. – 32 с.
3. Українська революція: документи 1919-1921 / Під ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1984. – С. 31-32.
4. Кин Д. Деникинщина. – Л. : «Прибой», 1925. – С. 241.
5. Феденко П. Повстання нації // Збірник пам’яті Симона Петлюри (1879-1926). – К. : Фенікс, 1992. – С. 97.
6. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 3935, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
7. ДАПО, ф. 2173, оп. 1, спр. 27, арк. 37-38зв.
8. Витяги з документів, які в оригіналах хороняться в Головному Військово-історичному Музею-Архіві. – Б.м., б.р. – С. 9.
9. Вернадский В. И. Дневники. 1917-1921. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 142.
10. Звідомлення про діяльність Української Академії Наук у Києві до 1 січня 1920 р. – Б.м., б.р. – С. 1.
11. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917-1923 рр. – Т. ІІ. Кн. 4. – К. ; Львів, 1923. – С. 185.
12. Російський державний військовий архів, ф. 3435, оп. 1, спр. 25, арк. 12зв, 26зв.
13. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. – Т.2. Кам’янецька доба. Зимовий похід. – Мюнхен : Прометей, 1951. – С. 33-34.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб***



*Стаття надійшла до редколегії 10.09.2011*

# *ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ*

УДК 930:165.731:929

***О. М. Богдашина***

# *ПОЗИТИВІЗМ У ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ І. В. ЛУЧИЦЬКОГО*

*Розглянуто вплив позитивістських ідей на світогляд та наукові праці видатного історика.*
***Ключові слова:*** *рецепція позитивізму, позитивістська модель історіописання.*

*Рассмотрено влияние позитивистских идей на мировоззрение и научные труды видающегося историка.*
***Ключевые слова:*** *рецепция позитивизма, позитивистская модель историописания.*

*In the article are examined influence of positivism ideas for the outlook and scientific works outstanding historian in pre soviet time.*
***Key words:*** *reception of positivism, positivist model of historical writing.*

Для новітньої української історіографії характерним є активний процес осмислення свого досвіду, модернізації методології та методики наукових досліджень, зростання інтересу до теоретико-методологічних проблем, що невіддільне від її інтеграції у європейський та світовий історіографічний простір. У цьому контексті актуальним є дослідження позитивістського історіописання на українських землях у 60-х роках XIX – 20-х роках XX ст., коли позитивізм набув пріоритетного характеру в історіографічному процесі. Серед істориків палким прихильником позитивізму був професор Київського університету І. В. Лучицький.

Перші дослідження про І. В. Лучицького (переважно мемуарного характеру (М. І. Кареєва, Є. В. Тарле та ін.), а також енциклопедичні статті про історика, рецензії на його праці) вийшли ще за життя вченого та незабаром після його смерті у 1918 році. М. І. Кареєв підкреслював незмінність його позитивістських переконань («*Лучицький назавжди залишився вірним позитивізму*») [1, с. 166]. М. І. Кареєв згадував про І. В. Лучицького: «*До Західної Європи їздив часто, відвідував різні країни, був добре знайомий завжди з сучасністю… Із західних культурних впливів він більш усього відбив… французький з деяким навіть застереженням до німецького*» [1, с. 165-166].

У радянський час суспільно-політичні та історичні погляди І. В. Лучицького вивчалися недостатньо. Б. Г. Вебер, Ю. Ф. Іванов, Т. Г. Лазоренко, П. Ф. Лаптін, Х. Б. Шустерман переважно аналізували його конкретні праці, а не світогляд в цілому. Єдиним винятком були праці Б. Г. Могильницького [2] та О. М. Нечухріна [3-4]. Шляхом аналізу праць І. В. Лучицького та інших представників «*соціально-економічного напряму*» Б. Г. Могильницький дослідив головні теоретико-методологічні засади ліберальної історіографії Росії 1870-х – початку 1900-х років. Зокрема, він виділив ряд аспектів сприйняття та подальшого переосмислення І. В. Лучицьким доктрини «раннього» позитивізму. Томський дослідник, зокрема, підкреслював ґрунтовне знання М. М. Ковалевським та І. В. Лучицьким «*сучасної європейської історико-філософської, соціологічної та економічної літератури. Вони вільно оперують десятками теорій, сотнями імен*» [2, с. 106].

Праці сучасних авторів (С. І. Лимана, Н. А. Логунової, С. І. Лучицької, Г. П. Мягкова, С. М. Погодіна, Л. В. Таран) також здебільшого містять оновлений, цікавий біографічний та історіографічний матеріал про І. В. Лучицького, але без детального висвітлення саме особливостей його позитивістського світогляду. С. П. Стельмах [5 та ін.] розглядав теоретико-методологічні засади його

праць з точки зору поширення у XIX – XX ст. історизму в гуманітарних науках.

Отже, ряд питань щодо рецепції позитивізму в наукових колах Російської імперії у 1860-х роках – початку XX ст. та специфіки позитивістського світогляду саме І. В. Лучицького залишалися поза увагою попередників.

Мета статті – шляхом аналізу фактів творчого шляху І. В. Лучицького показати рецепцію доктрини позитивізму серед наукової інтелігенції Росії, виділити головні елементи позитивістської моделі історіописання в його історичних працях.

У 60-ті роки XIX – на початку XX ст. позитивістське історіописання було головним історіографічним явищем. Більшість позитивістів Російської імперії дотримувалися ідей просвітництва, сцієнтизму, лібералізму, які разом із сприйняттям доктрини раннього позитивізму утворювало основу світогляду гуманітарної інтелігенції часу, на який припадає життя І. В. Лучицького. Позитивізм був головним напрямом та методологічною моделлю* в історичній науці України того періоду. Однією з особливостей розвитку історіографії і у Російській імперії було корпоративне (групове) визнання позитивізму як основи наукового дослідження.

І. В. Лучицький рано ознайомився з новітніми на той час ідеями «раннього позитивізму». Ще студентом другого курсу історико-філологічного факультету Київського університету він у 1863 р. прочитав в університетській бібліотеці «Cours de philosophie positive» О. Конта [6, с. 48].

І. В. Лучицький як перспективний випускник Київського університету був направлений Міністерством народної освіти Російської імперії на стажування до університетів Франції та Німеччини, де на самому початку своєї наукової кар'єри у спілкуванні з відомими позитивістами остаточно засвоїв позитивістську методологію та методику історіописання [7-8]. Спеціалісти з європейської історії частіше виїжджали в закордонні наукові відрядження, тож вони краще, ніж дослідники національної історії, були ознайомлені з ідеями та працями західноєвропейських філософів та істориків. І. В. Лучицький під час стажування і пізніше, у наступних відрядженнях, працював в архівах Франції, Іспанії, Італії, Німеччини та інших країн [1, с. 166,168,170; 6, с. 50-52]. Вчений вдало інтегрувався в систему європейської науки та освіти. Він дружив з В. І. Гер'є, Ф. Гізо, М. І. Кареєвим, М. М. Ковалевським, П. Л. Лавровим, Е. Літтре, А. Морі, Г. Моно [1, с. 166-170; 6, с. 50-52; 9, с. 179]. Праці І. В. Лучицького з історії Франції, в тому числі французькою мовою, були схвально сприйняті європейським співтовариством [10, с. 287-294; 2, с. 255; 9, с. 179-180]. Він разом із М. М. Ковалевським, О. С. Трачевським брав активну участь у виданні, заснованого у 1893 р. Р. Вормсом, «Revue International de Sociologie» [11, с. 34].

І. В. Лучицький був послідовником першого позитивізму, а саме контистом. Постулати позитивізму він сприймав як останнє слово науки і «символ віри» для освічених кіл суспільства. Так, І. В. Лучицький високо оцінював вчення О. Конта, вважаючи його останнім словом у науці та критерієм для оцінки будь-якої історичної теорії: «*лише дотримуючись цього методу, ми дійдемо до правильних та чисто наукових думок*» [12, 1868, № 11, с. 37]. Подібно іншим позитивістам він відводив, створеній О. Контом новій науці, роль метанауки, яка вивчає та вирішує теоретичні питання історичних та інших суспільних наук. І. В. Лучицький [13, с. 2-5] розглядав соціологію як головну суспільну дисципліну, а історію, право, етнографію, психологію як допоміжні науки до неї. Окрім того, він вважав, що у результаті інтеграції суспільствознавства та природознавства стануть більш близькими їх предмет та методи. Показовою у цьому контексті була критика І. В. Лучицьким класифікації наук Г. Ам-Ріна за протиставлення ним природничих та гуманітарних наук [14, с. 69-70]. Фактично соціологія І. В. Лучицьким була оголошена новою філософією історії. Така ситуація була типовою для 1860-х – 1880-х років коли значна частина науковців публічно підтримала появу нової гуманітарної дисципліни – соціології, як метанауки для історичної та всіх інших суспільних наук [15,

* Під домінуючою в історичній науці позитивістською моделлю історіописання ми розуміємо не лише теорію, методологію, а й світосприйняття, саморефлексії і т.п., себто всі риси моделі, принаймні у некласичному прочитанні.

с. 151]. Приват-доцент Київського університету І. В. Лучицький захоплено пропагував ідею О. Конта, стверджуючи, що «*вся історична наука повинна була звестися до виправдання соціологічних побудов Конта*» [15, с. 157]. Вчений у молодості взагалі головним завданням історичної науки вважав створення фактичного коментарю до V і VI томів «Курсу позитивної філософії» О. Конта [1, с. 166-167]. Такий некритичний підхід був притаманний більшості наукових праць, особливо 1860-х – 1870-х років. «*Жодна історична система,* – писав у 1868 році про успішне поширення доктрини О. Конта І. В. Лучицький, – *не справляла такого могутнього впливу на уми, жодна не викликала уваги, подібно тій, що належать до системи Конта… Вона протягом останніх десяти років набула такого значення, що зробилася знаменням цілої історичної школи*» [12, 1868, № 11, с. 8]*.

І. В. Лучицький активно поширював ідеї позитивізму у своїх лекціях. У Парижі в 1872 р. І. В. Лучицький читав лекції з новітньої історії Франції та про вчення О. Конта [6, с. 51; 9, с. 179]. Вчений став чи не першим із учених Росії, який в 1877 р. у себе вдома прочитав студентам Київського університету курс про вчення О. Конта та Г. Спенсера [6, с. 53]. Лише в 1897/98 навчальному році йому дозволено прочитати цикл публічних лекцій з історії соціології в головному корпусі Київського університету св. Володимира [17, арк. 1].

Будучи одним із адептів позитивної філософії О. Конта, І. В. Лучицький активно захищав ідеї «першого позитивізму» від несправедливої критики. Так, він у рецензії на книгу В. С. Соловйова «Кризис западной философии (против позитивистов)» саркастично критикував автора за незнання тексту головної книги О. Конта, бо В. С. Соловйов цитував лише перші 30 сторінок першого тому «Course de philosophie positive» [18].

Принагідно можемо відзначити велику зацікавленість І. В. Лучицького в розповсюдженні ідей не лише О. Конта, а й Г. Спенсера. Про це свідчить участь київського вченого в підготовці видання двох великих за обсягом праць Г. Спенсера: «Описательная социология или группы социальных факторов, классифицированные и распределённые Г. Спенсером» (1878 р.) та «Начала социологии (Обрядовые учреждения)» (1880 р.). І. В. Лучицький разом із дружиною переклав з англійської мови на російську та відредагував близько 800 сторінок тексту, а також написав передмови до обох видань [19-20]. У передмові до книги «Описательная социология…» І. В. Лучицький писав про важливість цього видання «*одного з найталановитіших діячів у галузі соціальної науки*» «*для перевірки та вивчення тих загальних і поки ще емпіричних формул розвитку суспільства*» [19, с. 1]. Після отримання листа від І. В. Лучицького з повідомленням про переклад всіх його творів російською мовою Г. Спенсер назвав народ Росії передовим (у листі Г. Спенсера дослівно «*a go-ahead people*» – *народ, що йде попереду*) [21, с. 122-123].

Позитивістські ідеї, що не були завжди явно формалізовані у наукових працях та лекціях І. В. Лучицького, викладалися побіжно як світоглядні аксіоми на фактичному історичному матеріалі. Водночас ряд праць науковець спеціально присвятив теоретичним питанням.

Позитивізм у світогляді більшості істориків-позитивістів підросійської України поєднувався з ліберальними і просвітницькими переконаннями. Так, І. В. Лучицькому був притаманний просвітницький скепсис до релігії та особливо церкви. Показово стриманою є його оцінка кальвінізму як типового прояву середньовічного світогляду та непрогресивного явища [22, № 3, с. 104].

* Інші дослідники також згадували про 1860-ті – 1870-ті роки як про час суттєвого впливу позитивізму на суспільну думку. П. М. Ткачов згадував про беззастережне захоплення різночинної інтелігенції позитивізмом в 1860-х – 1870-х роках саркастично: «*носилися з Контом та позитивізмом, як з писаною торбою*» [16, № 10, с. 16]. «*Наш розвиток,* – за авторитетним свідченням автора, – *відбувався під вічним гнітом того чи іншого розумового авторитету. Визволяючись від одного ідола, від одного авторитету, ми тут же підпадали під іго іншого; познайомилися ми з Боклем – і ми стали клястися ним і будь-яка розбіжність з ним здавалася нам безсумнівною ознакою крайнього невігластва і навіть ретроградства; прочитали ми Мілля – Мілль став нашим "вчителем"; узяти під сумнів доброякісність цього вчителя означало здобути славу людини не лише глупої, а просто навіть недобросовісної*» [16, № 10, с. 14].

Вчений, подібно іншим історикам-позитивістам, виступав за перетворення абсолютної монархії Романових на конституційну. До завдань монархічної влади він відносив регулювання економічних, соціальних та інших відносин, що мало стати запорукою розвитку суспільства без революцій. Вчений вважав правильну урядову політику важливим фактором прогресивного розвитку суспільства. За І. В. Лучицьким, уряд – «*та сила, яка за нормального стану суспільного організму і навіть у випадках кризи повинна була б стримувати прояви неправильної діяльності суспільних сил та елементів, давати їм напрямок та зберігати матеріальний лад у країні*» [23, с. 248]. Сам він довгий час був гласним Золотоніського повітового земства, а потім Полтавського губернського земства [9, с. 182]. Показовий інтерес активного діяча російської партії кадетів, депутата IV Державної Думи І. В. Лучицького до питань конституційного ладу [24].

Водночас науковець стримано ставився до революційної боротьби та радикальних вчень*. Його цікавили революційні події не лише минулого, а й сучасності (наприклад, факт присутності І. В. Лучицького на засіданнях Національних зборів у Версалі та особисте знайомство з комунарами [6, с. 51]). Вчений частково розділяв негативні оцінки французьких просвітителів щодо революційної боротьби, особливо її методів та наслідків. Він, на відміну від романтиків, не ідеалізував революційну діяльність, а однією з причин виступів народних мас називав слабкість уряду та неправильну його політику.

Слідом за фундаторами позитивізму та французькими істориками-медієвістами XIX ст. І. В. Лучицький визнавав класову боротьбу, але не вважав її головною рушійною силою суспільства, як проголосили К. Маркс та Ф. Енгельс. Для нього, як і переважної більшості істориків-позитивістів, класова боротьба була, в кращому випадку, лише одним із другорядних факторів суспільної еволюції. Цим обумовлено обмежене тлумачення самого словосполучення як боротьби певних політичних та соціальних груп з метою захисту своїх інтересів. Поряд зі словосполученням «*боротьбу класів*» історик використовував «*боротьбу станів*» [26, с. 649; 8, с. 294].

Успішна рецепція позитивізму у суспільній думці на теренах підросійської України в другій половині XIX – на початку XX ст. сприяла поширенню соціально-економічної проблематики в історичній науці. Найбільш послідовно відстоювали цей підхід представники «Російсько-української» історичної школи*, в тому числі І. В. Лучицький. Зокрема, він вважав економічну історію «*вагомим і найважливішим підґрунтям для встановлення наукових законів історії*» [27, с. 45], оскільки еволюційний та закономірний характер історичного процесу найбільш яскраво можна простежити на прикладах з економіки.

І. В. Лучицький розглядав общинну власність як форму історичного розвитку, влас-

---

* Більшість дослідників творчості І. В. Лучицького підкреслюють неприйняття ним ідей марксизму (через відсутність, напевно, відповідних вказівок у його працях). Проте його учень Є. В. Тарле ще в 1914 р. стверджував інше: «*Рух в історичній науці, пов'язаний в Англії з іменем Роджерса, в Німеччині з іменами Маркса та Шмоллера, що призвів до великого пожвавлення інтересу до економічної історії, знайшов в І. В. переконаного прихильника та послідовника*» [6, с. 55]. Це протиріччя можна пояснити тим, що І. В. Лучицький як людина широкої наукової ерудиції знайомився з величезною кількістю новітньої наукової літератури, в тому числі з творами К. Маркса, Ф. Енгельса та їх послідовників, рецензіями та відгуками на них, дискусійними матеріалами щодо марксизму тощо. Часткова рецепція положень матеріалістичного розуміння історії відбувалася і шляхом обговорення та критики їх положень. Тож І. В. Лучицького як одного з головних представників «соціально-економічного напряму» не могли не зацікавити політекономічні ідеї К. Маркса. Можливо, маючи на увазі і свого наукового керівника І. В. Лучицького, Є. В. Тарле писав у 1908 році: «*Марксистські ідеї впливали і продовжують впливати навіть на тих осіб, хто не підпишеться під ними. Ті історики, які не згодні з Марксом, багато часу та сил витрачають саме на вивчення економічного ладу… ці погляди впливали навіть на тих, хто заперечує… вихідні пункти філософського вчення Маркса*» [25, с. 149].

* Використання терміну «*Російсько-українська історична школа*» – данина історіографічній традиції. Фактично М. М. Ковалевський, І. В. Лучицький, М. І. Кареєв були об'єднані у мікрогрупу іншого типу – «*незримий коледж*». Сам І. В. Лучицький відніс себе «*до послідовників того напряму у науці, яке ставить на перший план історію суспільного устрою, установ, економічних відносин тощо*» [28, с. II].

тиву всім народам. Зокрема, він стверджував, що «*у своїх різноманітних проявах община складає одну з фаз чи вірніше декілька фаз розвитку*» суспільства [29, т. 265, кн. 9, с. 57-58]. На його переконання через ці етапи історичного розвитку «*неминуче та необхідно проходять всі народи, причому в одних зберігаються лише одні первісні форми общини, в інших в силу несприятливих, головним чином зовнішніх, обставин зникає майже повністю общинне володіння, і лише в небагатьох воно розвивається та встигає утриматися*» [29, т. 265, кн. 9, с. 58].

Посилаючись на О. Конта та Дж. Ст. Мілля, І. В. Лучицький обґрунтовував необхідність віднайти закони історії саме за допомогою дедуктивного методу [12, 1868, № 11, с. 35]. Київський історик висунув таку послідовність дослідження історичних фактів: їх групування та класифікація; виявлення зв'язку між фактами; порівняння досліджуваної епохи з попередніми; показ того, що може явитися результатом діяльності досліджуваної епохи в найближчому майбутньому, чим частково перевіряється правильність зроблених висновків [13, с. 12-13]. Він визначив завдання історика як «*дослідження конкретних фактів, окремих видів або підвидів, різновидів, явищ суспільного життя та суспільного розвитку*» [13, с. 18].

Прогресивні зміни в суспільстві позитивісти трактували як соціальну динаміку; суспільний лад, умови існування людського суспільства взагалі відносили до соціальної статики. У передмові до докторської дисертації І. В. Лучицький визначав головне теоретичне завдання свого дослідження в руслі ідей О. Конта: «*Дослідити <u>структуру</u> суспільства в даний період часу, описати <u>зміни</u>, що відбулися в ньому протягом цього часу, вказати на <u>співвідношення</u>* [виділено авт. – *О.Б.*], *що здійснюється між структурою та подіями, іншими словами, описати лад суспільства та його функції в статичному та динамічному відношеннях*» [23, с. 1]. Таким чином, він наголосив, що історичні факти будуть ним розглядатися в статиці та динаміці (за О. Контом).

І. В. Лучицький підійшов глибоко до проблеми поєднання статичних та динамічних явищ: «*необхідно з'єднати статичний розгляд соціальних явищ з динамічним та брати до уваги не лише прогресивні зміни різних елементів, але й одночасні стани кожного з них*» [12, 1868, № 11, с. 36].

Історики-позитивісти використовували різноманітні принципи та методи дослідження. Вони надавали культового значення принципу об'єктивності наукових досліджень. Тому І. В. Лучицький, наприклад, пропонував відмовитися від оцінки історичних фактів: «*раз і назавжди*», тобто не досліджувати «*були вони погані чи ні*», а лише констатувати їх [22, № 1, с. 67]. Він також широко використовував історико-порівняльний метод, оскільки норми права та законодавства, статистичні дані економіки більш придатні для порівняння, ніж інші суспільні явища. Історик підкреслював специфіку застосування історико-генетичного методу. Він наголошував на відносності поділу явищ на причини та наслідки: «*У житті народів відбувається постійна взаємодія як причин і наслідків, так і всіх елементів суспільного та розумового життя*» [12, 1868, № 12, с. 1].

Подібно просвітителям та переважній частині позитивістів І. В. Лучицький головним критерієм суспільного прогресу також виділяв рівень знань та суспільної свідомості («*стан розумових здібностей людей*» [12, 1868, № 11, с. 37]). При цьому він уточнював: «*Порядок людського прогресу залежить від прогресу в розумових переконаннях людства, тобто від закону порядку послідовних перетворювань людських думок*» [12, 1868, № 11, с. 37].

Ліберальні історики уявляли суспільний прогрес як поступальний розвиток усіх сторін суспільства. Так, І. В. Лучицький характеризував історичний процес як поступову та повільну заміну одних явищ іншими без суттєвих, як правило, перетворень [13, с. 35-39]. При цьому він дотримувався періодизації історії О. Конта [22, № 3, с. 127]. Еволюцію та солідарність І. В. Лучицький вважав двома головними сторонами історичного процесу [13, с. 39-40]. Нова історія (з XIV ст.) є «*саме історія такого процесу; вона, отже, визначається як вивчення й опис послідовного зруйнування та розкладу елементів старого*

*ладу, послідовного зростання та прогресу нових елементів і, нарешті, розвитку тієї тимчасової, несталої доктрини, що вічно змінює свій центр*» [13, с. 41].

О. Конт та Г. Спенсер виступали за формулювання історичних законів, які були б подібними до законів у природознавстві. В історичній науці України досліджуваного періоду загальноприйнятим стало порівняння, а інколи й використання законів природознавства. Молодий І. В. Лучицький, наприклад, бачив завдання біологів у відкритті загальних законів життя, а соціологів – у відкритті законів всіх видів соціальної діяльності [13, с. 18].

Найбільш яскраво нові підходи до вивчення історії як закономірного процесу втілилися в дослідженнях з європейської історії. Послідовними прибічниками ідеї історичних закономірностей та окремих соціологічних законів був І. В. Лучицький [27, с. 45]. Закономірність історичного процесу, на переконання І. В. Лучицького, полягає в тому, що історик «*наштовхується на одні й ті ж, вже давно нам знайомі факти, зустрічає картину, яка незмінно і неминуче повторюється*» [14, с. 59]. В якості історичних І. В. Лучицький пропонував використовувати психологічні закони [12, 1868, № 11, с. 35; порівняти: 13, с. 5,17].

Водночас позитивісти більше наголошували на оцінці діяльності видатних осіб не лише як результату впливу обставин та ідей, а і як продукту суспільних відносин. Зокрема, таку позицію висловив в одній із рецензій І. В. Лучицький: «*Під час опису діяльності будь-якої особистості та оцінки її потрібно знати, за яких умов відбувалася ця діяльність, наскільки вона була потрібною, наскільки свідомо відчувалася у ній потреба*» [30, с. 72].

У своїх інтерпретаціях історичних фактів позитивісти спиралися, у першу чергу, на джерельну інформацію, вважаючи свої роздуми другорядними, лише узагальненнями знайдених фактів. Такий фактографічний стиль викладу історичного матеріалу був характерний і для праць І. В. Лучицького.

І. В. Лучицький чітко і послідовно дотримувався всіх елементів позитивістської моделі історіописання: віра у суспільний прогрес, визнання історичного процесу закономірним, багатофакторним, розробка теорії суспільної еволюції. У цьому відношенні його варіант не відрізнявся від загальноєвропейського прототипу. Його фактографічний стиль історичного мислення, дослідження, побудовані у першу чергу на архівних актових документах, були типові саме для послідовників позитивізму.

***ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА***


1. Кареев Н. И. Памяти двух историков (В. И. Герье и И. В. Лучицкий) / Н. И. Кареев // Анналы : журн. всеобщей истории. – 1922. – № 1. – С. 155-174.
2. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х годов XIX – начала 900-х годов / Б. Г. Могильницкий. – Томск : Изд-во ун-та, 1969. – 409 с.
3. Нечухрин А. Н. Проблема соотношения истории и современности в русской либеральной историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.) : дис. ... канд. ист. наук : 07. 00. 09 / Нечухрин Александр Николаевич. – Томск, 1979. – 209 с.
4. Нечухрин А. Н. Теоретико-методологические основы российской позитивистской историографии (80-е гг. XIX в. – 1917 г.) / А. Н. Нечухрин. – Гродно : Изд-во ун-та, 2003. – 351 с.
5. Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / С. П. Стельмах. – К. : Київ. ун-т, 2005. – 378 с.
6. Тарле Е. В. И. В. Лучицкий : К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863-1913 / Е. В. Тарле // Голос минувшего. – 1914. – № 1. – С. 42-61.
7. Лучицкий И. В. Историческая семинария Вуттке в Лейпциге : отчет магистра Лучицкого / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1874. – № 2. – С. 55-68.
8. Лучицкий И. В. Отчёт о занятиях за границей магистра Лучицкого / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1874. – № 5. – С. 293-322.
9. Погодин С. Н. Иван Васильевич Лучицкий (1845-1918) / С. Н. Погодин // Новая и новейшая история. – 2000. – № 6. – С. 174-192.
10. Иванов Ю. Ф. Библиографический указатель трудов И. В. Лучицкого и литературы о нём / Ю. Ф. Иванов, С. И. Лучицкая // История и историки за 1981 г. – М., 1985. – С. 284-295.
11. Ивановский В. В. Социология как наука и как предмет преподавания во Франции / В. В. Ивановский // Русская мысль. – 1896. – № 12. – С. 33-55.

12. Лучицкий И. В. Адам Фергюсон и его историческая теория / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1868. – № 9. – С. 1-27 ; № 11. – С. 1-47 ; № 12. – С. 1-22 ; 1869. – № 1. – С. 1-16.
13. Лучицкий И. В. Отношение истории к науке об обществе : (вступ. лекция в курс новой истории, чит. доц. ун-та св. Владимира, 18-го окт. 1874 г.) / И. В. Лучицкий // Знание. – 1875. – № 1. – С. 1-42.
14. Лучицкий И. В. Обзор литературы по философии истории за 1872 год / И. В. Лучицкий // Знание. – 1873. – № 9. – С. 59-92.
15. Кареев Н. И. Основы русской социологии / Н. И. Кареев. – СПб. : Изд-во И. Лимбаха, 1996. – 368 с.
16. Никитин П. Кладези мудрости российских философов / П. Никитин // Дело. – 1878. – № 10. – С. 1-30 ; № 11. – С. 123-166. – П. Никитин – псевд. П. Н. Ткачёва. – Рец. на кн.: Письма о научной философии / В. В. Лесевич. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1878. – 208 с.
17. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної академії наук України, ф. 66, од. зб. 560.
18. Fra Moriel. [Рецензия] / Fra Moriel // Знание. – 1874. – № 11-12. – С. 1-8. – Рец. на кн.: Соловьёв В. С. Кризис западной философии (против позитивистов) / В. С. Соловьёв. – М. : Тип. ун-та, 1874. – XIV, 146 с. – Fra Moriel – псевд. И. В. Лучицкого.
19. Лучицкий И. В. Предисловие / И. В. Лучицкий // Описательная социология или группы социальных фактов, классифицированные и распределённые Г. Спенсером / Г. Спенсер ; пер. И. В. Лучицкого. – К., 1878. – С. I-IV.
20. Лучицкий И. В. Предисловие / И. В. Лучицкий // Начала социологии : (Обрядовые учреждения) : пер. с англ. / Г. Спенсер ; под ред. И. В. Лучицкого. – К. : Изд. Е. Я Федорова, 1880. – С. I-IV.
21. Спенсер Г. Автобиография : пер. с англ. / Г. Спенсер ; сокр. излож. А. Д. Короткова. – СПб. : Изд-во О. Поповой, [1905]. – 178 с.
22. Лучицкий И. В. Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI и XVII вв. / И. В. Лучицкий // Знание. – 1873. – № 1. – С. 61-99 ; № 3. – С. 91-129 ; № 8. – С. 123-147 ; № 11. – С. 24-58.
23. Лучицкий И. В. Католическая лига и кальвинисты во Франции : Опыт истории демократического движения во Франции второй половине XVI в. Т. 1 / И. В. Лучицкий. – К. : Тип. ун-та, 1877. – IV, 560, 60 с.
24. Тексты конституций / пер. под ред. и с предисл. проф. И. В. Лучицкого. – К. : Печ. дело, 1905. – 243 с.
25. Тарле Е. В. Из литературного наследия академика Е. В. Тарле / Е. В. Тарле. – М. : Наука, 1981. – 392 с.
26. Лучицкий И. В. Очерк истории Монтобана : Отчет магистра Лучицкого / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1874. – № 8. – С. 644-658 ; № 9. – С. 681-689.
27. Лучицкий И. В. О задачах экономической истории / И. В. Лучицкий // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1896. – Кн. 10. – С. 43-45.
28. И. Л. Предисловие / И. Л. // Зеворт Е. История нашего времени (XVI – XVIII ст.). – К., 1883. – Т. 1. – С. I-III. – І. Л. – псевд. И. В. Лучицкого.
29. Лучицкий И. В. Поземельная община в Пиренеях / И. В. Лучицкий // Отечественные записки. – 1883. – Т. 265, № 9. – С. 57-78 ; № 10. – С. 466-506 ; Т. 266, № 12. – С. 415-442.
30. Лучицкий И. В. [Рецензия] / И. В. Лучицкий // Университетские известия. – К., 1876. – № 3. – С. 68-79. – Рец. на кн.: Hadrian VI, ein Lebensbild aus dem Zeitalter der Reformation / H. Baurer. – Leipzig, 1876.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Є. Г. Сінкевич***

 *Стаття надійшла до редколегії 07.11.2011*

УДК 94:35(477) «18/19»

***О. Н. Євтушенко***

# *ПОГЛЯДИ Б. Н. ЧИЧЕРІНА НА ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.*

*Розглянуто погляди Б. Чичеріна щодо місця інституту місцевого самоврядування в системі державного управління Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття.*

***Ключові слова:*** *держава, державна влада, земства, конституційна монархія, концепція охоронного лібералізму, місцеве самоврядування, самодержавство, централізація.*

*Рассмотрено взгляды Б. Чичерина относительно места института местного самоуправления в системе государственного управления Российской империи во второй половине XIX – начале XX века.*

***Ключевые слова:*** *государство, государственная власть, земства, конституционная монархия, концепция охранительного либерализма, местное самоуправление, самодержавие, централизация.*

*The article considers the views of B. Chicherin a place of institute of local self-management in the system of government of Russian empire in the second half XIX – the beginnings of XX century.*

***Key words:*** *state, state power, zemstvo, constitutional monarchy, the concept of guarding liberalism, of local self-government, autocracy, centralization.*

Б. Чичерін (1828-1904 рр.) – відомий російський ліберал 60-70-х років XIX століття, історик, філософ, перший російський політолог, публіцист і суспільний діяч, автор концепції правової держави та громадянського суспільства, автор проекту еволюції одноособової влади царського самодержавства – займає особливе місце в політико-правової думці другої половини XIX століття.

У зв’язку з цим особливу цінність набуває вивчення його точки зору щодо теоретичного обґрунтування лібералізму, в основі якого лежала ідея реформ «зверху» та місця інституту місцевого самоврядування в системі державного управління Російської імперії в умовах боротьби за модернізацію Російської імперії.

Актуальність теми визначається й тим, що багатий доробок Б. Чичеріна, особливо щодо місця інституту місцевого самоврядування в системі державно-політичного устрою Росії, комплексно не вивчався. Саме тому й виникає необхідність вивчення його концепції взаємовідносин державної влади і місцевого самоврядування, та використання цього досвіду в сучасних умовах розбудови української державності.

Деякі аспекти, поставленої у статті проблеми, вивчаються такими зарубіжними і вітчизняними вченими, як В. Гарміза [1], О. Зінченко [3], В. Зорькин [4], Л. Іскра [5], В. Катаєв і М. Медоваров [7], С. Старра [18] та ін. Окреме місце автор приділив працям самого Б. Чичеріна [8-17].

Метою статті є політологічний аналіз поглядів Б. Чичеріна щодо місця інституту місцевого самоврядування в системі державного управління Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття.

Б. Чичерін – основоположник державної школи, вважав себе прихильником і ідеологом «*ліберального консерватизму*», точніше ним була розроблена концепція «*охоронного*», або консервативного лібералізму, який був орієнтований на реформи з опорою на сильну владу. Б. Чичерін із цього приводу писав, що ціль лібералізму у встановленні в суспільстві законної свободи, а «*правильний розвиток свободи забезпечується тільки сильним розвитком влади*» [10, с. XI-XII].

О. Зінченко, досліджуючи особливості формування світогляду Б. Чичеріна, писала, що він був «*переконаний у лібералізації Росії і перетворення її на правову державу у формі конституційної монархії*» [3, с. 8].

Однак погляди вченого формувались поступово і тому, скажемо, Б. Чичерін в 60-і роки – це ліберал, який виступає проти об-

меження самодержавної влади, в силу того, що так склалося історично. Але в 90-ті роки він вже пропагує необхідність обмеження самодержавства і запровадження законодавчого народного представництва.

Держава, вважав Б. Чичерін, була відправною точкою суспільного розвитку Росії ще з XV століття, про що і пише у своєї роботі «Обласні установи в Росії в XVII столітті» (1856 р.) [16].

Тільки державна влада, стверджує він у праці «Про народне представництво» (1866 р.), змогла «*згуртувати неосяжні простори й розкидані народності в єдине державне тіло*» [9, с. 356]. В «*Росії законна монархія,* – підкреслює Б. Чичерін, – *була збирачем руської землі, живим втіленням єдності російського народу*» [11, с. 289]. Саме тому російське самодержавство придбало таку міць, якої воно не мало «*у жодній європейській країні й перед якою повинні були зникнути всякі представницькі установи*» [9, с. 410].

Державу Б. Чичерін визначає як єдність народу, території й верховної влади. Держава у нього – це «*союз народу, що живе під верховною владою*» [8], коли в ньому встановлюється єдина постійна воля, що вважається волею всього союзу і якій підкоряються волі окремих членів. Сутність цих відносин – у з'єднанні вільних осіб, з яких кожне, з одного боку, є метою й центром своїх дій, а з іншого – визнає над собою панування вищого закону, що зв'язує його волю з волею інших.

Держава складається з наступних елементів: влада, закон, свобода, загальна мета, тобто ці елементи входять й в інші людські союзи, але вважає Б. Чичерін, держава відрізняється від інших союзів тим, що останні йому юридично підлеглі. Система вищих органів управління Російською імперією складається з монарха, народу або його представників і аристократичних зборів, і «*всі ці елементи, входячи в загальну організацію, повинні діяти згідно для досягнення загальної мети*» [8].

Основним елементом держави Б. Чичерін вважав верховну (центральну) владу. Визначаючи її сутність, писав, що «*влада є воля народу, що має право веліти*», але в межах закону [8]. На думку вченого тільки центральна влада має відповідні владні функції і матеріально-фінансову базу для того, щоб найбільш ефективно вирішувати гострі соціальні питання в країні. Державі він віддає провідну роль у проведенні реформ у Росії в 70-80-ті роки, тому що був переконаний, російське суспільство до політичної свободи ще не готово.

Що стосується місцевого управління, то воно, стверджував він, складається із двох початків – суспільного й урядового. «*У державі повинен бути представлений належний простір урядовій діяльності і свободі громадян*» [9, с. 391]. Б. Чичерін стверджував, що «*основне політичне правило*» полягає в тому, що місцеве управління повинне погоджуватися із центральним [9, с. 759], але варіанти такого погодження (взаємовідносин) можуть бути різними і повинні бути спрямовані на розвиток кожного елементу державного організму, а це можливо лише на шляху ослаблення «*централізації й наданням більшої самостійності місцевому управлінню*» [8], що на думку вченого тільки посилює владу, тому що створює зручність для життя.

Б. Чичерін наголошує на тому, що державна влада повинна мати на місцях власні органи управління, для того щоб впливати на місцеві справи [15, с. 263-264], тому за державною верховною владою залишається право контролю за місцевим самоврядуванням [15, с. 262-263]. Діяльність місцевих органів не повинна суперечити цілям уряду, а навпаки йому підкорятися і йти в ногу з ним [9, с. 517].

На думку вченого місцеве самоврядування нерозривно пов'язано з адміністрацією і є залежним від неї. Його не можна розглядати, як противагу самодержавству, тому що ефективно працююча муніципальна влада є предтечею вітчизняного парламентаризму [14, с. 30], «*школою для самодіяльності народу*» й практичною підготовкою до представницького порядку [9, с. 356].

Земствам, як органам, що обираються населенням і користуються його популярністю, він відводив роль збереження самодержавства, його підтримки. На його думку, місцеве самоврядування не самостійне, воно частина державного організму, а тому повинне мати тільки господарсько-адміністративні обов'язки і займатися місцевими господарськими справами (керування майном, коштами місцевого союзу, місцевою безпекою, місцевим добробутом (благоустрій міст і сіл, місцеві шляхи, санітарна поліція, медична допомога, місцеве продовольство) [8].

Органи місцевого самоврядування, керуючи місцевими справами, повинні бути автономними і мати право «*видавати обов'язкові постанови для відповідної місцевості*». В той же час він зауважував, що місцеві справи мають і державний інтерес, тому що «*добробут цілого залежить від добробуту частин*» [9, с. 759].

Розглядаючи взаємовідносини державної влади і місцевого самоврядування, Б. Чичерін підкреслював, що з точки зору практичного досвіду розмежування повноважень між державною владою і органами місцевого самоврядування повинно відбуватись у визначенні загальних державних і місцевих інтересів [8].

У той же час він був глибоко переконаний, що в організації місцевого самоврядування у державі, як і «*у всіх явищах державного життя, повторюється загальний закон, що чим менше єдності в суспільстві, тим зосередженіше повинна бути влада. Саме тому, централізація насамперед необхідна при створенні сильних держав*» [8].

У його концепції взаємовідносин між державною владою і місцевим самоврядуванням (земством), останнє є як би підмогою, допоміжним знаряддям для держави. Це відбувалось на нашу думку тому, що тільки в державі вчений бачив ту силу, яка здатна проводити реформи в Росії.

Його прихильність до сильної державної влади, дала можливість В. Гармизі вважать його прихильником державницької теорії [1, с. 86] і ворогом земства, який бажає поставити земство в залежність від коронних чиновників [1, с. 88], що не зовсім вірно. Б. Чичерін обґрунтовуючи залежність місцевого самоврядування від державної влади, обмежував цю залежність практичним досвідом, тому писав, що необмеженій монархії «*місцева свобода*» потрібна, вона протидіє безмірному пануванню бюрократії і її зловживанням [9, с. 519-520].

Це підтверджує й К. Кавелін, який писав, що Чичерін вороже ставився до самодостатньої бюрократії і говорив, що «*місцеві земські установи були дотепер просочені чиновницьким бюрократичним елементом; вони тільки по імені, за назвою були земські*» [6, с. 745].

Б. Чичеріна лякала бюрократизація земств, тому іноді він висловлювався і більш категорично: «*Хаос – от у цей час наслідок панування горезвісного земства*» [15, с. 140].

Насправді, Б. Чичерін зовсім не був ворогом земського самоврядування, підтримуючи концепцію незалежності земств від адміністративної влади, він вважав, що місцеве самоврядування допомагає готувати виборних до парламентаризму. Він писав «*залучення виборних від губернських земських зборів до Державної ради й публічності засідань останньої... Не маючи ще вирішального голосу суспільство звикне до обговорення політичних питань... З'єднання виборних з людьми, досвідченими в державних справах, скоріше може сприяти розвитку в них політичного змісту*» [14, с. 30-32].

Його теза «*ліберальні заходи та сильна влада*» «*передбачала формування дорадчого народного представництва та збереження самодержавства для завершення ліберальних реформ*» [3, с. 13], тому, коли уряд розпочав згортати реформи та здійснювати контрреформи, вчений «*дійшов висновку про необхідність запровадження законодавчого народного представництва, через застосування спочатку «дуалістичного правління», оскільки народ ще не мав політичного досвіду*» [3, с. 13].

В той же час Б. Чичерін був проти надання земствам політичного права. Проти автономії земств і створення всестанових волостей, вважаючи, що автономні територіальні одиниці в централізованій державі, де влада монарха завжди є «*твердим оплотом державного порядку й центром громадського життя*» [13, с. 65], не можливі.

Саме тому йому не подобалася англійська модель місцевого самоврядування, він був проти спроби децентралізації державної влади, а тому не підтримував погляди А. Токвіля, постійно нападаючи на нього, чим на думку американського історика С. Старра «*перевершив своїх супротивників у цих якостях*» [18, с. 83].

Аналізуючи погляди Б. Чичеріна на систему місцевого самоврядування в державі, треба зазначити, що він пропонував трьохступеневу структуру адміністративно-територіального поділу: громада – округ – область. Наголошуючи на тому, що «*центр ваги місцевого управління*» знаходиться на рівні громади й області, тобто там «*де місцеві союзи вступають у відносини з урядовою владою*» [8].

Даючи характеристику області і громаді, звертає увагу на те, що тільки в громаді люди

«*мають спільні інтереси*», а в області люди живуть «*на досить значних просторах*», тому такого тісного зв'язка не має. Державна влада (адміністрація), підкреслював він, повинна «*погоджуватися з існуючим общинним розподілом*», але має право «*визначати розподіл обласний*». Область, на його думку, і є «*дійсний центр місцевого управління у всякій значній державі*» [8].

Саме тому Б. Чичерін пропонує зробити губернії, а не повіти, центром самоврядування, тому що, по-перше, губернія ближче до центрального уряду, по-друге, у повіті мало «*елементів для гарної адміністрації*».

Такими елементами він вважає дворянство, у руки якого і повинне потрапити місцеве самоврядування [15, с. 254-255]. Вчений вважає, що державне значення дворянства якраз і полягає у тому, що саме воно повинно керувати суспільними справами на місцях (дворянство є опорою земства), тому що в Росії не існує класу, здатного його замінити [15, с. 138]. Віддаючи провідну роль в земстві дворянству, Б. Чичерін якось не звертає увагу на дворянський становий егоїзм.

В той же час він не заперечує появу багатомільйонного середнього класу із селянства, перетворення його на економічно потужний та процвітаючий клас [3, с. 11] через ліквідацію сільської общини в Росії [5, с. 5-21], або буржуазії в умовах розвитку в Росії капіталізму і формування громадянського суспільства, коли «*особисті й вільні елементи суспільства*» досить розів'ються, щоб стати опорою для держави [15, с. 139-140].

Б. Чичерін пропонує становий принцип вибору земств [15, с. 257-258], станове земство з адміністративно-господарським колом діяльності під твердим контролем уряду.

По суті справи – це і відбулося з прийняттям Положення 1864 р. Поміщики були виділені в окрему курію. Вводився й досить високий майновий ценз, причому на перший план висувалися інтереси дворян-землевласників, інтереси промисловців і селян поважалися мало. Переважний вплив на місцеві справи отримало дворянство, яке, наприклад, в Україні складало понад 70 % усіх членів земства [2, с. 139].

Ситуацію не змінило Положення про губернські і повітові земські установи 1890 р., яке почало розглядати земські установи як частину державного управління.

Розраховуючи на майбутнє самообмеження царської влади, Б. Чичерін був прихильником конституційної монархії, яка повинна становити природне й необхідне завершення перетворень, але для свого часу вважав самодержавство знаряддям ліберальних реформ і відкрито визнавав, що «*поки що влада незалежна від громадян,* [особисті] *права їх не забезпечені від її сваволі*» [9, с. 10].

Ще після скасування кріпосного права він запропонував громадськості та уряду програму поступового перетворення Росії на конституційну монархію в рамках еволюційного вдосконалювання трьох початків публічного управління: 1) самодержавного, 2) земського й 3) народно-представницького, у вигляді розширеної за рахунок делегованих земствами та дворянством представників до дорадчої державної ради.

Як пише О. Зінченко, для втілення в життя програми Б. Чичерін розробив «*концепцію «охоронного лібералізму», тобто такого, що спрямовується на забезпечення активної громадської підтримки уряду, який здійснює прогресивні перетворення*». Концепція органічно поєднувалася з тезою «*ліберальні заходи та сильна влада*», під «*ліберальними заходами*» розумілося безперервне реформування усіх сфер державної системи, а словосполучення «*сильна влада*» мало на увазі безкомпромісну боротьбу реформаторського уряду, як проти будь-яких революційних екстремістів, так і проти кріпосників, які налаштовані реакційно [3, с. 9].

В період згортання реформ Б. Чичерін відмічає низький розумовий і моральний рівень суспільства, який охопила «*офіційна неправда*» з усіх боків. «*Висловлювання незалежних думок не допускалося, а лицемірні виливи відданості й любові стародавньою мовою холопів, що бажають підслужитися до пана, неслися до престолу, нітрохи не відповідаючи щирим почуттям тих, що писали*» [17, с. 537]. «*Величезна машина*» бюрократії, без якої немислима необмежена монархія, демонструвала при Олександрі III недолік серйозної освіти й неймовірне падіння у моральному відношенні.

У цей період Б. Чичерін не тільки вдався до нелегальних методів боротьби (розповсюдження в масах рукописних творів, участі в нелегальних земських з'їздах, публікації праць за кордоном), але й почав стверджувати про необхідність негай-

ного обмеження абсолютизму конституцією та запровадженням повноправного двопалатного законодавчого органу, виступаючи за обмеження самодержавної влади (нагадаємо, що в 60-і роки він перебував серед тих, хто виступав проти її обмеження). Однак і в цьому випадку вчений дотримувався принципу поступовості у розвитку правової держави, пропонуючи необхідність застосування спочатку «*дуалістичного правління*», оскільки, за його переконанням, в країні не існували умови для негайного застосування «*парламентського правління*» [3, с. 9-10].

Як зазначає В. Зорькін, Б. Чичерін не був реакціонером, як і всі ліберали взагалі, тому що боровся за обмеження абсолютизму конституцією [4, с. 10]. В кінці XIX ст. Б. Чичерін писав: «*Для всякого мислячого спостерігача сучасного російського життя очевидно, що головне зло, нас роз'їдаюче, полягає в тій безмежній сваволі, що царює всюди, і в тій мережі неправди, якою зверху до низу обплутане російське суспільство. Корінь того й іншого лежить у бюрократичному керуванні, що, не зустрічаючи стримування, придушує всі незалежні сили й, більше й більше захоплюючи владу у свої руки, розтліває все російське життя*» [17, с. 567]. Він переконаний, що «*повернутися до нормального порядку можна тільки поклавши межу бюрократичній сваволі*» [17, с. 568], логічно вважаючи, що поряд з обмеженням бюрократії, потрібен перехід до монархії обмеженої, тому що самодержавна влада в Росії виконала своє велике історичне значення.

Вчений пропонував скликати збори виборних (по дві-три особи від кожного губернського земства) і надати їм право обговорення законів і бюджету. Як зазначають російські дослідники В. Кітаєв і М. Медоварів «*виникнувши як дорадчі, збори виборних повинні були перетворитися в законодавчий орган, який мав сенс тільки в тому випадку, якщо отримав відповідні права і був би «цілком незалежним органом, з вирішальним голосом у суспільних справах», являючи собою законодавчу владу обмежуючи «волю монарха*» [7, с. 224].

Події кінця XIX – початку XX століття підтвердили переконання Б. Чичеріна в необхідності й невідворотності конституційної трансформації самодержавства. Але й показали, «*що, якщо Росії призначено вступити на конституційний шлях, те це буде лише тоді, коли сама верховна влада побачить у цьому суспільну потребу і по власному почину поведе її до політичної свободи*» [13, с. 68].

Отже, теорія Б. Чичеріна повна протиріч, він бажає влади сильної, але в той же час щоб вона була ліберальною. З одного боку він розраховує на необмежене самодержавство на шляху «*громадянськості і освіти*» [9, с. VIII], але з іншого бажає його обмеження через виборне представництво [9, с. X]. Вчений вважає верховну владу рушієм ліберальних реформ, говорить про підпорядкування земств центральної влади і про права цієї влади, хоча в той же час згадує про права й незалежність земств. Визнаючи користь самоврядування (земств), вважає, що лише самодержавство здатне подолати бюрократію, яка на той час була не стільки інструментом у руках уряду, скільки могутнім традиційним прошарком, що оточив владу.

Таким чином, в епоху великих реформ, в 50-х і 60-х роках Б. Чичерін виступав як ліберальний консерватор, рішуче борючись із крайностями ліберальної й радикальної суспільної думки, тому що вірив у реформаторську роль самодержавної влади. В роки реакції Б. Чичерін виступає як консервативний ліберал проти реакційної влади, в інтересах держави, захищаючи здійснені ліберальні реформи й вимагаючи від влади корінного перетворення державного ладу.

Підсумовуючи, треба зазначити, що відмітною рисою його концепції була переоцінка ролі держави у проведенні реформ і розвитку суспільства, тому він наполягав на необхідності збереження для Росії самодержавної форми правління, яка на його думку сприяє співробітництву земства і влади, від якої на практиці він чекає прояву якостей непогрішного судії.

Б. Чичерін вважав, що Російська імперія не готова до парламентського правління, тому що народ не має достатнього практичного досвіду місцевого самоврядування. Тому, визнаючи необхідність самоврядування (земств), Б. Чичерін відводив йому другорядну роль, як інституту, необхідного для зміцнення державної влади. Він не бачив у Росії іншого засобу для проведення реформ, крім сили держави, тому, наголошуючи на праві місцевих товариств займатися місцевими господарськими справами, наполягав на контролі уряду за ними.

Запропонована Б. Чичеріним концепція взаємовідносин державної влади і місцевого самоврядування враховувала історичний досвід Росії, і, власне кажучи, – це був російський варіант еволюційного руху Росії до правової демократичної держави, де поряд з міцною владою існує справжнє місцеве самоврядування.

Подальших розвідок потрібує вивчення впливу поглядів Б. Чичеріна на проведення реформ в області державного управління в Російської імперії на початку XX століття. Практичне застосування його розробок (тези «*сильної влади*», «*поступовості*» процесу розвитку суспільства, «*дуалістичного правління*») при реформуванні державного устрою Росії у 1905-1907 роках.

***ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА***


1. Гармиза В. В. Земская реформа и земство в исторической литературе / В. В. Гармиза // История СССР. – 1960. – № 5. – С. 82-108.
2. Євтушенко О. Н. Земська реформа другої половини XIX століття в Російській імперії як компроміс між самодержавством і регіонами / О. Н. Євтушенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – Т. 65. Вип. 52: Політичні науки. – С. 137-141.
3. Зінченко О. В. Б. М. Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. В. Зінченко ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002. – 18 с.
4. Зорькин В. Д. Из истории буржуазно-либеральной политической мысли России второй половины XIX – начала XX в. (Б. Н. Чичерин) [Текст] : монография / В. Д. Зорькин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 170 с.
5. Искра Л. М. Борис Николаевич Чичерин о пореформенном развитии России, капитализме, социализме [Текст] / Л. М. Искра // Моск. гос. соц. ун-т. Фил. в г. Воронеже. – Воронеж : Истоки, 1999. – 194 с.
6. Кавелин К. Д. По поводу губернских и уездных земских учреждений : [Ст. из газ. «Санкт-Петербургские ведомости», 1864, №№ 49, 51, 53] // Кавелин К. Д. Собрание сочинений. – Т. 2: Публицистика. – СПб., 1898. – С. 735-778.
7. Китаев В. А., Медоваров М. В. Б. Н. Чичерин и его консервативные оппоненты накануне первой русской революции / В. А. Китаев, М. В. Медоваров // Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского. – 2011. – № 1. – С. 222-229.
8. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. [Электронный ресурс] : Тома I-III. – М. : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1894 г. / Б. Н. Чичерин // Режим доступа – http://constitution.garant.ru/science-work/pre-revolutionar/3948892/
9. Чичерин Б. Н. О народном представительстве [Текст] / Б. Н. Чичерин. – [2-е изд.]. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1899. – XXIV. – 810 с.
10. Чичерин Б. Н. Очерки Англии и Франции / Б. Н. Чичерин. – М. : К. Солдатенков и Н. Щепкин, 1858. – 357 с.
11. Чичерин Б. Н. Об общих началах европейской политики и в особенности о внешней политике России / Б. Н. Чичерин ; Публ., [предисл.] и прим. М. А. Чепелкина // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв. Альманах. – М. : Студия ТРИТЭ ; Рос. Архив, 2004. – [Т. XIII]. – С. 285-330.
12. Чичерин Б. Н. Воспоминания Бориса Николаевича Чичерина. Земство и московская дума / Б. Н. Чичерин ; Под ред. М. Я. Цявловского. – М. : Север, 1934. – 358 с.
13. Чичерин Б. Н. Задачи нового царствования / Б. Н. Чичерин // Тайный правитель России К. П. Победоносцев и его корреспонденты: письма и записки. – М., 2001. – С. 53-68.
14. Чичерин Б. Н. Конституционный вопрос. [Рукопись 1878 г.]. / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Тип. Товарищества Печатного Станка, 1906. – 34 с.
15. Чичерин Б. Н. Несколько современных вопросов / Б. Н. Чичерин // Сборник статей / Издание К. Солдатенкова, – М. : Типография В. Грачева и комп. 1862. – 256 с.
16. Чичерин Б. Н. Областные учреждения России в XVII веке. [Текст] / Б. Н. Чичерин. – М. : Типография Александра Сытина, 1856. – 605 с.
17. Чичерин Б. Н. Россия накануне двадцатого столетия / Б. Н. Чичерин // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). – М., 2000. – С. 503-574.
18. Starr S. F. Decentralisation and Self-Government in Russia, 1830-1870. [Text] / S. F. Starr. – Princeton, N. J., 1972. – 386 p.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Є. Г. Сінкевич***



*Стаття надійшла до редколегії 26.11.2011*

УДК 902.2(477.63)

**_М. Ю. Ласінська_**

# ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ САРМАТСЬКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК РЕГІОНУ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ

*Розкрито основні напрями історіографічного вивчення проблем історії археологічних досліджень сарматських пам'яток регіону Нижнього Побужжя.*

***Ключові слова:*** *сарматські археологічні пам'ятки, Нижнє Побужжя.*

*Раскрыты основные направления историографического изучения проблем истории археологических исследований сарматских памятников региона Нижнего Побужья.*

***Ключевые слова:*** *сарматские археологические памятники, Нижнее Побужье.*

*Article is devoted to basic research directions historiography history of archaeological study Sarmatian monuments of the Lower Bug region.*

***Key words:*** *Sarmatian archaeological sites, Lower Bug region.*

Історіографія історії та розвитку археологічних досліджень сарматських пам'яток регіону Нижнього Побужжя нараховує майже двохсотрічну історію, але пам'ятки вказаної території до останнього часу не були предметом спеціального дослідження фахівців. Згідно наявних наукових матеріалів з історії вивчення сарматів Нижнього Побужжя, їх умовно можна розподілити на дві частини – такі, як історія археологічного вивчення та історія наукових розробок.

Коротко подаючи характеристику першої з них, маємо відмітити, що середина XIX ст. ознаменувалася проведенням перших археологічних розкопок на території краю. З цього часу тут починають виявляти і перші сарматські пам'ятки. На початку XX століття масштаби та науковий рівень розкопок значно зростають. З середини XX ст. в степовій смузі України розпочинаються розкопки курганів, пов'язані із будівництвом водосховищ та зрошувальних систем, котрі й дали основний масив сарматських пам'яток регіону [1].

Серед найбільш значущих відкриттів на території Нижнього Побужжя в цей період слід відзначити Південнобузьку експедицію Інституту археології АН УРСР, що тривала з 1969 по 1975 рр. під керівництвом Г. Т. Ковпаненко (охоронні дослідження в зоні будівництва Очаківської зрошувальної системи). На правому березі Південного Бугу було досліджено 55 курганів, що містили біля 470 поховань різних історичних епох – від неоліту до XIV ст. н.е. Серед них – унікальне поховання знатної сарматської жінки в Соколовій Могилі, публікації матеріалів котрого та історичній інтерпретації присвячена монографія за авторством Г. Т. Ковпаненко «Сарматське поховання I ст. н.е. на Південному Бузі», що вийшла друком у 1986 році [2].

Загалом, на півдні України в межах Нижнього Побужжя було досліджено близько 100 поховань II ст. до н.е. – III ст. н.е. експедиціями: ІА НАНУ (О. М. Лєсков, А. І. Тереножкін, В. І. Бидзиля, О. І. Кубишев, Г. Л. Євдокімов, О. В. Симоненко, Е. В. Черненко, В. В. Отрощенко, Ю. Я. Расамакин, Г. Т. Ковпаненко, В. І. Фоменко, І. М. Шарафутдінова, О. Г. Шапошникова, В. М. Корпусова, О. О. Щепинський); Миколаївського та Херсонського музеїв (В. І. Нікітін, І. Д. Ратнер). Серед найбільш яскравих знахідок тут можна виділити поховання знаті у Ногайчинському кургані (1974 р., О. О. Щепинський) та у с. Весняне (1992 р., О. В. Симоненко). Накопичення археологічного матеріалу призвело до появи значної кількості друкованої наукової літератури з історії та археології кочовиків.

На початковому етапі вивчення історія сарматів стала предметом цікавості видатних діячів російської науки В. К. Тредіаковського, М. В. Ломоносова та В. М. Татіщева. Маючи у своєму розпорядженні лише дані античних авторів, ці вчені намагалися з'ясувати роль сарматів частіше за все в контексті двох історичних явищ, таких як занепад Скіфії та етногенез слов'ян. Першими ж ґрунтовними роботами з даної проблематики загальноприйнято вважати праці М. М. Карамзіна, О. Бека, П. І. Шафарика, В. В. Латишева, М. С. Гру-шевського, Ф. О. Брауна, М. І. Ростовцева та ін., в котрих розглядалася різноманітна палітра питань з історії та археології сарматських племен. Так, В. М. Татіщев та М. М. Карамзін вважали сарматську навалу основною причиною падіння скіфського об'єднання [3]. Цю ж лінію характеризують дослідження антикознавців, лінгвістів та, врешті решт, археологів Е. Мінза, Д. Я. Самоквасова та О. О. Бобринського.

Першою спробою узагальнення відомих тоді історичних і археологічних джерел з історії сарматів Північного Причорномор'я та Нижнього Побужжя, як його невід'ємної складової, стали в першій чверті XX ст. ґрунтовні роботи М. І. Ростовцева [4]. Він створив періодизацію сарматських старожитностей, розподіливши її на два етапи: покровський (V ст. до н.е.) та прохоровський (IV – III ст. до н.е.) [5]. Дослідник вважав, що час проникнення сарматів в регіон припадає на кінець IV ст. до н.е.

З середини XX ст. вийшла серія статей, що торкаються найважливіших проблем сарматської історії вказаного регіону, яка належить авторству відомого вітчизняного історика, археолога, нумізмата, професору найстарішого на півдні України Одеського університету Петру Осиповичу Каришковському, котрий, провівши глибокий науковий аналіз письмових та епіграфічних джерел, досить обґрунтовано зробив припущення про можливість сарматської появи в Північно-Західному Причорномор'ї вже наприкінці III ст. до н.е. Варто відмітити, що вказана теза, висунута П. О. Каришковським понад сорок років тому, зараз знаходить все більше підтверджень серед археологічного матеріалу [6].

В цей самий період ведучим дослідником сарматських пам'яток України стала М. І. Вязьмітіна. Вчена узагальнила свої погляди на розвиток історії та культури сарматів півдня України в низці нарисів та розділів колективних монографій [7]. Важливим внеском М. І. Вязьмітіної в дослідження сарматської проблематики стали реконструкції взаємовідносин сарматів з пізніми скіфами Нижнього Дніпра, в археології яких вона була спеціалістом найвищого ґатунку. Деякі недоладності в її висновках обумовлені, скоріше, загальним рівнем наукового знання того часу та не знижують цінності результатів робіт самої М. І. Вязьмітіної.

Не можливо обійти увагою й узагальнюючі роботи Г. Б. Федорова, Г. Бікіра, Г. Дьякону, Е. О. Рікмана, К. Ф. Смірнова, М. Б. Щукіна, в яких розглядаються старожитності сарматів, а також пропонується їх історична інтерпретація. Виділяючи безсумнівні принади вказаних праць, в той же час виникає необхідність підкреслити, що в кожному з перерахованих досліджень, через низку причин різного характеру, синтез даних, що дає аналіз всіх категорій джерел (наративних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних), нажаль, не отримав значного розвитку, тому вони не подають повної і всебічної картини історії сарматів на території Нижнього Побужжя.

Вперше узагальнив матеріал сарматських пам'яток регіону Нижнього Побужжя Е. О. Рікман [8].

Також, серед вказаних робіт, хотілося б звернути увагу на статтю К. Ф. Смирнова «Питання вивчення сарматських племен та їх культури у радянській археології» (1954 р.), котра в середині XX ст. стала важливим кроком вперед в сарматознавстві. В роботі автор відмітив, що вивчення сарматів Північного Причорномор'я є «*найважливішим із завдань*» [9] і разом з тим підкреслив, що територія України, в цьому відношенні, є найменш вивченою. Вже тоді К. Ф. Смирнов визначив коло питань сарматознавства, стосовного розглядуваного регіону. На першому місці вчений поставив питання часу та характеру проникнення сюди сарматів. На думку К. Ф. Смирнова, перші контакти скифів із савроматами відносяться до IV ст. до н.е., коли «*окремі групи їх жили серед скіфів...*» [10]. Вже у своїй книзі «Сармати

та затвердження їх політичної зверхності у Скіфії» (1984 р.) вчений демонструє достатньо повний перелік відомих на той час ранньосарматських пам'яток України, їх аналіз та датування. Нажаль, не всі дати в цьому випадку визначені вірно [11], що робить висновки К. Ф. Смирнова в певному сенсі дискусійними.

Спроба узагальнення матеріалів з історії сарматів розглядуваного регіону мала місце в монографії М. Б. Щукіна та докторській дисертації О. В. Симоненка. Останній у своїй роботі «Сармати Північного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етнополітична історія» (1999 р.) докладно проаналізував періодизації історії вивчення сарматів Північного Причорномор'я, такі, що є наявними в сучасній українській історичній науці. О. В. Симоненко підкреслив, що вони базувались, як на визначених історичних подіях, так і на спостереженнях за розвитком наукового знання в сарматознавстві. Вчений вказує, що розглянуті ним періодизації по-своєму вірно відбивають шляхи розвитку сарматознавства, проте, в їх основі лежить, скоріше, хронологія, ніж реальні зміни якості наукових знань. Складність виділення останніх, на думку О. В. Симоненка, полягає в тому, що археологія (та сарматознавство, як її складова частина) знаходяться в стані безперервного розвитку. Головним фактором при цьому виступає постійно прибуваючий археологічний матеріал. На певному етапі кількість переходить в якість, і, таким чином, періоди накопичення та систематизації археологічних джерел змінюються періодами їх теоретичного обробітку [12]. В монографії ж М. Б. Щукіна «На межі ер. Досвід історико-археологічної реконструкції політичних подій III ст. до н.е. – I ст. н.е. у Східній та Центральній Європі» (1994 р.), регіон, що нас цікавить, вивчається лише в панорамному ракурсі політичних подій. Тим не менш, і М. Б. Щукін і О. В. Симоненко у своїх роботах підтримують, розповсюджену останнім часом в сарматознавстві, точку зору, що верхньою хронологічною межею першого етапу розвитку сарматської історії слід вважати рубіж н.е. Такий поділ обумовлений тим, що обрядові норми та речі цієї культури, як з'ясувалось, існували протягом всього I ст. до н.е. Спостереження вказаних авторів стосувались регіону Північного Причорномор'я та, згідно античних джерел, пов'язані з язигами і роксоланами [13]. Таким чином, сьогодні періодизація сарматської культурно-історичної спільноти набуває наступного вигляду: ранньосарматська культура (II – I ст. до н.е.), середньосарматська культура (I – середина II ст. н.е.) та пізньосарматська культура (друга половина II – IV ст. н.е.). Сарматська культура в регіоні Нижнього Побужжя має ту особливість, що вона не була сформована саме тут. Кожна хвиля нових мігрантів на цій території зіштовхувалась з населенням попередніх культур. Саме така культурно-етнічна багатоманітність надає особливу своєрідність місцевим пам'яткам.

Виключною в цьому сенсі стала монографія доктора історичних наук, професора Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Дзиговського Олександра Миколайовича «Нариси історії сарматів Карпатсько-Дніпровських земель» (2003 р.) [14]. Вказана праця містить історіографію, огляд джерел, характеристику поховального обряду, хронологію домінуючих типів речей. У своїй роботі автор найбільш повно розкрив ключові моменти історії сарматів, що мешкали на території Нижнього Побужжя, включно, реконструював їх, органічно пов'язуючи із загальноісторичними процесами та подіями масштабного характеру, котрі тривали у південноукраїнських степах, починаючи з часів занепаду Великої Скіфії, аж до гунської навали. На думку О. М. Дзиговського, поява цих іраномовних племен на вказаній території стала наслідком багатовекторного процесу, котрий являв собою «*чергове закипання східного котла*», потужний сплеск котрого докотився, практично, до пониззя Дунаю. Згідно висновків відомого українського сарматознавця, практично всі сарматські племена, за виключенням язигів, обирали місцем свого постійного перебування землі на захід від Дніпра та відігравали в цьому регіоні помітну роль, своїм же походженням були пов'язані з сакомасагетським племінним світом. В різні хронологічні періоди це були сираки, роксолани та алани. Тут висновки О. М. Дзиговського не йдуть у розріз з висновками інших відомих фахівців сарматологів, таких як

Я. Харматта та Т. Сулімирський.

Роботи угорського та польського історика Я. Харматти та Т. Сулімирського присвячені, насамперед, вивченню старожитностей сарматів з історичної точки зору. Їх праці майже не потребують особливих коментарів, а основні положення не втрачають свого наукового значення і сьогодні [15].

Книга Тадеуша Сулімирського «Сармати. Давній народ півдня Росії» (2008 р.), на думку автора, розкриває історію одного із самих «*загадкових народів давнини*», котрий в свій час безроздільно володарював на теренах не лише України, але й усієї Східної Європи. Автор використовує античні та візантійські письмові джерела для реконструкції складної та, подекуди, драматичної історії сарматських племен, починаючи з першої згадки про них та завершуючи розповіддю про аланів, прямими спадкоємцями котрих сьогодні є осетини.

Важливі питання зв'язків сарматів Нижнього Побужжя зі східною прабатьківщиною вперше у вітчизняній науці розроблені у статтях О. В. Симоненко [16]. Співставивши два головних типи сарматських пам'яток України (впускні поховання, орієнтовані у північному секторі та основні, орієнтовані в південному секторі), вчений виділив останні в окремий культурно-хронологічний горизонт та пов'язав його із східною ордою (алани та аорси), котра прийшла з поволзько-донських степів в середині I ст. н.е. та зайняла обмежену територію (регіон Дніпровських порогів, Орель-Самарське межиріччя, Приазов'я, Донбас). До початку II ст. н.е. цей ареал співіснував з основним масивом сарматського населення давньої України – роксоланами. Вивчення окремих категорій матеріальної культури сарматів Нижнього Побужжя практично обмежене дослідженнями їх військового обладнання та справи [17] й керамічним комплексом [18]. В роботах О. В. Симоненка виділені та досліджені характерні для різних хронологічних етапів типи наступального та захисного озброєння, встановлений склад війська та принципи військового мистецтва сарматів.

Робота І. О. Козирь «Кераміка сарматських поховань території України як історичне джерело» (1996 р.) містить докладний аналіз сарматського комплексу, що дозволяє використовувати його як джерело для реконструкції історії сарматів.

Три монографії Е. І. Соломнік «Сарматські знаки Північного Причорномор'я» (1965 р.), В. С. Драчук «Системи знаків Північного Причорномор'я» (1975 р.) та С. О. Яценко «Знаки-тамги іракомовних народів давнини та раннього середньовіччя» (2001 р.), присвячені сарматським тамгам, котрі розглядаються авторами як родові, іменні або кланові знаки. Цим, в основному, й обмежується коло робіт, присвячених проблемі археологічних пам'яток сарматської доби регіону Нижнього Побужжя, а проведений в статті аналіз вивчення сарматської культури Нижнього Побужжя демонструє основні напрямки вітчизняного сарматознавства.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*

1. Ласінська М. Ю. Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX – 30-ті роки XX ст.) : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.06 / Ласінська Маріанна Юріївна. – Миколаїв, 2011. – 20 с.
2. Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге / Г. Т. Ковпаненко. – Киев : Наукова думка, 1986. – 150 с.
3. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – М.-Л., 1962. – Т. 1. – С. 137,233,242 ; Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М., 1903. – Т. 1. – С. 25.
4. Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России / М. И. Ростовцев. – Пг. : «Огни», 1918. – VIII+190 с. ; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических / М. И. Ростовцев. – Пг. : Типография I Ленинградской Трудовой Артели Печатников, 1925. – С. 120.
5. Ростовцев М. И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма / М. И. Ростовцев // Материалы по археологии России – М.-Л., 1918. – № 37. – С. 25-39.
6. Каришковський П. Й. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї (Про монети царів Фарзоя та Інісмея, карбовані в Ольвії) / П. Й. Каришковський // АП УРСР. – 1961. – Т. XI. –

С. 102-121 ; Карышковский П. О. Истрия и ее соседи на рубеже III – II вв. до н.э. / П. О. Карышковский // ВДИ. – 1977. – № 2. – С. 36-56 ; Карышковский П. О. О времени появления сарматских племен в степях Северного Причерноморья / П. О. Карышковский // Тези пленарних і секційних доповідей XV Наукової конференції Інституту археології АН УРСР. – Одеса, 1972. – С. 32-33 ; Каришковський П. Й. Царські сармати у Страбона / П. Й. Каришковський // Іноземна філологія. – 1973. – Вип. 32. № 11. – С. 88-93 ; Карышковский П. О. Из истории Тиры в первой трети III в. н.е. / П. О. Карышковский // Исследования по античной археолгии Юго-Западной Украинской ССР. – К., 1980. – С. 72-83.

7. Вязьмітіна М. І. Сарматські племена / М. І. Вязьмітіна // Нариси стародавньої історії Української РСР. – Київ, 1957. – С. 218-242 ; Вязьмітіна М. І. Вивчення сарматів на території Української РСР / М. І. Вязьмітіна // АП УРСР. – Київ, 1960. – Т. VIII. – С. 16-20 ; Вязьмітіна М. І Пам’ятки та культура сарматів / М. І. Вязьмітіна // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. II. – С. 185-215 ; Вязьмитина М. И. Сарматское время / М. И. Вязьмитина // Археология Украинской ССР. – Киев, 1986. – Т. II. – С. 184-233.
8. Рикман Э.А Поздние сарматы Днестровско-Дунайского междуречья. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук / Э. А. Рикман. – М. : Наука, 1964. – 9 с. ; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первые века н.э. / Э. А. Рикман. – М. : Наука, 1975. – С. 317-323.
9. Смирнов К. Ф. Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии / К. Ф. Смирнов // ВССА. – М., 1954. – С. 214.
10. Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии / К. Ф. Смирнов. – М., 1984. – С. 33.
11. Полин С. В., Симоненко А. В. «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья / С. В. Полин, А. В. Симоненко // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1990. – С. 79-93.
12. Симоненко А. В. Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этно-политическая история: дисс… докт. ист. наук / А. В. Симоненко. – Киев, 1999. – С. 15.
13. Симоненко О. В. Роксолани (пошук археологічних відповідностей) / О. В. Симоненко // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 25-27.
14. Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель / А. Н. Дзиговский. – Одесса : Гермес, 2003. – 240 с.
15. Harmatta J. Studies in the History and Language of the Sarmatians / J. Harmatta // Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta antique et archaeologica. – Szeged, 1970. – Tomus XIII. - p.31; Сулимирский Т. Сарматы. Древний народ юга России / Т. Сулимирский. – М. : Центрполиграф, 2008. – 280 с.
16. Симоненко А. В. Могильник Днепрозаводстрой и сарматские памятники «восточной волны» в Северном Причерноморье / А. В. Симоненко // Нижневолжский археологический вестник. – Волгоград, 2000. – Вып. 3. – С. 56-72 ; Симоненко А. В. Китайские и «бактрийские» зеркала у сарматов Северного Причерноморья / А. В. Симоненко // Музейні читання. – Київ, 2000. – С. 61-65 ; Симоненко А. В. Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье / А. В. Симоненко // РА. – 2001. – № 4. – С. 118-127 ; Simonenko A. Chinese and East Asian Elements in Sarmatian Culture of the North Pontic Region / A. Simonenko // Silk Road Art and Archaeology. A. Kamakura. – 2001. – Vol. 7.
17. Симоненко А. В. Военное дело населения степного Причерноморья в III в. До н.э. – III в. н.э.: дисс… канд. ист. наук. / А. В. Симоненко – Киев, 1986. – 20 с. ; Simonenko A. Bewaffnung und Kriegswesen der Sarmaten und späten Skythen im nördlichen Schwarzmeergebiet / A. Simonenko // Eurasia Antiqua. – Berlin, 2001. – Bd. 7.
18. Козир І. А. Кераміка сарматських поховань території України як історичне джерело: дис… канд. іст. наук / І. А. Козир. – Київ, 1996. – 18 с.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Є. Г. Сінкевич***



*Стаття надійшла до редколегії 08.11.2011*

УДК 06.076:351.853(477.75)

***Є. В. Молочко***

# *ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРИМУ (1834-1920): ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ*

*Аспекти дослідження популяризації історико-культурної спадщини Криму в другій третині XIX – початку XX ст. відображені в групі наукових досліджень. Автори фрагментарно приділяли увагу вивченню та охороні пам'яток Криму представниками дорадянської туристсько-екскурсійної школи. У дослідженні вперше зроблена спроба комплексного підходу до розгляду даної проблеми, а також визначено рівень науково-теоретичного розкриття та встановлена нерівномірність її відображення в історичній літературі.*

***Ключові слова:*** *популяризація, культурна спадщина, Крим, історіографія.*

*Аспекты исследования популяризации историко-культурного наследия Крыма во второй трети XIX – начале XX вв., отражены в группе научных исследований. Авторы фрагментарно уделяли внимание изучению и охране памятников Крыма представителями досоветской туристско-экскурсионной школы. В исследовании впервые предпринята попытка комплексного подхода к рассмотрению данной проблемы, а также определен уровень научно-теоретического раскрытия и установлена неравномерность ее отображения в исторической литературе.*

***Ключевые слова:*** *популяризация, культурное наследие, Крым, историография.*

*Aspects of the study popularization of historical and cultural heritage of the Crimea during the second third of the XIX – early XX centuries, reflected in the research group. The authors paid attention to the study of fragments and the protection of monuments of pre-Soviet Crimea representatives of the tourist-excursion of the school. In the first attempt to study an integrated approach to addressing this problem and determined the level of scientific and theoretical disclosure and uneven set of her show in the historical literature.*

***Key words:*** *popularisation, cultural heritage, the Crimea, historiography.*

В історії вивчення проблеми виділено три етапи, які відображають основні періоди її розвитку: 1) дорадянський (для Криму – до 1920 р.), 2) радянський (1921-1991 рр.), 3) пострадянський (з 1991 р.). Відзначимо основні аспекти, які розглядалися дослідниками в різні відрізки часу: 1) аналіз процесу зародження пам'яткоохоронної справи в Криму, 2) розгляд особливостей екскурсійної діяльності туристичних організацій в епоху Російської імперії як форми популяризації пам'яток півострова; 3) визначення внеску у вивчення історико-культурної спадщини окремих краєзнавців.

Перший період – дорадянський (до 1920 р.) – характеризується чіткою фіксацією етапів історії зародження та організації пам'яткоохоронної роботи туристсько-екскурсійних установ, оцінкою діяльності окремих краєзнавців-популяризаторів. Тема застосування екскурсійних поїздок, з обов'язковим відвідуванням старожитностей Криму як форми їх вивчення, перебувала на початковому етапі становлення. В цей час були закладені основи наукового дослідження пам'яток історії та культури за допомогою їх популяризації. Відмінною особливістю періоду є активність періодичної преси, що публікує окремі статті й роботи перших авторитетних учених і краєзнавців з даної тематики.

У дорадянський період виходить з друку література, присвячена путівникам по Криму, виданим в цей час. Основну інформацію про них можна було почерпнути з бібліографічних видань. Основний внесок у складання списку дорадянських путівників по Криму вніс А. І. Маркевич, який опублікував фундаментальне видання «TAURICA» [1], в якому вмістилася найбільш повна

інформація про опубліковані матеріали по Криму до початку XX століття. У покажчику літератури про Крим для нас становлять інтерес путівники, поміщені разом із записками мандрівників російською та європейськими мовами, роботами з географії, етнографії, статистики, але не представлені в якості окремої групи. Після виходу в 1902 р. третього випуску, не було видано вичерпної роботи щодо бібліографії та аналізу дорадянських путівників по Криму. Незважаючи на численні бібліографічні неточності, помилки, повтори, які істотно ускладнюють роботу з цим довідником, він незамінний у плані дослідження історичного краєзнавства [2].

В дорадянській історіографії не були розроблені огляди творчої діяльності краєзнавців-популяризаторів з вивчення пам'яток Криму. Їх життєвий шлях і внесок у дослідження історико-культурної спадщини півострова були обійдені увагою вчених. Були відсутні дослідження, присвячені узагальненню форм і підведенню підсумків діяльності наукових організацій з популяризації, вивчення та охорони пам'яток Криму.

У радянський період не було проведено серйозних досліджень у галузі вивчення накопиченого досвіду кримознавців і наукових товариств на ниві популяризації пам'яток Криму. Винятком є післяреволюційний етап (1917-1930), відзначений появою публікацій узагальнюючого характеру, виконаних представниками «старої» дорадянської школи, які досліджували теоретичний і практичний досвід організації пам'яткоохоронної справи за часів Російської імперії. У ряді, написаних ними в 20-ті роки XIX ст. робіт, висвічуються проблеми аналізу та періодизації раннього часу туристично-екскурсійної практики товариств та навчальних закладів, питання бібліографічних матеріалів, класифікації екскурсій як форми вивчення та охорони пам'яток.

І. М. Гревс здійснив першу спробу узагальнення аналізу практичної туристичної діяльності, фіксуючи сучасне йому стан екскурсійної справи [3]. Він акцентував увагу, головним чином, на методологічній складовій організації екскурсій з метою популяризації історико-культурної спадщини Криму. Автор представив коротку історичну довідку про становлення туризму в Російській імперії, де основним контекстом був матеріал про зростання ролі екскурсій серед широких кіл громадськості та різних прийомів і форм їх проведення. При цьому відзначалася цінність накопиченого досвіду в справі охорони пам'яток, яка актуалізувала в певний час. Стаття І. М. Гревса «Научно-литературные пособия для краеведных путешествий» [4] присвячена короткому узагальнення основних етапів розвитку екскурсійної справи на початку XX ст. і детально представляє наукові видання цього періоду. Поряд із відмінними рисами розвитку пам'яткоохоронних заходів в Криму у післяреволюційний етап автор зазначав величезний вплив діяльності наукових товариств царського часу на виникнення нових екскурсійних інститутів, які стали, як він вказував, головними джерелами і наступниками екскурсійної хвилі як форми вивчення старожитностей півострова.

Радянський період відзначений появою видань про путівники по Криму другої половини XIX – початку XX ст., але вони не можуть відтворити повної картини розвитку даного жанру літератури. Ця тема в той час майже не вивчалася. У 1928 р. в журналі «Крым» вийшла стаття М. П. Зіміна, в якій подано короткий огляд екскурсійної бібліографії по Криму [5]. У статті містяться короткі відомості про дореволюційні туристсько-краєзнавчі товариства. Автор виділив основні типи екскурсійних посібників з точки зору їх відповідності інтересам приїжджаючих до Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. Надав характеристику путівників, виданих на початку XX ст. На думку автора, питання про довідкові видання по Криму далеко не вивчено і основою проблемою є створення нового типу подібного довідкового видання. М. П. Зімін відзначав, що при складенні нового путівника повинні бути враховані та використані позитивні риси всіх дорадянських видань подібного жанру.

Історіографічний огляд досліджень, виданих на початку 30-х – 80-х років XX ст., відображає етапи формування пролетарського підходу до питання історії пам'яткоохоронного руху. У роботах цього періоду відзначається превалювання ідеологічної складової над історичною. Структура, зміст і стилістика авторських текстів, в яких розг-

лядалися питання популяризації, вивчення та охорони історико-культурної спадщини, все більше відповідали та підганялися під прийняті партійно-державні документи й постанови. Це стало суттєвою причиною мінімальної кількості історіографічних робіт, що містять нову і корисну для розробки даної теми інформацію. В основному вони носили яскраво виражений компілятивний характер. У радянських роботах зменшувалося значення учнівських екскурсій та експедицій наукових товариств як важливої форми популяризації та охорони пам'яток Криму. До переваг цих робіт можна з великою часткою умовності віднести лише те, що вони містять матеріал о різних періодах досліджуваної теми. Однак рамки написання наукових робіт, встановлені Радянською владою, позбавляли авторів можливості надавати об'єктивну інформацію. Замість цього в ряді досліджень знаходимо вихваляння пролетарського туризму, й недооцінку (або замовчування) внеску наукових товариств періоду Російської імперії в організацію охорони та вивчення старожитностей у цілому (розробка численних маршрутів з урахуванням відвідування пам'яток історії та культури Криму, видання путівникової літератури). Ймовірно, з цієї причини наукові видання, присвячені даній проблематиці, приділяють цим питанням недостатню увагу, викладаючи їх поверхово, ідеологізовано, явно применшуючи заслуги дореволюційної екскурсійно-туристської школи в справі збереження унікальної спадщини для майбутніх поколінь. Вони містять набір стереотипних висновків через жорсткість цензури та ігнорування ряду пам'яткоохоронних тем дорадянського періоду.

У зв'язку з цим основна увага акцентувалася на «недоліках» діяльності наукових організацій царських часів з популяризації пам'яток історії та культури, а саме на зайвому патріотизмі. Л. Гурвіч зазначав, що всі екскурсії та подорожі того часу носили яскраво виражений патріотичний характер, заснований на «*любові до царя, батьківщини*», смиренні та покірності перед ними [6, с. 17]. Після значного відрізку часу ситуація не змінилася кардинальним чином і залишилася на рівні відповідності радянській ідеології. У монографії П. С. Пасічного «Массовый туризм – средство патриотического воспитания» увага читачів зверталася на те, що «*в царській Росії туризм був привілеєм вищих верств населення, пролетаріату і селянству він був практично недоступний. Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі одержали широкі можливості для вивчення своєї країни*» та її багатої історико-культурної спадщини [7, с. 29]. У працях обох дослідників викладено стислий нарис історії туристично-екскурсійної справи за тривалий відрізок часу, представлений фактичний матеріал про методи і форми популяризації та вивчення пам'яток в цілому. Ситуація щодо збереження старожитностей у Криму в дорадянський період освітлена дуже фрагментарно. Однак, ідеологізований підхід та замовчування корінних змін, що відбулися наприкінці 1920-х років і вплинули на згортання екскурсійної та памя'ткоохранної діяльності більшості наукових організацій (у гіршому випадку – їх закриття) визначають головні недоліки цих робіт для сучасного дослідника.

До найбільш вагомих для розроблюваної теми виданням радянського часу відноситься публікація Ф. Л. Курлата та Ю. Є. Соколовського «Экскурсии по памятникам истории и культуры» [8]. Дослідники вказали на недостатність дослідження цієї проблематики. Тим не менш, авторами була запропонована періодизація історії екскурсійної справи. Вони виділили декілька періодів його розвитку: 1) дореволюційний, що складається з двох етапів (1860-1907 рр.; 1907-1917 рр.), 2) післяреволюційний, що включає кілька етапів (1917-1930-і рр.; 1930-1941 рр. та ін.). У загальних рисах представлено аналіз досвіду наукових організацій царського часу по збереженню туристичних об'єктів. Бездоказовою являється теза про доступність екскурсій тільки для представників вищих верств суспільства на початку XX ст., так як в цей час у Крим спрямувалася нова хвиля туристів.

В монографії науково-популярного характеру Г. П. Долженка «История туризма в дореволюционной России и СССР» [9], виданої в 1988 р., описана туристична діяльність гірських клубів і товариств, екскурсійних комісій, бюро і комітетів, що виникли на рубежі XIX – XX ст. Чимало уваги приді-

лено розвитку екскурсійної справи в навчальних закладах. У роботі відведена значна частина характеристиці діяльності Кримського гірського клубу, а саме популяризації їм екскурсійних маршрутів і вживаних заходів щодо охорони пам'яток історії та культури півострова. Відзначимо, що схема, створена автором для опису діяльності клубу, відтворювалася в роботах наступних років.

Особистість краєзнавців-популяризаторів Є. Л. Маркова та В. Х. Кондараки викликали непідробний інтерес у вчених. Об'єктом дослідження виступила їх краєзнавча діяльність та творчий доробок, які є невід'ємними частинами популяризації спадщини Криму.

За радянських часів в ряді робіт автори торкалися теми краєзнавчої спадщині Є.Л. Маркова (В.К.Гарагуля [10], О.П.Люсий [11], Ф. М. Мільков [12]). На жаль, вони не вносять нічого нового у дослідження даної проблематики. Ці роботи компілятивного характеру повторюють відомі дані з біографії вченого, поміщені в дорадянських джерелах (некрологи, спогади).

У статті літературно-краєзнавчого характеру Н. Д. Михайлівська [13] зробила спробу виділити особливості нарисної прози Є. Л. Маркова. Однак, надана інформація була поверхневою і в недостатньому ступені змістовною. Зіставлення матеріалів різних видань із залученням джерел, певною мірою, забезпечить цю можливість.

У монографії С. І. Романовського «Николай Алексеевич Головкинский, 1834-1897» [14] відображені життєвий і творчий шлях організатора першої екскурсії до Криму, вперше опубліковані численні фотографії. Автор у вступі зазначив, «*написати книгу про М. О. Головкінського виявилося нелегким завданням, оскільки матеріали, що висвітлюють його особисте життя, практично не збереглися*». Однак, він не правий у висновку про збереження матеріалів про життя вченого, так як сам собі суперечить. С. І. Романовський широкого використовував архівні документи, що зберігаються у фондах, близьких до М. О. Головкінського, вчених. У цьому дослідженні, створеному на основі великої кількості джерел, вперше вводилися в науковий обіг цікаві факти про пам'яткоохоронну діяльність вченого в Криму.

З отриманням Україною незалежності ситуація в історіографії досліджуваного питання істотно змінилася. Цей період відзначився відновленням інтересу до дослідження проблеми вивчення та охорони пам'яток історії та культури Криму за допомогою їх популяризації за часів Російської імперії, активізацією видавничо-дослідної діяльності науковців. У публікаціях цього часу виділяються кілька узагальнюючих досліджень, автори яких роблять спробу об'єктивного висвітлення різних етапів пам'яткоохоронної діяльності кримознавців, наукових організацій і товариств, навчальних закладів у Криму.

Найбільший внесок у дослідження даної проблеми вніс доктор історичних наук, професор Таврійського національного університету А. А. Непомнящий. Окремі аспекти форм вивчення та охорони історико-культурної спадщини Криму, біографії та внеску діячів-популяризаторів пам'яткоохоронної справи стали предметом подальших ґрунтовних досліджень у працях ученого. У монографії «Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX – начале XX века» [30], виданій в 1995 р., вперше в історіографії розкрито досвід вивчення та охорони пам'яток Криму провідними краєзнавцями-популяризаторами (В. Х. Кондаракі, Є. Л. Марковим), роль місцевої преси у поширенні краєзнавчих знань. В роботах вченого Кримський гірський клуб представлений як впливова краєзнавча організація, визначено напрями його роботи з дослідження та збереження історико-культурної спадщини півострова [15-17]. У змістовній монографії «Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть 18 – начало 20 в.)» [15] А. А. Непомнящий систематизував великий бібліографічний матеріал. Автор описував діяльність перших екскурсійних організацій і дав аргументовану оцінку ролі їх екскурсійної практики в справі популяризації історико-культурної спадщини Криму. Він ретельно простежив різноманітні процеси теоретичної та практичної пам'яткоохоронної діяльності наукових товариств, визначив персональний внесок окремих кримознавців. Продовженням цієї праці є покажчик «История и этнография народов

Крыма: библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века)» [18], опублікований у 2001 р., що містить понад 10 000 найменувань джерел з кримської тематики.

Певною віхою в проблемі визначення вкладу Кримського товариства дослідників природи та любителів природи в популяризацію пам'яток півострова стали статті А. А. Непомнящого та А. В. Сінічкіна [19; 20]. У роботі зазначені та проаналізовані форми роботи наукового товариства з вивчення та охорони цінностей: популяризація результатів роботи експедицій за допомогою організації публічних доповідей та лекцій у рамках роботи його відділень, видання довідкових видань.

З'явилися публікації, в яких розглядаються окремі аспекти популяризаторської діяльності краєзнавців другої половини XIX ст. Повні біобібліографічні дані про особистість Є. Л. Маркова представлені в роботах доктора історичних наук, професора А. А. Непомнящого [21; 22]. В роботах ученого також детально висвітлено життєвий шлях та роботи В. Х. Кондаракі як історичні джерела, в яких представлені минуле та етнографія народів Криму [23-25]. Вчений провів архівні дослідження та виявив нові біографічні матеріали про краєзнавця в Інституті російської літератури (Пушкінський дім) Російської Академії наук. Поряд з іншими документами виявив цінне джерело для життєпису кримознавця – рукопис біографії В. Х. Кондаракі, складений відомим дослідником Бессарабського краю Василем Григоровичем Курдиновським (1871-?). На основі формулярного списку. А. А. Непомнящий також виявив рукописи численних статей та робіт В. Х. Кондаракі, неопублікованих і невідомих раніше вченим, в архівних фондах Російського географічного товариства в Санкт-Петербурзі, Одеського товариства історії та старожитностей Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Шостий Археологічний з'їзд в Одесі» в Державному архіві Одеської області.

Про Є. Л. Маркова писали Д. А. Прохоров [26], Л. А. Маршал [27]. Висвітлено матеріал про діяльність краєзнавця на ниві народної освіти у Таврійській губернії у другій половині XIX ст. (робота в Сімферопольській чоловічій казенній гімназії). Але, у цих статтях відсутня інформація про участь краєзнавця в охоронних заходах щодо збереження пам'яток історії та культури Криму.

У 2000 р. в Одесі була випущена єдина спеціальна монографія І. Чопа [28], присвячена Кримсько-Кавказькому гірському клубу. Вона написана професійним альпіністом і відноситься до числа науково-популярних. Автор на підставі широкого залучення фактологічного матеріалу відобразив зародження і роботу організації щодо розвитку досліджень з популяризації, вивчення та охорони історико-культурних цінностей півострова. Як досвід узагальнення історії практичної діяльності клубу ця робота представляє історіографічний інтерес.

У 2004 р. світ побачила монографія директора Центрального музею Тавриди, кандидата філологічних наук А. В. Мальгіна науково-популярного характеру «Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху империи, конец XVIII – начало XX в.» [29]. Автор в стислій формі висвітлив діяльність Кримського гірського клубу з популяризації та вивчення пам'яток півострова. Представлений у роботі короткий аналіз дорадянських путівників та довідників є фрагментарним, що не дозволяє скласти повне уявлення про розвиток жанру путівника як форми популяризації історико-культурної спадщини Криму.

Спроба вивчення діяльності Кримського гірського клубу з популяризації історико-культурної спадщини півострова на основі джерел: за архівними фондами та періодичними виданнями, спогадами сучасників, представлена статтею московського історика, кандидата історичних наук К. В. Голоцвана [30]. У ній позначені маршрути екскурсій, які влаштувалися Ялтинським відділенням клубу до найбільш відомих пам'яток. Автор зробив висновок, що клуб практично не мав комерційної вигоди зі своєї діяльності, спрямованої, в першу чергу, на вивчення і збереження туристичних об'єктів.

Про заключний етап існування Ялтинського відділення клубу говориться в статтях Т. В. Соболевської та О. Д. Попова [31; 32]. На основі архівних матеріалів систематизована його практична робота по дослідженню

пам'яток, а саме організація екскурсій, публікації краєзнавчих матеріалів, присвячені окремим питанням збереження історичних цінностей.

В роботах кандидата історичних наук О. Д. Попова розглянуті актуальні питання вкладу навчальних закладів Таврійської губернії з вивчення й збереження пам'яток історії та культури Криму в другій половині XIX – на початку XX ст. [33; 35]. Автор докладно описав перші краєзнавчі екскурсії, влаштовані та проведені на півострові Сімферопольською чоловічою казенною гімназією. Основна маса робіт О. Д. Попова містить відомості про роль екскурсій у популяризації історико-культурної спадщини краю, дає уявлення про історію розвитку пам'яткоохоронної справи в регіоні.

У статті кандидата історичних наук Д. А. Прохорова [36] висвітлена науково-краєзнавча робота педагогів та представників кримської інтелігенції з популяризації пам'яток історії та культури Криму, відтворення наукової картини історичного, археологічного й етнографічного минулого Кримського півострова серед вихованців навчальних закладів Таврійської губернії. Однак, в дослідженні фрагментарно висвітлено окремі аспекти розвитку форм, напрямів і змісту їх пам'яткоохоронної діяльності.

У пострадянський період відновився інтерес до вивчення довідкових видань [37-39]. Новий етап у вивченні дорадянських путівників по Криму відкрив доктор історичних наук, професор А. А. Непомнящий [15; 16; 40-42], який систематизував усі дорадянські путівники та представив ретроспективну бібліографію кримознавчих видань. Дослідження вченого можуть бути використані для виявлення дорадянських путівників по Криму. У роботах висвітлено причини популярності Криму в другій половині XIX століття, виділені риси розвитку путівникового жанру. Автором запропоновано поділ путівників на групи, залежно від їх особливостей, проведено глибокий аналіз найбільш яскравих видань цього роду та зроблений аргументований висновок про їх значення. Це була перша спроба в дослідженні оригінального виду краєзнавчої літератури.

Невдалим є нарис про путівники Криму, складений К. К. Когонашвілі [43], який привів відому йому нечисленну бібліографію цих видань. Назви та бібліографічний опис путівників із незначного списку, представленого автором, в більшості випадків вказані невірно. В розділ «Путівники» він помістив науково-популярні твори В. Х. Кондаракі та Є. Л. Маркова.

У дослідженнях А. А. Непомнящого та Г. І. Тарасенко вперше зроблена спроба залучення дорадянських довідкових видань в якості джерела для дослідження історії організаційно-методичної діяльності Кримського гірського клубу з популяризації пам'яток Криму [44], досвіду проведення пам'яткоохоронних заходів у курортних містах (на прикладі Євпаторії) [45].

Інтерес представляє стаття Г. І. Тарасенко «Источниковедческое изучение и классификация путеводителей» [46], в якій охарактеризовано значення путівників з історичної точки зору. Вдалим видається виділення трьох періодів розвитку жанру путівника. Автор визначила основні риси довідників, як різновиду історико-краєзнавчої літератури та однією з форм популяризації історико-культурної спадщини Криму, що дають можливість скласти уявлення про специфіку змісту творів у цілому [47].

Відродження історико-краєзнавчих традицій в Україну на сучасному етапі сприяло появі ряду узагальнюючих дисертаційних досліджень, присвячених висвітленню окремих аспектів проблеми популяризації, вивчення та охорони пам'яток історії та культури Криму в дорадянський період.

У докторській дисертації В. С. Савчука «Историко-научный анализ деятельности естественно-научных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: Вторая половина XIX – начало XX в.» [48] розглянуто діяльність Кримського гірського клубу та Кримського товариства дослідників природи та любителів природи поряд з іншими науковими організаціями. У дослідженні висвітлені етапи їх розвитку та організаційна структура. Автор виділив в роботі цих наукових товариств основні напрямки: екскурсійна діяльність та популяризація історико-культурної спадщини краю за допомогою видання змістовних монографій, статей та путівників, підготовлених за участю його членів. На жаль, автор не освітив історію

клубу. Окремі сюжети цієї теми знайшли відображення в інших дослідженнях В. С. Савчука [49; 50].

У кандидатській дисертації К. О. Черненко «Становлення и розвиток природознавчих досліджень в Криму, кінець XVIII – початок XX ст.» [51] висвітлені основні напрями діяльності Кримського гірського клубу і Кримського товариства дослідників і любителів природи. Автор описала їх внесок у поширення краєзнавчих знань про півострів серед населення. Дана тема була також розглянута в наукових публікаціях дослідниці [52; 53].

Однією зі спроб аналізу форм вивчення історико-культурної спадщини Криму та пам'яткоохоронних заходів туристичних організацій стало кандидатське дисертаційне дослідження К. В. Голоцвана «Становление массового туризма в России в конце XIX – начале XX века (Крым, Кавказ, Волга)» [54]. Серед найважливіших напрямів роботи з вивчення та охорони пам'яток півострова автор виділив діяльність товариств щодо їх збереження, презентацію об'єктів у путівниках. У дисертації підведені підсумки діяльності Кримсько-Кавказького гірського клубу з вивчення пам'яток півострова (досягнення його цілей і завдань). Автором розроблена періодизація його екскурсійної діяльності та виділені найбільш привабливі туристичні райони й маршрути. В науковий обіг введенні численні спогади, мемуари, листи, записки та щоденники мандрівників і екскурсантів, звіти наукових товариств, які активно брали участь у популяризації пам'яток регіону.

У кандидатської дисертації О. В. Хлівнюка «Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.)» [55] проаналізовано форми пам'яткоохоронної роботи науково-дослідних організацій. Для нас особливий інтерес представляють відомості про діяльність в цьому напрямку Кримського товариства дослідників і любителів природи (з 1910 р.). Дана тема була освячена в інших дослідженнях О. В. Хлівнюка [56].

Таким чином, аналіз наукової літератури з проблематики дослідження дозволяє стверджувати, що обрана тема в історіографії відображена досить фрагментарно. Комплексно основні форми пам'яткоохоронної діяльності краєзнавців-популяризаторів, навчальних закладів Таврійської губернії та туристичних організацій (Кримський гірський клуб, Кримське товариство дослідників та любителів природи) в контексті популяризації пам'яток історії та культури Криму в другій третині XIX – початку XX ст. вивчені не були, а також не стали предметом окремого дослідження.

***ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА***

1. Маркевич А. И. «TAURIKA» : опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще / А. И. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1894. – № 20. – С. 1-395; 1898. – № 28. – С. 92-185; 1902. – № 32/33. – С. 47-128.
2. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – 432 с. – (Серия : «Библиография крымоведения» ; вып. 3).
3. Гревс И. М. Экскурсионное дело и нужды русской культуры / И. М. Гревс // Наука и ее работники. – 1922. – № 3/4. – С. 1-14.
4. Гревс И. М. Научно-литературные пособия для краеведных путешествий / И. М. Гревс // Бюллетень III Всероссийской конференции по краеведению. – [М.], 1927. – № 5. – С. 127-129.
5. Зимин Н. П. Очерки экскурсионной библиографии по Крыму. – Ч. 1 : Путеводители / Н. П. Зимин // Крым. – 1928. – № 1 (5), вып. 1. – С. 112-127.
6. Гурвич Л. М. Социалистическое строительство и пролетарский туризм / Л. М. Гурвич. – М. ; Л., 1931. – 42 с.
7. Пасечный П. С. Массовый туризм – средство патриотического воспитания / П. С. Пасечный. – М., 1979. – 36 с.
8. Курлат Ф. П., Соколовский Ю. Е. Экскурсии по памятникам истории и культуры / Ф. П. Курлат, Ю. Е. Соколовский // Труды Научно-исследовательского института культуры. – М., 1972. – Т. 5 : Вопросы массовой научно-просветительной работы. – С. 5-11.
9. Долженко Г. П. История туризма в дореволюционной России и СССР / Г. П. Долженко. – Ростов-на-Дону, 1988. – 190 с.
10. Гарагуля В. [К.] Марков Е. – крымский краевед / В. К. Гарагуля // Крымская правда. – 1968. – 2 мая.
11. Люсый А. Колумб Крыма [Е. Л. Марков (1835-1903 гг.) – педагог, путешественник] / А. Люсый // Литературная Россия. – 1989. – 3 марта.
12. Мильков Ф. Н. Е. Л. Марков (1835-1903), забытый русский географ XIX века / Ф. Н. Мильков // Известия Русского географического об-ва. – 1993. – Т. 125, вып. 45. – С. 75-79.

13. Михайловская Н. Д. Марков Е. Л. (1835-1903) / Н. Д. Михайловская // Очерки литературной жизни Воронежского края XIX – начала XX веков. – Воронеж, 1970. – С. 294-307.
14. Романовский С. И. Николай Алексеевич Головкинский, 1834-1897 / С. И. Романовский. – Л. : Наука, 1979. – 190 с.
15. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма : последняя треть XVIII – начало XX века / А. А. Непомнящий ; Ин-т украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 212 с. – (Серия : «Научно-справочные издания по истории Украины» ; вып. 46).
16. Непомнящий А. А. Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття) : біобібліогр. досл. / А. А. Непомнящий. – Сімферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
17. Непомнящий А. А. Кримський гірський клуб в Криму і розвиток краєзнавчого туризму (к. XIX – поч. XX ст.) / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1998. – Вип. 1 : мат-ли III Всеукр. конф. «Туризм в Україні : економіка та культура» : у 2 ч., ч. 2. – С. 150-156.
18. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма : библиогр. и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Доля, 2001. – 816 с.
19. Непомнящий А. А. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы и изучение этнографии Крыма / А. А. Непомнящий, А. В. Синичкин // Етнічність в історії та культурі : мат-ли і досл. / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – С. 49-52.
20. Непомнящий А. А. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы и развитие исторического краеведения Крыма / А. А. Непомнящий, А. В. Синичкин // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 210-216.
21. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Таврида, 1998. – 208 с.
22. Непомнящий А. А. Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Таврия, 1995. – 105 с.
23. Непомнящий А. А. Подвижник крымского краеведения – В. Х. Кондараки / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 1. – С. 19-43.
24. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2006. – 324 с. – (Серия : «Библиография крымоведения»; вып. 7).
25. Непомнящий А. А. К биографии В. Х. Кондараки / А. А. Непомнящий, В. Ф. Шарапа // Крымский архив. – 1996. – № 2. – С. 117-124.
26. Прохоров Д. А. Историческое краеведение: из истории народного образования в Таврической губернии во второй половине XIX века: И. И. Казас и Е. Л. Марков / Д. А. Прохоров // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 12/13. – С. 106-115.
27. Маршал Л. А. Е. Л. Марков и развитие народного просвещения в Таврической губернии / Л. А. Маршал // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 6. – С. 388-390.
28. Чопп И. Л. Крымско-Кавказский горный клуб / И. Л. Чопп. – Одесса : Электра, 2000. – 95 с.
29. Мальгин А. В. Русская Ривьера: Курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи, конец XVIII – начало XX века / А. В. Мальгин. – Симферополь : Сонат, 2006. – 352 с.
30. Голоцван К. В. Крымско-Кавказский горный клуб / К. В. Голоцван // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 18. – С. 157-187.
31. Соболевская Т. В. О деятельности Ялтинского отделения Крымско-Кавказского горного Клуба по материалам архивного фонда / Т. В. Соболевская // VII Дмитриевские чтения : История Южного берега Крыма / Ялтинский ист.-лит. музей. – Симферополь, 2004. – С. 8-17.
32. Попов А. Д. Экскурсионная жизнь Ялты накануне и во время первой мировой войны / А. Д. Попов // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 5. – С. 428-431.
33. Попов А. Д. Симферопольская мужская казенная гимназия и ее учебные экскурсии / А. Д. Попов // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 12/13. – С. 116-120.
34. Попов А. Д. Туризм и экскурсии в Крыму во время Первой мировой войны / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 374-385.
35. Попов А. Д. Туризм и экскурсии в учебных заведениях Таврической губернии на рубеже XIX – XX вв. / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243-255.
36. Прохоров Д. А. Популяризация историко-культурного наследия Крыма среди воспитанников учебных заведений Таврической губернии в конце XIX – начале XX в. / Д. А. Прохоров // Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме : мат-лы Всеукр. науч.-практич. конф. / Крымский гуманит. ун-т. – Ялта, 2009. – С. 115-122.
37. Санцевіч А. В. Історичні знання у довідниках-путівниках по містах України / А. В. Санцевіч // Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України» : тези доп. та повід. / Ін-т туризму ФПУ. – К. ; Черкаси, 1992. – С. 37-39.
38. Попов А. С. «Русский Бедекер» Г. Г. Москвича / А. С. Попов // Отечество : Краеведческий альманах. – М., 1994. – С. 210-221.
39. Стельмах И. Единственный в своем роде / И. Стельмах // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1996. – № 13. – С. 15-20.

40. Непомнящий А. А. Видання туристсько-краєзнавчої літератури в Криму в XIX – на поч. XX ст. / А. А. Непомнящий // З історії вітчизняного туризму: зб. наук. ст. / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1997. – С. 233-245.
41. Непомнящий А. А. Дореволюційні путівники по Севастополю / А. А. Непомнящий // Всеукр. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам`яті народу засобами туризму» : тези доп. та повід. / Ін-т туризму ФПУ. – К. ; Косів, 1994. – С. 33-35.
42. Непомнящий А. А. Путівники по Криму М. Сосногоровой / А. А. Непомнящий // Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм і завдання національно-культурного відродження України» : тези доп. та повід. / Ін-т туризму ФПУ. – К. ; Черкаси, 1992. – С. 49-50.
43. Когонашвили К. К. Краткий словарь истории Крыма / К. К. Когонашвили. – Симферополь : Бизнес-Информ, 1995. – 336 с.
44. Непомнящий А. А. Из опыта организации краеведческого туризма в Таврической губернии в конце XIX – начале XX века (по материалам путеводителей) / А. А. Непомнящий, А. И. Тарасенко // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 353-364.
45. Непомнящий А. А. Развитие туризма в Евпатории в конце XIX – начале XX в. по материалам местной периодической печати путеводителей / А. А. Непомнящий, А. И. Тарасенко // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 216-226.
46. Тарасенко А. И. Источниковедческое изучение и классификация путеводителей / А. И. Тарасенко // Архівознавство, археографія, джерелознавство : Міжвідомчий зб. наук. праць / Український НДІ архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 260-271.
47. Тарасенко А. И. Картина этнической пестроты крымских городов на страницах дореволюционных путеводителей / А. И. Тарасенко // Археологія та етнологія Східної Європи : мат-ли і досл. / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2002. – Т. 3. – С. 206-208.
48. Савчук В. С. Историко-научный анализ деятельности естественно-научных обществ Юга Украины, Крыма и Бессарабии: Вторая половина XIX – начало XX в. : автореф. дисс. … д-ра ист. наук / Савчук Варфоломей Степанович ; Днепропетровский нац. ун-т. – Днепропетровск, 1996. – 50 с.
49. Савчук В. С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи : вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск, 1994. – 230 с.
50. Савчук В. С. Історичне краєзнавство в природничо-наукових товариствах Криму другої половини XIX – початку XX ст. / В. С. Савчук // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні : традиції та сучасність» : мат-ли пленарного та секц. засідань / Ін-т історії України АН України : у 2 ч. – К. : Рідний край, 1995. – Ч. 1. – С. 30-31.
51. Чернетко К. О. Становлення і розвиток природознавчих досліджень в Криму (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. … канд. іст. наук / Черненко Катерина Олексіївна ; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 1998. – 18 с.
52. Черненко Е. А. Крымское общество естествоиспытателей и любителей природы : структура и деятельность / Е. А. Черненко // Общества естествоиспытателей при университетах дореволюционной России : к 125-летию начала деятельности : сб. ст. / Ленинградское отделение Ин-та истории естествознания и техники АН СССР. – Л., 1990. – С. 33-34.
53. Черненко К. О. Просвітницька діяльність Кримського товариства природознавців та любителів природи / К. О. Черненко // Популяризація науки в Україні : історія і сучасність / під ред. А. З. Москаленка, О. Ф. Коновця ; Спілка журналістів України, НАН України, Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Хрещатик, 1992. – С. 55-68.
54. Голоцван К. В. Становление массового туризма в России в конце XIX – начале XX века (Крым, Кавказ, Волга) : автореф. дисс. … канд. ист. наук / Константин Витальеич Голоцван ; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова – М., 2009. – 25 с.
55. Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887-1941 рр.) : автореф. дис. … канд. іст. наук / Хлівнюк Олександр Віталійович ; Центр пам`яткознавства НАН України. – К., 2009. – 20 с.
56. Хливнюк А. В. Памятникоохранительная деятельность общественных научных объединений в досоветском Крыму (1887-1920) / А. В. Хливнюк // Матеріали 6-ї Всеукр. конф. «Актуальні питання історії науки і техніки» / Полтавська держ. аграрна академія. – Полтава, 2008. – С. 86-88.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Є. Г. Сінкевич***

 *Стаття надійшла до редколегії 03.11.2011*

УДК 930

***М. І. Ніколаєв***

# *ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ПРОСОПОГРАФІЇ ОЛЬВІЇ VI – V СТ. ДО Н. Е.*

*Епонімні календарі Мілета (I. Milet № 122-123) і Ольвії (IosPE I² 201) у сукупності з ранніми епіграфічними пам'ятками є підґрунтям для вивчення просопографії пізньоархаїчної-класичної Ольвії.*

***Ключові слова:*** *Ольвія, просопографія, написи, реконструкція.*

*Эпонимные календари Милета (I. Milet № 122-123.) и Ольвии (IosPE I² 201) в совокупности с ранними эпиграфическими памятниками являются основой для изучения просопографии поздне-архаической-классической Ольвии.*

***Ключевые слова:*** *Ольвия, просопография, надписи, реконструкция.*

*Miletos eponymous calendar (I. Milet № 122-123) and Olbian eponymous calendar (IosPE I² 201) in total with early epigraphical memorials are the basis for study of Prosopography of late archaic-classical Olbia.*

***Key words:*** *Olbia, prosopograph, inscription, reconstruction.*

Синхронізація (встановлення відповідності із сучасним літочисленням) у першім наближенні епонімного календаря (IosPE I² 201)* дозволила створити основи родової просопографії Ольвії IV – I ст. до н.е., реалізувати просопографічний метод уточненого датування й інтерпретації ольвійських лапідарних написів і запровадити у науковий обіг нові факти соціально-політичної історії цього поліса [1; 2]. У той же час, родової просопографії Ольвії V і, особливо, VI ст. до н.е. майже не існує; більш того, відсутні й адекватні теоретичні методи її вивчення. При цьому є чимало високоякісних досліджень [3; 4], присвячених вивченню ольвійських імен розглядаємого періоду. Однак, у цих публікаціях імена вивчаються з позицій, переважно, ономастики й/або етнічного походження. Попри те, що в значній праці Т. Н. Кніповіч [5] було заявлено про дослідження як етнічних, так і соціальних верств населення Ольвії, перевага віддана виключно аналізу етнічного складу.

Беручи до уваги те значення, яке має родова просопографія для подальшого відтворення соціально-політичної історії Ольвії [1], метою пропонованої статті є спроба вироблення основних теоретичних принципів вивчення просопографії в поздньоархаїчній-класичній Ольвії і короткий аналіз просопографічних джерел VI – V ст. до н.е.

Отже, наявність імені й/або патроніма персонажа в лапідарному написі пов'язується із приналежністю цього персонажа до елітних верств населення, які безпосередньо впливають на історичний процес [2]. Ознака ольвійського елітного роду для IV – I ст. до н.е. – достатньо часта присутність представників цього роду в епонімному календарі (IosPE I² 201) і відносна регулярність випуску лапідарних написів, що згадують характерні імена роду.

На підставі цих критеріїв для IV – I ст. до н.е. (тобто, у пізньокласичний-елліністичний період) до елітних сімей Ольвії були віднесені Діонісії, Леократіди-Евресибіади, Аристократіди, Пантакли-Клеомброти, Нікерати, Протогени й Гіросонти-Гіродори [1]; представники перелічених родів згадуються у близько 90 % лапідарних написів IV – I ст. до н.е. [2].

При цьому, також були виділені й елітні родини «другого ешелону», умовним крите-

* IosPE I² – Latyschev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropolis, 1916.

рієм віднесення до яких є відсутність або мінімальна кількість лапідарних написів, при наявності згадок про ці родини в епонімному календарі (IosPE I$^2$ 201). До таких належать: Агатіни, Адрасти, Аристокритіди-Сократіди, Батакі, Боспорихі, Дімоконти, Дайкрати-Аристодіми, Калінікі, Мосхі, Нікокли, Педієі, Теогейтони, Еврімони [1]. Останнім часом автором встановлене ймовірне існування ще двох другорядних родин – Праксианактів та Монімів [6] і цей процес продовжується (див. нижче).

Таким чином, можна стверджувати, що для пізднькокласичної-елліністичної Ольвії (IV – I ст. до н.е.) отримані початкові відомості про родову просопографію.

Звідси випливає теоретичний висновок: ретроспективне звернення до епіграфічних пам'яток поздньоархаїчної-класичної Ольвії (остання чверть VI – V ст. до н.е.) повинне підтвердити присутність у них характерних імен і/або патронімів родоначальників, принаймні, деяких, із перерахованих вище елітних родин. Однак, ранній лапідарний архів Ольвії має особливості в порівнянні з написами IV – I ст. до н.е. По-перше, лапідарні пам'ятки цього періоду досить малочисельні, по-друге, пам'ятки, що містять імена, ще більш малочисельні; по-третє, усі ці пам'ятники в значній мірі фрагментовані, більша частина з них передбачає багато варіантів реконструкції. Із цієї причини ряд відомих написів, наприклад, НО, 55, НО, 56, НО, 57, НО, 59 й інші*, не стали об'єктами нашого дослідження.

Просопографічна інформація, яка міститься в написах VI – V ст. до н.е., у порівнянні з написами IV – I ст. до н.е., також може суттєво відрізнятися. По-перше, це зумовлено природними змінами в переліку елітних родин, їх «злиттями й поглинаннями» тощо. По-друге, VI – V ст. до н.е. характеризується динамічністю в родовій просопографії – тривав інтенсивний процес колонізації. По-третє, на рубежі V – IV ст. до н.е. імовірно різке скорочення складу еліти, пов'язане з вірогідним виїздом з Ольвії тирана [7, с. 141; 8] і родин, близьких до тирана. Проте, традиційним напрямом дослідження буде пошук у ранніх лапідарних написах родоначальників відомих в IV – I ст. до н.е. елітних родин Ольвії. Відсутність репрезентативності наявних матеріалів, звичайно ж, накладає відомі обмеження на трактування отриманих результатів, які будуть носити яскраво виражений гіпотетичний характер. Вивчення просопографії небагатьох ранніх лапідарних написів Ольвії буде виконано у наступних статтях.

На перший погляд, нерепрезентативність ранньої лапідарної епіграфіки компенсується великою кількістю пам'яток керамічної (малої) епіграфіки – графіті, виданню, класифікації й інтерпретації яких, присвячена достатньо велика кількість досліджень [9; 10; 11].

Характерною рисою графіті, у порівнянні з лапідарною епіграфікою, є, звичайно ж, більш низька інформативність і багатозначність інтерпретації. Графіті також вироблялися усіма верствами населення; натомість наша ціль не полягає в ономастичних штудіях чи перепису населення Ольвії, а в отриманні просопографічних відомостей про найбільш значущі аристократичні сім'ї. Таким чином, приналежність окремих із цих пам'яток до еліти Ольвії потребує конкретного обґрунтування, зокрема, на основі відбору аристократичних імен і виключенні імен простонародних [3, с. 348].

Звісно, така класифікація імен має умовний характер. Так, Ю. Г. Виноградов, говорячи про ольвійську аристократію VI – V ст. до н.е., мав на увазі «*...головним чином «нову» аристократію – сім'ї, що стали знатними в силу того, що вони вели своє походження від засновників міста, і багатими в результаті захвата ними ключових позицій у його економіці*». При цьому деякі із цих осіб, імовірно мали в метрополії низький соціальний статус, що могло накласти відбиток на їх антропонімію [7, с. 76].

Крім імені дедиканта, для інтерпретації графіті значення має й вартість посудини, на якій був вирізаний напис. Наприклад, напис на дорогім аттичнім колонном кратері 560-550 рр. до н.е. від видатного вазописця Лідоса [12, с. 124] зі згадкою найпевніше доньки Гіпасія(?) трактується як присвята представника елітного клану.

Зворотне твердження, про те, що графіті на недорогій кераміці належить тільки ниж-

* НО – Надписи Ольвії. – М.-Л., 1968.

чим верствам населення, невірно. Підтвердженням тому є відоме графіті близько 320-314 рр. до н.е. фіаситів Бореїків, вихідців з елітних родин Аристокритидів-Сократидів і Калініків, виконане на випадково підібраному черепкові [10, с. 18; 1, с. 70].

Також, мабуть, що графіті VI – V ст. до н.е. як джерело з родової просопографії Ольвії нерівноцінні по інформативності. Прикладом досить змістовної в плані просопографії пам'ятки малої епіграфіки є графіті Тіхона, сина Гекатокла [13]. Таким чином, інформація з графіті визначає межу нашого дослідження, за якою результати можуть бути «зашумлені» випадковою інформацією.

Монети архаїчного й класичного періодів, на відміну від лапідарних написів, так само, як і графіті, недостатньо інформативні в частині просопографії й допускають неоднозначне трактування легенд. Написи на ранніх монетах Ольвії обмежуються широко відомим [14; 15] переліком імен і/або їх скорочень: *APIX(O), ΘY, ΠAYΣ (EΠI ΠAYΣA), EMINAKO, X?..AΠIΠ...(?)*. Щодо легенди *EΠIK* слід зазначити, що багатолітні розкопки не додали жодного екземпляра монет з такою легендою і їх, імовірно, не існує, що раніше припускали П. О. Каришковський і Ю. Г. Віноградов [14; 7, с. 92]. Перераховані вище легенди багаторазово ставали об'єктом досліджень, у тому числі, таких, що з'ясовують етнічну приналежність імен *APIX, EMINAK*. Легенда *ΠAYΣ* (і її більш інформативний варіант *EΠI ΠAYΣA*) містить ім'я епоніма Павса(ния). Знайдена в останні роки монета з легендою *X?..AΠIΠ...(?)* [16], на мою думку, є перевернением написанням легенди *[E]ΠI ΠAYΣA*. Ім'я Павс(аний), однак, ототожнити з будь яким відомим ольвійським родом не вдається. Можливо, що епонім Павс(аний) був айсімнетом мольпів; велика лита монета з його ім'ям містить крім символу Аполлона Лікаря (колесо) і символ Аполлона Дельфінія (дельфін).

Нарративні джерела, що відносяться до розглянутого періоду, обмежуються широко відомою новелою Геродота про царя Скіла [17, LXXVIII-LXXX]. Автор солідарний з думкою Р. Ісмагіла [18], який припустив, що у фразі Геродота [17, LXXVIII] «*...Ὄρικος Ἀριαπείθεϊ παῖς...*» – «*...Орік, син Аріапіфа...*» слід бачити Аріха *(Ἀριχ(ο))* – особу, яка залишила своє ім'я на відомих і багаточисельних монетах – «асах» і «дельфінах» (тобто, *Ὄρικος* ≡ *Ἀριχος*). Міркуючи аналогічно, припускаю, що фраза Геродота [3] «*...Τύμνεω τοῦ Ἀριαπείθεος ἐπιτρόπου...*» – «*...Тимн, управитель(?) Ариапифа...*», також знаходить своє підтвердження в легенді *ΘY* на однім з видів епіграфних «дельфінів» (тобто, *Τύμνεω* ≡ *Θύ(μνεω)*). На жаль, датування дельфінів з легендою *ΘY*, ще не встановлено [12, с. 198]; можна припустити синхронність монет *APIX(O)* і *ΘY* на підставі, наприклад, спільності типології. Ця гіпотеза, однак, не дає інформації про статус і приналежність Тімна до якого-небудь відомого ольвійського роду. Пропонована інтерпретація монетних легенд реальна, оскільки відповідає запису імен історичних осіб Геродотом «на слух». Однак, прийняття гіпотез про ототожнення Оріка й Тімна вимагає перегляду деяких загальноприйнятих історичних положень, наприклад, щодо ролі Скіла в Ольвії, з урахуванням знайдених у Ніконії монетних емісій цього скіфського царя, явно незрівнянних по інтенсивності з ольвійськими емісіями монет з легендою *APIX(O)* [14; 7, с. 92].

Слід згадати про ще одне джерело – написи на свинцевих платівках. Деякі відомості доставляє аналіз листів Ахіллодора, Артікона й Апатурія [7, с. 77], однак, виконати родове ототожнення лихваря й власника рабів Анаксагора, рабовласника Тімолєя, на даному етапі неможливо. До розглянутої категорії епіграфічних пам'яток належить й напис на бронзовому дзеркалі (IGDO 92)*.

Ю. Г. Віноградов обґрунтовано вважав, що еліта Ольвії, зокрема архаїчного періоду, складала дві групи – «нова» еліта і родова мілетська аристократія, яка брала участь у колонізаційному процесі [7, с. 76]. У цім зв'язку доречно привести відоме зауваження Геродота про те, що «*...борисфеніти самі себе називали мілетянами*» [17, LXXVIII]. Період VI – V ст. до н.е. у порівнянні з IV – I ст. до н.е. у плані родової просопографії, імовірно, характеризується більшою динамічністю, обумовленою колонізаційним

* IGDO – Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. – Geneve, 1996.

процесом; в Ольвію прибували, у тому числі, представники знатних сімей Мілета [7, с. 76; 3; 10]. Основні гіпотези про процес колонізації мілетян в Ольвію розглянуті у колективному дослідженні [3, с. 348].

Найважливіше значення у зв'язку з розглянутою темою набуває можливий факт переселення в Ольвію мілетських мольпів – верхніх шарів еліти Мілета. А. С. Русяева, наприклад, вважає що становлення й зміцнення культу Аполлона Дельфінія в Ольвії здійснили мілетські мольпи, політична й релігійна активність яких підсилилася у другій половині V ст. до н.е. і цілком припустиме, що вперше спілка мольпів в Ольвії з'явилася синхронно із запровадженням культу Дельфінія в третій чверті V ст. до н.е. або дещо раніше [10]. На користь можливості такого підходу трактується наступний найважливіший факт: колегія мольпов із усіх мілетських колоній зафіксована тільки в Ольвії [10; 19].

Це загальне положення, на думку автора, імовірно, можна наповнити конкретним змістом, скориставшись тим, що термін «мілетські мольпи» не є якимось абстрактним поняттям, але представляє собою досить репрезентативну просопографічну інформацію – список конкретних осіб; імена й патроніми цих осіб містить видатний історичний документ – каталог мілетських епонімів-айсімнетів мольпів [20]. У цьому документі зосереджена просопографічна інформація про основні елітні родини Мілета, починаючи з 525/524 р. до н.е.

На цій основі, при вивченні ольвійської епіграфіки VI – V ст. до н.е. традиційне ототожнення родоначальників відомих у IV – I ст. до н.е. аристократичних сімей, перспективно доповнити ще одним напрямом досліджень, який полягає в зіставленні просопографії еліти Мілета – епонімних айсімнетів мольпів та імен у ранніх епіграфічних пам'ятках (переважно, лапідарних) Ольвії.

Запропонований напрям досліджень, однак, не є якимось принципово новим, він тут знаходить тільки більш конкретні форми; окремі зауваження про походження, наприклад, Леокса Мольпагорова (IosPE I2 270) зі знатного мілетського роду Мольпагорів неодноразово відмічалися в дослідженнях попередників [21]. Однак, очевидно, що так звана «нова» еліта (див. вище) в каталозі мілетських мольпів відсутня, тож, зовсім не існує джерел для її ототожнення.

Щоб обґрунтувати реальність подальших просопографічних побудов, необхідно оцінити можливість існування омонімів серед імен різних родин; на ігнорування проблеми омонімічності в моїх дослідженнях неодноразово звертали увагу провідні спеціалісти. Для цього необхідно з'ясувати, звичайно, сугубо орієнтовно, кількість громадян, яких можна віднести до елітарного прошарку (які і являються об'єктом дослідження) щодо всієї цивільної громади ольвіополітів у пізньоархаїчний-класичний період. Це досягається шляхом запровадження відповідних критеріїв віднесення громадян до еліти.

Насамперед, відзначимо, що археологічно спостерігається слабка майнова диференціація жителів землянок в архаїчному періоді; окрім того, поховання й багатих і найбідніших верств населення відбувалися, як правило, у звичайних ґрунтових могилах [22]. Однак, археологічно, наявність аристократичного прошарку населення Ольвії в архаїчний період підтверджується матеріалами В. М. Зубаря. Дослідником запропонована диференціація поховань на основі аналізу похоронного інвентарю, згідно з якою тільки 51 похоронний комплекс із 265 може бути віднесений до розряду «*багатих*» [22]. Таким чином, об'єктом нашого дослідження надалі є прошарок населення не більш 20 % цивільної громади ольвіополітів (чоловіки й жінки).

Ще далі в обґрунтуванні критеріїв приналежності поховань до еліти просунувся І. О. Снитко. На базі досліджень архаїчних і ранньокласичних некрополів ольвійськоі хори ним запропонована диференціація поховань, відповідно, багатих громадян і аристократів на підставі наявності курганного насипу над похованням останніх [23]. Таким чином, умовно, тільки близько половини «*багатих*», по класифікації В. М. Зубаря, поховань можна віднести до аристократичного прошарку.

По оцінці провідних дослідників населення пізньоархаїчної Ольвії могло досягати порядку 6 000 чоловік [24]. З урахуванням даних В. М. Зубаря й І. О. Снитка кількість чоловіків-аристократів складала усього близько 300 чоловік (sic!). Отримана орієнтовна цифра в сполученні із широко відомим різноманіттям грецьких імен трактується на користь ігнорування омонімів при дослідженні хронологічно близьких пам'яток лапідарної епіграфіки пізньоархаїчного-

класичного періодів. Звідси також випливає висока ймовірність ототожнення носіїв співпадаючих імен у хронологічно близьких епіграфічних пам'ятках, як однієї й тієї ж особи. Безумовно, запропонований підхід, враховуючи мінімальну кількість об'єктів дослідження, є умовною схемою (та необхідним початковим етапом), яка, вірогідно, буде коригуватися у подальшому.

Запропонований підхід, зокрема, добре аргументує гіпотезу В. П. Яйленко [11, с. 291], який ототожнює одну особу – якогось Анаксагора – одночасно в трьох епіграфічних пам'ятках: березанському графіті рубежу VI – V ст. до н.е. *[Ἀναξ]αγόρης με ἀν[έθηκεν]* (SEG 32:752)*, графіті з ольвійського теменоса V ст. до н.е. *Ἀναξ[αγόρης...]* і листі Ахіллодора 550-500 рр. до н.е. (SEG 32: 802; IGDO 23). Крім того, епіграфічні пам'ятки, що хронологічно різняться, але містять характерні імена якогось роду, можуть трактуватися як приналежні до одного роду. Для того, щоб виключити зауваження опонентів у тенденційності наведених розрахунків і отриманих на їхній основі висновків, можна компенсувати погрішність розрахунків шляхом збільшення отриманої цифри, наприклад, на 100 %; проте, проблемою омонімів можна знехтувати й у цім випадку. До того слід додати, що кількість вищої еліти, яка дійсно була в змозі випустити лапідарний напис у VI – V ст. до н.е. рахувалась на одиниці. Ще одне зауваження: у родовому ототожненні персонажів не можна застосовувати такі імена, як Мітродор та деякі інші, внаслідок їхньої надзвичайної поширеності, також, не мають характерної родової приналежності імена Леней, Антестерій, Нуменій та ін. Для малої (керамічної) епіграфіки й свинцевих платівок отриманий висновок дійсний, звичайно, при наявності аргументів у приналежності пам'ятки аристократичному прошарку. Отриманий висновок, однак, не повинен трактуватися спрощено, тобто, співпадіння імен є важливим критерієм у прийнятті рішення про віднесення персонажів до однієї родини, але цього не достатньо; враховується вся наявна інформація. Автор добре розуміє, що запропонована схема ототожнення досить уразлива для критики й ще раз нагадує, що ця схема не зводиться тільки до співпадіння імен.

* SEG – Supplementum epigraphicum Graecum.

Розглянемо, як приклад, матеріалі про приналежність до однієї родини двох персонажів на і'мя Діфіл [25]. Інформацію вивчаємо з надгробка із вапняку (IosPE I$^2$ 215) деякого Хармоса, сина Діфілова – «*Χάρ[μο τ]ο Διφ[ίλο] εἰμὶ μνῆμα*», який В. В. Латишев датував вірогідно V ст. до н.е. та напису на свинцевій платівці, знайденого у пограбованій могилі (за повідомленням Ю. І. Козуб, автора розкопок, ця ділянка некрополя відноситься до IV – III ст. до н.е. [26]). Перша стрічка платівки містить привітання деякого Батіса до Діфіла «*Βατίς Διφίλοι χαιρ(έ)ιν...* (*читання автора*)»*.

По-перше, вапняковий надгробок є доказом причетності небіжчика до досить заможних верств населення Ольвії. Високу вартість такого надгробка переконливо доказала В. Н. Данілєнко [27], змоделювавши технологічний процес його виготовлення. Що стосується свинцевої платівки з написом, то існують, на жаль, лише побічні докази заможності небіжчика – його могила була вщент пограбована [26], окрім того, побічним доказом його заможності може бути участь у судовій тяганині, яка більш притаманна заможним верствам населення.

Тож, в Ольвії ім'я Діфіл (*Δίφιλος*) більш не зафіксоване. Звернемось до поширеності цього імені в усьому Північному Причорномор'ї. Таких написів відомо ще лише три, але, два з них стосуються імен ксенів, які проживали в Пантікапеї: один з них виходець з Мітілєни (CIRB 274), другий – з Одесоса (CIRB 237)*. Єдина пам'ятка зі згадкою імені Діфіл (*[Δί]φ[ι]λος Ανα[ξ]ικράτου*) зафіксована в Горгіппії у знаменитому агоністичному каталозі CIRB 1137 [28].

Таким чином, можна стверджувати про досить високу імовірність ототожнення цих двох персонажів на ім'я Діфіл, як принале-

* Ця свинцева платівка була знайдена у 1962 році Ю. І. Козуб та зникла з фондів Інституту Археології НАНУ десь у 90-ті роки. Автор випадково побачив її у приватному зібранні; не переймаючись детективним аспектом цього питання, (новий власник платівки виявився «законним набувачем»), автор зараз (через покупку) намагається повернути платівку її дійсному володарю. Платівка безумовно потребує публікації вченими-епіграфістами, оскільки короткого інформаційного повідомлення про неї Ю. Г. Віноградова [26], якій її, на жаль, не бачив, явно недостатньо.

* CIRB – Corpus inscriptionum regni Bosporani, ed. Vasilii Struve. Moscow.

жних до одного, другорядного елітного ольвійського роду. Хронологічні властивості обох написів достатньо широкі і не дозволяють ототожнити згадуваного Діфіла з обох написів, як одну людину, але, принаймні хронологічна відстань між цими вірогідними родичами мабуть не перевищує двох-трьох поколінь; при цьому, надгробок IosPE $I^2$ 215 більш ранній. Безперечно, встановити родову приналежність відправника свинцевої платівки й носія дуже рідкого імені Батіса, неможливо.

Розглянемо, як приклад, серію присвятних графіті Аполлону Дельфінію на чорнофігурних кіліках дедиканта Тіхона, сина Гекатокла. Перше з них, близько 500 р. до н.е. – *Τύχων ὀ̣κατοκλέος {ὁ Ἑκατοκλέος} Ἀπό[λλωνι Δελφινίωι ἀνέθηκε]* [29=IGDO 62] характеризується високою інформативністю в плані просопографії – наявністю імені й патроніма дедиканта. Відомо графіті [13=IGDO 63] з аналогічним ім'ям, яке датується кінцем VI ст. до н.е. – *Τύχων Ἀ[πό]λλωνι Δελφινίωι ἀνέθ[ηκε]*. Е. І. Леві й А. С. Русяєва припускають, що обидва графіті являють собою присвяту від одного дедиканта [13=IGDO 63; 10, с. 212]. У світі отриманих вище матеріалів про кількість населення Ольвії в піздньоархаїчний період і частки в ньому чоловіків-аристократів, це припущення цілком реальне.[*]

Разом із тим, неоднозначність інтерпретації, що виникає при дослідженні графіті, ілюструє, наприклад, напис V ст. до н.е. (IGDO 101) на свинцевій платівці: один з персонажів, що проклинаються, має аналогічний Тіхону патронім (*Ἑκατοκλέος*) і носить теофорне ім'я *Ἰητρόδωρος*, яке пов'язане не з Дельфінієм, а із Лікарем. Деякі аргументи у віднесенні цієї особи до родичів Тіхона Гекатоклова надають хронологічні відповідності, також, аристократичне ім'я й патронім Ієтродора Гекатоклова. Окрім того аргументом є й встановлена вище орієнтовна чисельність чоловіків-аристократів, однак, реальні докази спорідненості Тіхона й Ієтродора відсутні. Аналогічно, залишаю відкритим й питання про зв'язок з Тіхоном Гекатокловим якоїсь особи з патронімом «*...Τ̣ύ̣χωνος...*» у побутовому графіті (SEG 48:989)[*] та (SEG 32:771)[*] з неоднозначно трактуємим змістом, виконаного на сіроглиняній посудині близько 500 р. до н.е.

Таким чином, отримані наступні теоретичні висновки щодо принципів дослідження родової просопографії з ранніх малочисельних написів Ольвії (VI – V ст. до н.е.): головними джерелами систематизованої і репрезентативної інформації при вивченні ранньої просопографії Ольвії є мілетський (VI – I ст. до н.е.) [20] і ольвійський [1] (IV – I ст. до н.е.) епонімні календарі. Застосування просопографічної інформації з епонімного календаря Мілета [20], можливо у якості базової (вихідної) у зіставленні її з наявною інформацією з ранніх написів Ольвії. У свою чергу, епонімний календар Ольвії (IosPE $I^2$ 201) як документ, що містить відомості щодо родової просопографії пізднькокласичної-елліністичної Ольвії, можливо застосувати для ретроспективного аналізу.

Але це лише загальні принципи, які, безумовно, не враховують різні особливості, якими наповнене реальне життя. Наприклад, зазначені принципи не враховують такий прошарок мешканців Ольвії, як «нова» еліта; на жаль, відсутні будь які теоретичні критерії для її ототожнення. Окрім того, до складу ранньої ольвійської еліти могли входити мешканці не тільки Мілету, а й інших міст; згадаємо відомий історичний факт надання «притулку» в Ольвії біглому екстирану з Сінопи Тімесілею [30]. Також, ретроспективний аналіз не в змозі врахувати динаміку родового складу ольвійської общини. Складнощі виникають і з дослідженнями графіті та свинцевих платівок: головна проблема тут – відсутність надійних критеріїв для встановлення приналежності персонажу до ольвійської еліти.

Тим не менш, запропоновані принципи вказують загальний напрям дій при виконанні просопографічних досліджень ранньої епіграфіки Ольвії. Зауважу, що раніше таких досліджень не провадилося зовсім. Наступна стаття автора присвячена практичному застосуванню викладених принципів до невеликої групи ранніх (пізднькоархаїчних-класичних) написів Ольвії.

---

[*] Подальші дослідження, з використанням прийнятих у цій статті принципів, дозволили отримати додаткові аргументи про приналежність цих двох графіті одному дедиканту і виконати його ймовірне родове ототожнення.

[*] біля 500 р. до н.е.

[*] біля 560-500 рр. до н.е.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н.э. – Николаев, 2008. – 264 с.
2. Ніколаєв М. І. Синхронізація епонімного літочислення та просопографія Ольвії IV – I ст. до н.е. // Археологія. – К, 2010. – № 4 ; Ніколаєв М. І. Нові матеріали про написи колегії мольпів з Ольвії // Наукові праці. Серія «Історичні науки». – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 107. Т. 120. – С. 80-89 ; Ніколаєв М. І. До реконструкції присвятного напису жерців – Леократидів з Ольвії // Там само, 2010. – Вип. 116. Т. 129. – С. 118-125 ; Ніколаєв М. І. Математична модель каталогу жерців – епонімів Ольвії // Там само, 2009. – Вип. 87. Т. 100. – С. 154-158 та ін.
3. Крыжицкий С. Д., Русяева А. С, Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999.
4. Белецкий А. А. О собственных именах в новонайденных ольвийских надписях // СА. – 1958. – Т. 28. – С. 72 ; Cojokaru V. Populatia zonei Nordice şi Nord-Vestice a Pontului Euxin in secolele VI – I a. chr. pe baza izvoarelor epigrafice. – Iasi, 2004 ; Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI – V вв. до н.э. // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. – Тбилиси, 1981 ; Русяева А. С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. – К., 1987 та ін.
5. Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI – I в. до н.э. по данным эпиграфических источников // МИА. – 1956. – № 50.
6. Николаев Н. И. О новом направлении исследований надписей позднеклассической-эллинистической Ольвии // Вопросы эпиграфики. – М., 2012 (в печати).
7. Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII – I в. до н.э. – М. 1989.
8. Николаев Н. И., Снытко И. А. Некоторые вопросы социально-политической истории Ольвии второй половины V – первой половины IV ст. до н.э. // Ольвийские древности. Сб. научных статей памяти В. М. Отрешко. – К., 2010.
9. Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. – М.-Л., 1953 ; Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. – К., 1979 ; Русяева А. С. Граффити Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2010 ; Яйленко В. П. Граффити Левки, Березани и Ольвии // ВДИ. – 1980. – № 2, № 3.
10. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992.
11. Яйленко В. П. Греческая колонизация VII – III ст. до н.э. – М., 1982.
12. Древнейший теменос Ольвии. – Симферополь, 2006.
13. Леви Е. И. Новые посвятительные надписи Аполлону Дельфинию из раскопок Ольвии // История и культура античного мира. – М., 1977.
14. Карышковский П. О. Монеты Ольвии. – К., 1988.
15. Фролова Н. А., Абрамзон М. Г. Монеты Ольвии. Каталог ГИМ. – М., 2005.
16. Пиворович В. Б. Монеты и клады Юга Украины. – Херсон, 2009. – С. 69.
17. Herod. IV.
18. Болтрик Б. В. Поиск усыпальниц Ариапифа и его сыновей // Ольвия и античный мир. – К., 2001. – С. 32.
19. Graf F. Das Kollegium der Μολποί von Olbia // Museum Helveticum. – 1974. – Vol. 31. – С. 209-215 ; Карышковский П. О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье. – К., 1984. – С. 42.
20. Milet. I 122-123 – McCabe, Donald F. Miletos Inscriptions. Text and List.
21. Ehrhard N. Milet und seine Kolonien. 1988. 2 vol. ed. Peter Lang. і ін.
22. Зубарь В. М. Об имущественном положении Ольвии архаического периода // Ольвія та античний світ. Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України. – К., 2001. – С. 59.
23. Снитко І. О. Підкурганні поховання некрополів хори Ольвії VI – V ст. до н.е. // Археологія. – К., 2011. – № 1. – С. 11.
24. Крижацький С. Д., Русяєва А. С. Найдавніші житла Ольвії // Археологія. – 1978. – Вип. 28. – С. 24.
25. Lexicon of Greec Personal Names. – Oxford, 2009 ; Αρχάια ελληνικά ονόματα.
26. Виноградов Ю. Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // ВДИ. – 1971. – № 4. – С. 79.
27. Даниленко В. Н. Просопография Херсонеса IV – II вв. до н.э. (По эпиграфическим данным Северного Причерноморья) // АДСВ. – Свердловск, 1966. – Вып. 4. – С. 177.
28. Кубланов М. М. О местной историографии на Боспоре (Горгиппийский каталог победителей) // ВДИ. – 1954. – № 4. – С. 143 ; Берзин Э. О. Горгиппийский агонистический каталог // СА. – 1961. – № 1. – С. 111.
29. Леви Е. И. Материалы ольвийского теменоса (общая характеристика) // Ольвия. Теменос и агора. – М.-Л., 1964. – С. 145.
30. Виноградов Ю. Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э.: проблема политического устройства // ВДИ. – 1981. – № 2. – С. 65-90.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Є. Г. Сінкевич***

 *Стаття надійшла до редколегії 18.09.2011*

УДК 94(477)

***А. І. Ткачук***

# *ПЕРЕДУМОВИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ГЕНРІКА ЛІТВІНА*

*Особливістю монографічного дослідження Генріка Літвіна є зосередження уваги на колонізації польською шляхтою українських земель впродовж XVI – XVII ст. Йому вдалося виявити глибинні причини, що обумовили початок Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.*

***Ключові слова:*** *Богдан Хмельницький, польська історіографія, шляхта.*

*Особенностью монографического исследования Генрика Литвина является концентрация внимания на колонизации польской шляхтой украинских земель в течение XVI – XVII в. Ему удалось выяснить глубинные причины, которые обусловили начало Освободительной войны украинского народа во главе с Богданом Хмельницким.*

***Ключевые слова:*** *Богдан Хмельницкий, польская историография, шляхта.*

*This study's objective was to learn Henrik Litwin's works that were focused on the colonization of the Polish gentry of Ukrainian lands during XVI – XVII c. He was able to understand the reasons of the beginning of the liberation war of Ukrainians led by Bohdan Khmelnitsky.*

***Key words:*** *Bohdan Khmelnitsky, Polish historiography, the gentry.*

Дослідження національно-визвольної революції українців, що розпочалася під проводом гетьмана Богдана Хмельницького посіло чільне місце в історіографіях багатьох народів і, зокрема, у польській історіографії [1-9]. Події цього революційного періоду в різні часи польські дослідники називали: «*бунтом*», «*заколотом*», «*повстанням*», «*війною*», «*революцією*» тощо. Відповідно, й оцінки цих непересічних, за значенням і наслідками, процесів нерідко були діаметрально протилежними. Від різко негативних і навіть брутально образливих висловлювань Францішка Равіти Гавроньського [10] до критичних, проте досить зважених, – Януша Качмарчика [11-13]. У цьому є певна закономірність, оскільки історіографічні дослідження переконливо демонструють, що історична наука розвивається, при цьому знаходиться в тісному взаємозв'язку із суспільним життям, всіма детермінуючими його чинниками. Зміни у сфері ідеології, суспільній свідомості та суспільних відносинах, у матеріальній і духовній культурі впливають і на істориків та, відповідно, на результати їх дослідницької праці [14, с. 62]. Важливий імпульс для розвитку історичної науки надає діалог різних національних культур, пошук розуміння причин та передумов міжнаціональних конфліктів.

Праця Генріка Літвіна [15] розкриває соціально-економічні та культурно-історичні підвалини життя українського народу, які обумовили і спричинили національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького*. Автор зазначає, що одним із ключових питань в дослідженні історії Речі Посполитої новітнього періоду є проблема «*польської експансії на Схід*». Теза про рух із метою колонізації просторів земель, що лежали на схід від теренів пястівської Польщі, як один із головних рушіїв польської зовнішньої політики, є досить розповсюдженою як в польській, так і в інших національних історіографіях. Вона містить дві складові, так звану білу – «*здобутки польського плуга*», та чорну легенди – «*польська окупація України*». Разом із тим рівень дос-

* Г. Літвін використовує поняття «*війна*», це зумовило використання даного визначення й у назві даної статті.

лідження процесу реалізації цих експансивних намірів, відомих як «*rzeczywisty napływ*» поляків на Україну, знаходився на початковому етапі. Так, єдиним виданням, що ґрунтувалося на систематичному вивченні джерел, була праця Олександра Яблоновського. Генрік Літвін здійснив спробу глибшого за комплексністю аналізу, системністю розгляду передумов та причин даних процесів дослідження.

Хронологічні межі дослідження Генріка Літвіна «Наплив польської шляхти в Україну» охоплюють 1569-1648 роки. Нижня межа не викликала сумнівів, пов'язана із інкорпорацією до «Корони» Волині та решти України, що відкрило початок епохи колонізації «кресів», а також уможливило рух польської шляхти на Схід. Верхня межа – 1648 рік, є відкритим питанням в історії України й Польщі, тим більше, що особливий інтерес становить питання функціонування наддніпрянських і наддністрянських земель у тогочасних суспільних, господарчих і політичних структурах. Окрім того, автор зауважує, що 1648 роком кінчається епоха еволюційних змін та починається час революційних потрясінь, проте процеси проникнення поляків в Україну не припиняються, як і їх впливи на життя українського суспільства.

У Генріка Літвіна виникли певні складнощі із визначенням територіальних меж праці. На його думку, необхідно було зайнятися цілісністю інкорпорованих у 1569 р. земель (за винятком Підляшшя) [15, s. 7]. Однак, автор обмежився дослідженням земель київського і брацлавського воєводств, всієї України в значенні XVII ст. Власне на цих територіях у розглядуваний період розвинулася інтенсивна колонізаційна діяльність, й тому Генрік Літвін виділив їх як такі, що потребують першочергового вивчення, зокрема зміни, що сталися у суспільних структурах. На переконання дослідника, Волинь становила скоріше базу ніж мету колонізаційних намірів, і це він обґрунтовує у монографії.

Досліджуючи процес проникнення польської шляхти на Україну, захоплення земель, Генрік Літвін визначив ще одну важливу проблему – кого можна віднести до «*польської шляхти*»? Проте, після опрацювання джерел дане питання виявилося не актуальним, адже доступні йому матеріали змусили остаточно відмовитися від раніше запланованого розділу про гербову приналежність магнатів, позбавлених земельної власності, чи то аллодіальної, чи набутої. Автор зосередив увагу на досліджених попередниками державцях, заставниках, посесорах королівських, а також земських, міських урядниках. Тут не згадуються представники польської шляхти духовного сану. Безпосередня і економічна експансія католицької церкви становила цілком окрему проблему й, на думку автора, вимагала окремого опрацювання, відповідних джерельних досліджень.

Проте питання «коли?», «де?» і «хто?» виявилося не надміру складними, більш проблематичним стало питання «як?». Найістотніше Генріку Літвіну вдалося те, щоб застосована методика дослідження спричинила не реконструкцію особливостей польських посягань на Україну, а визначила їх співвідношення щодо дій місцевої шляхти чи руської (української) загалом. Він не лише відтворив процес польської експансії на Київщину і Брацлавщину, а й здійснив спробу простежити загальну картину змін в регіоні. Окрім пошуку інформації про фактичне становище, Генрік Літвін намагався довідатися, чи були ті зміни ефектом природних суспільних перемін, чи наслідком планових дій державної адміністрації – іншими словами знайти відповідь на питання – чи наплив «ляхів» був ефектом спеціальної політики полонізації кресів.

У цій ситуації дослідник змушений був звернутися до статистичних джерел. Вивчення відповідних збірок, що містили статистичні дані є характерною рисою його монографії. Аналіз інформації, поданої урядниками на українських землях, переконав його в тому, що експансія на українські землі стала наслідком політики центральної адміністрації – королівської, так і інтуїтивного й продуманого підходу польської шляхти по визискуванню інтелектуальних і матеріальних «багатств» України. Такий ефект гарантувала роздача королем кресів. Другу групу утворили тримачі багатств королівського домену на цих теренах.

Особливу увагу Генрік Літвін приділив відтворенню стосунків щодо земельної власності та на утримувачах аллодіальної власності над Дніпром та Дністром. Формування

такої форми власності, на його думку, стало наслідком взаємин між представниками держави і користувачами заставленої власності. За твердженням автора [15, s. 8], порівняння результатів по всіх напрямах колонізації шляхтою українських земель дозволяє визначити конкретний розмір напливу польської шляхти на Україну, її значення на тих теренах, характер того суспільного явища, методи діяльності державної адміністрації. Генрік Літвін активно використав друковані матеріали «Rewizje. Lustracje. Ukraina» («Ревізії. Люстрації. Україна»), а також Архіву скарбу коронного.

На переконання Генріка Літвіна, перші представники польської шляхти з'явилися в Україні ще перед 1569 роком, але то були поодинокі випадки. Інкорпорація українських теренів до Корони змінила формально-правні можливості потенційних здобувачів кресових земель, але не викликала безпосередніх практичних наслідків. Тільки у 80-х і 90-х роках XVI ст. тут розпочалася обдумана й планова колонізаційна діяльність. Її піонерами були волинські князі, які організували першу фазу напливу коронної шляхти. Мала вона характер зародкової міграції [15, s. 160].

У той самий час «пригадала» про «польські» окраїни королівська канцелярія. Стефан Баторій зміцнив активізацію колонізаційного руху шляхом надання земель для низки служивих осіб – військових, найчастіше поляків. Подібна політика збереглася в перші роки правління Зиґмунда ІІІ. Виділення невеликих наділів для вихідців із військових та середньої і дрібної шляхти не принесло однак сподіваного ефекту, як й дарування «навічно» пустель і степів. Обдаровані не мали відповідних економічних можливостей, аби зайнятися працею безпосередньо, тим більше, що змушені були працювати на своїх загальних теренах. У тій ситуації більшість дарувань не була реалізована на практиці, а даровані землі відступлено руським (українським) магнатам.

У середовищі польських можновладців експансія України була тоді мало популярна. Тільки Замойський проникнув на Брацлавщину з осередком у Шаргороді. Також під Києвом і Брацлавом, в особливих випадках, з'являлася польська посесійна шляхта. До кінця XVI ст. рух із Корони до кресів був досить обмеженим. Більшість незначної групки «ляхів»-власників над Дніпром і Бугом становили ставлеників волинських князів.

Істотні зміни принесло тільки XVII століття, коли за Зиґмунда ІІІ змінилася тогочасна політика дарування. Він великі багатства домену надавав магнатським представникам, старій – руській та польській, як і новій – власній креатурі. Про ефективність тих привілеїв свідчить переселенський рух. Колонізаційні заходи одночасно здійснювали волинські князі у своїх приватних маєтках. Економічний поступ земель України спричинив зростання зацікавленості даним напрямом господарчої експансії. Його наслідком була поява нових польських магнатських маєтків на Брацлавщині.

Незалежно від того, чи зростала кількість польської посесійної шляхти, «наплив» був у значній мірі наслідком повільного зростання шляхетного суспільства Корони і України. Щораз більші родинні зв'язки між мешканцями тих земель призводили до успадкування частини багатств [15, s. 161]. Збільшення переселенського руху в перше двадцятиріччя XVII ст. витворило, як наслідок, характерну для кресів форму господарювання в багатьох сільських маєтках. Дух часу обумовив розгортання колонізації. Вимагало це однак і значних капіталовкладень, щоб їх зробити, власники наділів віддавали частину загосподарьованих багатств державі (короткотерміново), чи в заставу.

У третій та четвертій декаді XVII сторіччя ці започатковані раніше процеси продовжувалися. Зростали позиції польських магнатів на Брацлавщині. Спадок по вимерлих Острозьких впровадив нові коронні роди на землях Київщини. Не зупинило це, однак, можливостей волинських князів. Навіть по смерті останнього зі Збаразьких, їх економічний потенціал на Україні перевищував можливості польських можновладців.

Ключовою подією, що обумовлювала роздавання українських багатств, було винагороджування заслужених вояків. У даній ситуації «національна» структура тримачів земель домену була простим віддзеркаленням складу офіцерських кадрів розквартированих військ [15, s. 162]. Ця тенденція була характерною останньому десятиліттю

досліджуваного Г. Літвіном періоду. Польська магнатерія на рівні з руською панувала в той період на Брацлавщині. Гегемонія магнатів призупинила навіть наплив середньої і дрібної польської посесіонарної шляхти на ці території. Інакше склалася ситуація на Київщині. Тут можновладство не отримало такої визначальної господарчої переваги над рештою гербової спільноти. Активність місцевої середньої верстви йшла в парі з напливом прибульців із Корони. У 1648 році становили вони вже понад 13 % київських власників земель.

Часи «*золотого спокою*» на Україні (1638-1648 рр.), на переконання автора монографії, були епохою державців. Близько тридцяти відсотків приватного майна в той період було віддано в оренду. Окрім значної на тому тлі активності місцевої і волинської шляхти, достатньо домінували й поляки.

Напередодні початку національно-визвольної революції, що почалася під проводом Богдана Хмельницького, Україна була представлена польськими і руськими магнатами та сповнена боротьбою їх державців. Тільки центральна та північна частина Правобережної Київщини залишалася місцем, де домінувала середня шляхта, подібно як центральна і західна Брацлавщина. Польська спільнота домінувала на економічних кресах завдяки магнатам, політично завдяки нечисленній, але активній посесійній шляхті, в значній мірі дисидентській, врешті й фізично перш за все завдяки зусиллям державців.

Отже, Генрік Літвін один із не багатьох польських дослідників, який зумів подивитися на глибинні причини вибуху національно-визвольної революції українського народу під проводом Богдана Хмельницького. На його переконання вони корінилися в колонізації українських теренів польською шляхтою.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Dubiecki M. Pole bitwy u Zółtych Wód 1648 r. // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydziału Historyczno-Filozoficznego. – Kraków,1880.
2. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. – Warszawa, 1909.
3. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. –Wydanie nowe. – Kraków : Druk W. L. Anczyca i spółki, 1925.
4. Fraś L. Obrona Zbaraźa w r. 1649. – Krakow : Dr. J. Gablankowskiego, 1932.
5. Tomkiewicz W. Kozaczyzna Ukrainna. – Lwow : Wyd. Książek Szkolnych, 1939.
6. Sieradzki J. Ruchy społeczne i ludzkości. – Warszawa : Wyd. Ludowe, 1949.
7. Wielhorski W. Rewolucja kozacka – Bohdan Chmielnicki. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej // Zarys dziejow. – Londyn, 1959.
8. Serejski M. H. Przeszłosć a teraźniejszość // Studia i szkice historiograficzne. – Wroclaw-Warszawa-Kraków, 1965.
9. Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. – Warszawa, 1998.
10. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1906-1909. – T. 1-2.
11. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль-Львів : Друк. Василіян, 1996.
12. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmelnicki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódż, 1988.
13. Kaczmarczyk J. Ugoda w Perejaslawiu – konieczność czy wybór // Studia Historyczne. – 1984. – Zesz. 3(106). – S. 414-415.
14. Сінкевич Є. Г. Постать Богдана Хмельницького в польській історіографії кінця XIX – XX століть // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень : Харк. історіогр. зб. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – Вип. 6. – С. 62-71.
15. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukraine. 1569-1648. – Warszawa, 2000. – 224 s.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Г. В. Боряк****; д.і.н., професор* ***Є. Г. Сінкевич***



*Стаття надійшла до редколегії 08.10.2011*

# *ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ*

УДК 947.7(=112.2)«19/20»

***А. А. Задерейчук***

# *ПРОПАГАНДА НАУКОВИХ ЗНАНЬ В АСКАНІЇ-НОВА У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД*

*Висвітлено методи популяризації наукових знань, накопичених в Асканії-Нова. Окрему увагу приділено відвідуванню Асканії-Нова імператором Ніколаєм II та спеціально розробленої для цього програмі прийому. Крім того, проаналізовано такі форми поширення наукових досягнень, як виступи в органах земського самоврядування, подарунки в колекції музеїв.*

***Ключові слова:*** *Асканія-Нова, Фальц-Фейни, заповідник.*

*Освещено методы и средства популяризации научных знаний, наработанных в Аскания-Нова. Отдельное внимание уделено посещению Аскании-Нова императором Николаем II и специально разработанной для этого программе приема. Кроме того, проанализированы такие формы распространения научных достижений, как выступления в органах земского самоуправления, дары в коллекции музеев.*

***Ключевые слова:*** *Аскания-Нова, Фальц-Фейн, заповедник.*

*The article covers the methods and means of popularizing scientific knowledge gained from the Reserve Askania-Nova. Individual attention is paid to the visit of Askania-Nova by Emperor Nicholas II and to the program specially designed for this reception. Additionally, such forms of the distribution of scientific achievements are analyzed as speeches in zemstvos, gifts to the museums' collections.*

***Key words:*** *Askania Nova, Faltz-Fein, a nature reserve.*

Асканія-Нова – це унікальне природне явище на Півдні України. Але цей заповідник відомий не лише на теренах нашої країни, а й за її межами. Він був створений одним з представників обрусілого німецького роду Фальц-Фейнів відомих, як «королі» вівчарства. Асканія-Нова майже з самого моменту свого заснування цікавила сучасників. У кінці XIX – на початку XX ст. дуже актуальними стають питання, пов'язані з охороною природи, збереженням її різноманітного багатства. Зрозуміло, що творець асканійського заповідника Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн всілякими засобами привертав увагу до своєї праці, як співвітчизників, так іноземців. Багатий досвід із пропаганди наукових знань, накопичений цим талановитим хазяїном, може бути застосований й сучасними діячами в галузі охорони природного середовища. Саме тому набуває актуальності його вивчення.

Головною метою цієї статті є ілюстрація методів й засобів, якими користувався Ф. Е. Фальц-Фейн для пропаганди наукових знань в Асканії-Нова. У зв'язку з цим необхідно вирішити декілька завдань: визначити час, коли заповідник набуває широкої зацікавленості суспільства; виявити, якими засобами користувався Ф. Е. Фальц-Фейн для пропаганди наукових знань, добутих в Асканії-Нова; а також, по можливості, з'ясувати відомих діячів того часу, які відвідували Асканію-Нова.

Асканії-Нова присвячено дуже багато різноманітної літератури: монографій, наукових статей, популярних досліджень краєзнавців. Але в більшості випадків ці дослідження присвячені флорі і фауні заповідника, історії формування цього природного фонду засновником Асканії-Нова. Подібні праці почали з'являтися ще в дореволюційний час. Прикладом можуть служити праці М. Ф. Іванова [1], П. К. Козлова [2], С. А. Мокржецького [3] та ін. В післяреволюційний період інтерес до заповідника не ослаб, але переважно роботи аналізують науково-дослідницькі пошуки на базі заповідника саме у радянські часи [4-5]. Про роль Фальц-Фейнів у становленні Асканії-Нова у якості визначного наукового центру й розповсюдженні накопичених знань взагалі не згадується. На сучасному етапі питаннями, пов'язаними з Асканією-Нова займаються

такі дослідники, як В. Е. Борейко, В. М. Рябко та ін. Зокрема, В. М. Борейко видав працю, присвячену заповідній справі в Україні, великий розділ якої відведено Асканії-Нова [6-7], а також дослідження, в якому проаналізував етапи розвитку заповідника [8]. В. М. Рябко спробував проаналізувати наукову діяльність Асканії-Нова з моменту виникнення її як заповідника й до теперішнього часу [9-11]. Але матеріали його монографії переважно присвячені радянському часу, фальц-фейновський період розглядається поверхово. Але ж не зважаючи на таку жваву зацікавленість історією асканійського заповідника, немає узагальнюючої роботи по заявленій тематиці.

Асканія-Нова стала своєрідною «візитівкою» роду Фальц-Фейн. Свою назву маєток успадкував від попередніх господарів – ангальтських герцогів, а завдяки зусиллям Ф. Е. Фальц-Фейна став осередком наукових досліджень у різних напрямах. Тут була заповідана ділянка степу, створено зоопарк і розбито дендрологічний парк. Формування визначного дослідницького центру сталося не за один день. Ініціатива, організація і керівництво справою цілком перебувало в руках власника Асканії-Нова. У Ф. Е. Фальц-Фейна ніколи не було освічених помічників-фахівців; величезна і складна справа обслуговувалася порівняно невеликим персоналом службовців, вибраних з селян і спеціально навчених. Проте, Ф. Е. Фальц-Фейн постійно сам вникав у всі дрібниці, усюди відчувалася його рука. У той час, коли зоопарк досяг свого найвищого розквіту, він обслуговувався всього 11 постійними службовцями в самому зоопарку, 6 робітниками у відкритому степу і 3 особами в ботанічному саду [4, с. 52]. При акліматизаційному саду працювали різні допоміжні установи: препаровочна майстерня, фотографічна лабораторія, метеорологічна станція, зоотехнічна лабораторія й Відділення дослідної станції по вівчарству Петровської сільськогосподарської академії. Крім того, в Асканії-Нова була наукова бібліотека. А в 1900 р. в Асканії-Нова був організований невеликий музей, в якому збиралося все, що являло цінність для історії України і, особливо, для минулого Таврійської губернії [12, с. 144-145].

Таке дивовижне творіння людських рук як Асканія-Нова не могло не привертати увагу громадськості. Хоча, якщо зарубіжні учені того часу взнали і зацікавилися Асканією-Нова вже практично з самого моменту заснування, то сучасники в Росії активно заговорили про дітище Ф. Е. Фальц-Фейна лише після ювілейної акліматизаційної виставки в Москві (1908) та Одеської сільськогосподарської та промислової виставки (1910). У пресі цього періоду та наукових часописах почали з'являтися різноманітні публікації, присвячені Асканії-Нова. Відповідно туди потягнулися численні екскурсанти. Таким чином, розпочалася діяльність Ф. Е. Фальц-Фейна, направлена на популяризацію наукових досягнень заповідника.

Спочатку основними відвідувачами були фахівці у галузі ботаніки, зоології. Однак з кожним роком коло осіб, що відвідали Асканію-Нова, розширювалося. Серед екскурсантів були й учні вищих і середніх навчальних закладів, і митці, і мисливці, і просто зацікавлені любителі природи [13, с. 16]. Учнівські екскурсії у кількості 60-80 осіб прибували переважно з сусідніх місцевостей. «*Були втім і екскурсії студентів харківського ветеринарного та московського сільськогосподарського інститутів*» [14, с. 193-194].

Для екскурсантів створили всі необхідні умови: спеціальні житлові приміщення, достатню кількість посуду тощо. Перш ніж вирушати на екскурсію до Асканії-Нова майбутній екскурсант або керівник екскурсії повинні були списатися з власником маєтку. Наприклад, подібні листи з проханням відвідати зоологічний сад Фальц-Фейна збереглися в архіві заповідника Асканія-Нова [15]. У листі обов'язково вказувалися час екскурсії, кількість учасників, тривалість тощо. Завдяки цьому Ф. Е. Фальц-Фейн мав можливість захиститися від занадто великого напливу відвідувачів одночасно, а також бути упевненим у тому, що всім бажаючим буде забезпечено належний прийом.

Екскурсійна робота в Асканії-Нова організовувалася на досить високому організаційному рівні. Кожен екскурсант або група за бажанням могли отримати досвідченого провідника, який увесь час супроводжував екскурсантів при огляді й надавав необхідні пояснення. Треба відмітити, що провідники мали свою конкретну територію. Після за-

кінчення огляду дорученої йому частини саду, провідник передавав екскурсантів наступному не менш досвідченому на своїй території провідникові. Цей процес тривав до закінчення екскурсії [14, с. 208]. Розділяючи провідників по ділянках, Ф. Е. Фальц-Фейн тим самим міг бути упевнений в тому, що вони зможуть донести до екскурсантів всю необхідну інформацію й дати компетентні відповіді на поставлені ними питання.

У маєтку вівся суворий облік проведених екскурсій. За даними контори Асканії-Нова всього в період з 1909 р. по 1918 р. заповідник відвідало 10 655 осіб. Найвищий розквіт заповідника припав на 1914 р., коли його відвідала найбільша за весь час кількість екскурсантів – 4 637 людей. З 1914 р. починається різкий спад кількості відвідувачів. Уже наступного 1915 р. у заповіднику побувало лише 899, а в 1918 р. – 230 осіб [4, с. 52-53].

У 1914 р. Асканію-Нова відвідав найпочесніший екскурсант – імператор Микола II. Ця подія сталася 23 квітня. Переговори про відвідини Асканії-Нова царем почалися ще в лютому 1914 р. Їх вели: з одного боку – імператорська адміністрація в особі палацового коменданта генерала В. Н. Воєйкова і полковника А. І. Спиридовича, з іншого – хазяїн маєтку Ф. Е. Фальц-Фейн [16, с. 182]. Ці переговори не були простими. У їх перебігу в оточенні царя відчувалося небажання сприяти здійсненню ним цієї задумки [17, с. 43]. Однак всі формальності були зрештою улагоджено й Асканія-Нова почала енергійні приготування до прийому високого гостя.

За спогадам безпосереднього очевидця подій В. Е. Фальц-Фейна це відбувалося таким чином: «*Готуючись до зустрічі Миколи II, Асканія-Нова прямо на очах перетворювалася. Споруджувалися вражаючі нарядні тріумфальні арки, головну вулицю прикрасили прапорами та ялиновими гірляндами. Старий будинок поблизу зоопарку буквально утопав у великій кількості зеленого листя й цвіту. Зі всіх володінь Фальц-Фейнів до Асканії-Нова приїжджали службовці, щоб бути присутніми на такій знаменній події.*

*В очікуванні прибуття царя багато хто із тих, хто проїзджав, зібралося в Асканії-Нова. Для підтримки порядку сюди підтягнули сотні донських козаків*» [16, с. 182-183.]. З Преображенки спеціально привезли хор, а з Хорлів – духовий оркестр. Для зустрічі імператора спеціально вишили рушник зі словами – «*Асканія-Нова, 23 квітня 1914 року*» [16, с. 183]. Для всіх службовців маєтку з нагоди приїзду високого гостя Ф. Е. Фальц-Фейном було оголошено триденний вихідний, а також виділені гроші на пригощання [18, арк. 2].

Сам Ф. Е. Фальц-Фейн у подарунок почесному гостю приготував повний каталог усіх ссавців і птахів, які постійно мешкали в його зоопарку, а також перелітних птахів, що зупинялися тут щорічно [16, с. 170-171].

Імператорське оточення розробило маршрут і умови поїздки імператора з Лівадії до Асканії-Нова. При цьому було враховано всі побажання Миколи II. Справа в тому, що окрім безпосереднього бажання побачити дивовижний заповідник у степу, імператор ставив перед собою мету «*оглянути господарства селян декількох волостей, що вийшли з общини на власні хутори, і плодовий розплідник Головного Управління землеустрою поблизу станції Ново-Олексіївська, а також зустрітися в Сімферополі, Перекопі та Армянську з місцевим дворянством і депутатами міст*» [17, с. 45]. Супроводжувала імператора незначна свита, яка складалася із прем'єр-міністра О. В. Кривошеїна, Таврійського губернатора М.Н. Лавриновського, палацового коменданта генерала В. Н.Воєйкова, флігель-ад'ютанта графа А. І. Воронцова-Дашкова і флігель-ад'ютанта фон Дрентельна. Ескорт складався з трьох машин [16, с. 183; 17, с. 45].

Для зустрічі імператора в Асканії-Нова зібралися сам господар маєтку Ф. Е. Фальц-Фейн, його мати – Софія Богданівна, сестра Лідія та її чоловік камергер М. Ф. фон Пейкер. Цар приїхав близько 16 год. і був привітно зустрінутий самим хазяїном, який по російському звичаю підніс імператорові хліб і сіль.

Протягом двох днів Ф. Е. Фальц-Фейн представляв імператорові своє дітище. Ймовірно, програма огляду пам'яток була продумана та підготовлена заздалегідь, щоб можна було якнайдокладніше продемонструвати всі достоїнства не лише відомого заповідника, але і загалом зразкового поміщицького господарства на Півдні імперії.

У перший день цареві запропонували для огляду вольєри з різними місцевими та екзотичними експонатами, ставки з водоплавними птахами, ботанічний сад. Після вечірнього чаю здійснили виїзд на екіпажах для огляду обгородженої території для диких тварин, розташованої на межі із зоопарком.

Наступного дня було здійснено обхід господарських дворів, під час якого продемонстровано племінних і ремонтних коней, а також різноманітні майстерні. Кульмінацією другого дня стала поїздка в степ на автомобілях. У степу, окрім огляду табунів коней, стад рогатої худоби і овець, «високі» гості стали свідками важливої для вівчарського господарства справи – стрижки овець. Імператор на власні очі зміг оцінити мистецтво стрижки й процес сортування шерсті. «*Усі, хто брали участь у стрижці овець, отримали винагороду*». Один із супроводжуючих царя, – згадував сучасник, – «*дістав гаманець із золотими грошима і видав кожному по п'ять руб. золотом*» [16, с. 186].

Наступного ранку цар виїхав. Перед від'їздом він побажав нагородити людей, що так приязно зустрічали його. Тому роздав усім, хто яким-небудь чином брав участь у його прийомі, багаті грошові подарунки: «*Ф. Е. Фальц-Фейну та його матері були подаровані портрети з власноручним написом; старшому доглядачеві зоологічного саду К. Сиянко – золотий годинник з державним гербом на золотому ланцюзі; економці будинку Ф. Е. Фальц-Фейна Л. Веррьєр і керівникові маєтку Асканія-Новая – І. Кирильцеву – також був дарований золотий годинник з ланцюжком; лакеєві А. Кушнаренко, шоферові Ф. Зієглявському і кучерам М. Резніченко та К. Вишнєвському – срібні годинники зі срібним ланцюгом; інженерові Е. Зеє – срібну тютюнницю із золотим гербом, а завідувачу економічної контрою П. Листопаду – сріблену тютюнницю зі сріблeним гербом. Крім того, цар також виділив 1 000 руб. для роздачі тим, хто взяв особливу участь у прийомі*» [19, с. 8].

Зі свого боку господар Асканії-Нова не міг відпустити царя без подарунків. Проводжаючи імператора, Ф. Е. Фальц-Фейн подарував імператриці Олександрі Федорівні віяло з павиного пір'я з емалевою ручкою, виконаною відомим ювеліром Рене Laліком [20, с. 65].

Візит імператора в Асканію-Нова фіксувався на плівку двома репортерами: В. К. Тріклером – представником французької фірми-виробника Пате з прокату фільмів і придворним фотографом [16, с. 187; 18].

Необхідно вказати, що за свідченням В. Е. Фальц-Фейна це був не перший випадок, коли Асканія-Нова ставала об'єктом кінематографічних зйомок. По-перше, це черговий раз свідчить про інтерес до цього маєтку; по-друге, завдяки цьому «*вийшла гідна уваги стрічка, що наочно показує, яких справді американських масштабів досягли Асканія-Нова та її господарство*» [16, с. 187].

Популяризація наукових знань здійснювалася не лише шляхом особистого жвавого спілкування з екскурсантами, але й у вигляді передачі різним ентомологічним кабінетам і природно-історичним музеям Таврійської і Херсонської губерній колекцій або експонатів із Асканії-Нова та інших маєтків Фальц-Фейнів [21, с. 317; 22, с. 248; 23, с. 182; 24, с. 47; 25, с. 202]. Зокрема, у період з 1900 р. по 1913 р. до фондів природно-історичного музею Таврійського земства Ф. Е. Фальц-Фейн подарував: зразки порід, знайдених при бурінні артезіанських колодязів в Асканії-Нова; опудала, виконані Г. І. Рібергером: 4 змії; 2 голови волів українсько-угорській породи; тушканчика; журавля, 6 дрібних птахів; пелікана; самця фазана; зайця, беркута, сапсана, чижа, лебедя-крикуна, якого не вистачало в музеї; також подарував великого равлика і добре вироблені шкірки: сайгака, різноманітних птахів, буйвола тощо, а також 2 екземпляри подорожників з Асканії-Нова [21, с. 317; 26, с. 22; 27, с. 20; 28, с. 17; 29, с. 26; 30, с. 19; 31, с. 3,18]. За свою роботу з поповнення колекції музеїв Фальц-Фейни неодноразово отримували подяки від земства [26, с. 13; 32, с. 14].

Фальц-Фейни були не менш активними учасниками «*в поповненні колекцій Херсонського музею, особливо рідкісними екземплярами*» [24, с. 47]. Надані в розпорядження Херсонського музею експонати настільки привертали до себе увагу, що використовувалися як зразки при читанні різних доповідей [23, с. 182].

Дуже часто наукові досягнення Асканії-Нова виносилися на розгляд громадськості за допомогою повідомлень про заповідник на засіданнях різних товариств. Наприклад, у лютому 1914 р. на засіданні ТУАК Ф. Н. Андрієвським було зроблено доповідь «Мериносове вівчарство в Тавриді та історія кошарної колонії «Асканія-Нова»» [33, с. 47].

Через деякий час, у грудні 1916 р., на засіданні Кавказького товариства акліматизації тварин заслуховувалася доповідь Є. Л. Маркова про «*отримані ним враження при відвідуваннях зоологічного саду в маєтку Фальц-Фейна «Асканія-Нова» в Таврійській губернії*». Крім того вказувалося, що Ф. Е. Фальц-Фейн люб'язно дав рекомендації щодо відкриття акліматизаційного саду в Тифлісі, а також «*обіцяв подарувати майбутньому саду цілу низку рідкісних тварин і птахів*» [34, арк. 3].

Доповіді й повідомлення про наукові досягнення Асканії-Нова досить часто звучали й на засіданнях Харківського товариства любителів природи [35, арк. 10]. Також Ф. Е. Фальц-Фейн брав участь у виставці охорони природи в 1913 р., організованій цим товариством [36, арк. 4]. Треба вказати, що участь у різноманітних виставках як акліматизаційних, так і сільськогосподарських була однією з найбільш реальних можливостей демонстрації досягнень у роботі й заповідника, й всього економічного господарства в цілому. Часто організатори виставки завчасно зверталися до Ф. Е. Фальц-Фейна з проханням надання експонатів, які завжди викликали серед публіки жвавий інтерес. Яскравим прикладом цьому є виставка 1910 р. у м. Одесі [12, с. 169].

Ще однією формою поширення накопичених в Асканії-Нова та інших маєтках Фальц-Фейнів знань була робота в органах земського самоврядування. Беручи участь у земських повітових і губернських зібраннях, Ф. Е. Фальц-Фейн, спираючись на досвід, отриманий при багаторічних дослідженнях у своїх маєтках, вносив конкретні пропозиції щодо поліпшення становища в сільськогосподарському виробництві губернії. Таким чином, Фальц-Фейни діставали реальну можливість застосування своїх глибоких практичних знань не лише у своїх економіях, але й у всьому регіоні.

У Асканії-Нова вже починаючи з 80-х років XIX ст. Фальц-Фейни займалися питанням щеплення тварин проти різних хвороб. Вони надавали тварин з Асканії-Нова до інших маєтків для дослідів в цій сфері. На початок XX ст. уже були накопичені достатні знання й навички. Тому, коли питання про ветеринарні щеплення було підняте на засіданні земства, Ф. Е. Фальц-Фейн виступив з конкретною пропозицією щодо поліпшення якості щеплень. Земські зібрання, визнаючи авторитет Ф. Е. Фальц-Фейна, прийняли його пропозицію [37, с. 200].

Однак не завжди відразу земство прислухалося до думки Ф. Е. Фальц-Фейна. Наприклад, у 1891 р. на засіданні земства було прочитано доповідь, в якій пропонувалося знищувати шкідливих для польової рослинності тварин (зокрема, ховрахів) шляхом їх зараження бактеріями курячої холери. Але, усвідомлюючи небезпеку цього для свійської птиці й дичини, Ф. Е. Фальц-Фейн виступив проти. Зібрання не прислухалося й вирішило проводити експеримент [38, с. 51-52]. Коли ж у 1909 р. це питання було підняте в земстві вдруге, гласні не стали суперечити великому практичному досвіду власника Асканії-Нова і прислухалися до його пропозиції про винищування ховрахів за допомогою сірчистого вуглецю [39, с. 60].

Про практичне значення Асканії-Нова свідчить і той факт, що сюди прямували різні фахівці і спеціалісти для ознайомлення з науковими досягненнями. Зокрема, «*на засіданні 20 вересня 1910 р. було прийнято рішення відряджати дільничних ветеринарів лікарів на зоотехнічну станцію в Асканію-Нова для практичного ознайомлення з методами штучного запліднення*» [39, с. 30].

Отже, з вищенаведеного стає зрозумілим, що Асканія-Нова працювала як чітко налагоджений механізм, спрямований на вивчення різних наукових напрямів у біології, дослідження впливу тих або інших відкриттів на підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, а також на пропаганду наукових знань серед широких кіл фахівців і громадськості.наукових знань серед широких кіл фахівців і громадськості.

### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА


1. Иванов М. Ф. Акклиматизационный зоологический сад Ф. Э. Фальц-Фейна в Аскании-Нова Таврической губернии / М. Ф. Иванов // Естествознание и география. – 1911. – № 3. – С. 1-19.
2. Козлов П. Аскания-Нова в ее прошлом и настоящем. Современное положение Аскании-Нова / П. Козлов // Русская старина. – 1914, июль. – год XLV. – С. 19-38; Козлов П. К. Аскания-Нова (Чапли). Первые опыты акклиматизации животных в России / П. К. Козлов. – Петроград : Тип. И. Леонтьева, 1915. – 43 с.
3. Мокржецкий С. А. Несколько слов об акклиматизационном зоологическом парке в Аскании-Нова Ф. Э. Фальц-Фейна / С. А. Мокржецкий. – Севастополь : Тип. И. Л. Неймана, 1911. – 14 с.
4. Аскания-Нова: Степной заповедник Украины : Сб. статей под ред. М. М. Завадовского, Е. К. Фортунатова. – М. : Госиздат, 1923. – 376 с.
5. Браунер А. А. Животноводство: История животноводства в степной Украине. История одомашнивания. Виды и породы. Обследование животноводства. (Лекции, читанные в Одесском сельскохозяйственном институте) / А. А. Браунер. – Одесса : Всеукраинское гос. изд-во, 1922. – 343 с.
6. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 1995. – 184 с.
7. Борейко В. Е. История заповедного дела в Украине. Изд. 2 / В. Е. Борейко – К. : Киевский эколого-культурный центр, 2002. – 272 с.
8. Борейко В. Е. Аскания-Нова: тяжкие версты истории (1826-1993). Документально-публицистическое исследование / В. Е. Борейко. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 1994. – 157 с.
9. Рябко В. М. Аскания-Нова в решении научных проблем / В. М. Рябко. – Херсон : ХГТ, 2005. – 412 с.
10. Рябко В. М. Аскания-Нова в решении научных проблем / В. М. Рябко. – Херсон, 2007. – 504 с.
11. Рябко В. М. Истоки, достижения и перспективы науки в Аскании-Нова / В. М. Рябко, В. М. Туринский – К. : Аграрна Наука, 2001. – 256 с.
12. Задерейчук А. А. Фальц-Фейны в Таврии / А. А. Задерейчук. – Симферополь : «ДОЛЯ», 2010. – 192 с.
13. Козлова Е. Аскания-Нова: зоопарк в южно-русских степях / Е. Козлова. – Петроград : Начатки знаний, 1923. – 132 с.
14. Алехин В. Аскания-Нова – замечательный оазис в степях Таврической губернии / В. Алехин // Вестник воспитания. – 1912. – № 1. – С. 192-215.
15. АБЗА-Н. – Інвентарний номер. (16). – Управление имением «Аскания-Нова» Ф. Э. Фальц-Фейна. Зоопарк. Письма правления общества любителей природы города Николаева Ф. Э. Фальц-Фейну с просьбой разрешить посещение Зоологического сада. – 21.09.1909 – 8.07.1911.
16. Фальц-Фейн В. Э. Аскания-Нова / В. Э. Фальц-Фейн – К. : Аграрна наука, 1997. – 348 с.
17. Калиниченко Н. На моторе в Асканию-Нова. Путешествие императора Николая II из Ливадии в имение Ф. Э. Фальц-Фейна / Н. Калиниченко, М. Земляниченко // Крымский альбом. – 1998. – С. 40-50.
18. Скороход А. В Асканию-Нова Николай II въехал на «Мерседесе» / А. Скороход // Гривна.– 2003. – 16 октября, № 42.
19. Памятная книжка Таврической губернии на 1914 г. / Изд. Таврического губернского статистического комитета. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1914. – 51+ 64+443 с.
20. Данилевич Н. Барон Фальц-Фейн. Жизнь русского аристократа / Н. Данилевич – М. : Изобразительное искусство, 2001. – 227 с.
21. Журнал заседаний Таврического губернского земского собрания 47 очередной сессии с 10 января по 19 января 1913 г. и чрезвычайного 4 мая 1913 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1913. – 1113 с.
22. Молчанов Л. А. Списки птиц Естественно-исторического музея Таврического губернского земства / Л. А. Молчанов // Материалы к познанию фауны и флоры Российской империи. – М., 1906. – С. 248-301.
23. Приложение I к Журналу агрономического совещания 21-22 февраля 1905 г. в г. Одессе // Сборник Херсонского земства. – 1905. – № 5. – С. 179-189.
24. Гребенник Т. А. О некоторых аспектах деятельности представителей семьи Фальц-Фейнов и Скадовских в Херсонском земстве / Т. А. Гребенник // Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції Фальцфейнівські читання 25-27 квітня 2001 р. – Херсон, 2001. – С. 45-47.
25. Пачоский И. К. Обзор врагов сельского хозяйства Херсонской губернии за 1902 г. / И. К. Пачоский // Сборник Херсонского земства. – 1902. – № 9. – С. 192-204.
26. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1900 г. – Симферополь : Тип. Спиро, 1900. – 22 с.
27. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1901 г. – Симферополь : Тип. Спиро, 1901. – 20 с.
28. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1902 г. – Симферополь : Тип. Спиро, 1902. – 17 с.
29. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1905 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1905. – 27 с.
30. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1906 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1906. – 20 с.

31. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1907 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1907. –19 с.
32. Отчет по естественно-историческому музею Таврического земства за 1904 г. – Симферополь : Тип. ТГЗ, 1904. – 22 с.
33. Филимонов С. Б. Хранители исторической памяти Крыма: о наследии Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии (1887-1931 гг.) / С. Б. Филимонов. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Симферополь : ЧерноморПРЕСС, 2004. – 316 с.
34. В обществах и собраниях // Кавказское слово. – 1916. – 20 декабря.
35. АБЗА-Н. – Інвентарний номер. (10). – Управление имением «Аскания-Нова» Ф. Э. Фальц-Фейна. Научная часть. Газеты и газетные вырезки со статьями о Ф. Э. Фальц-Фейне и заповеднике [6.10.1911 – 23.06.1914]. – 42 л.
36. Выставка «Охраны памятников природы» // Харьковские губернские ведомости. – 1913. – 23 августа.
37. Постановление Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 24 сентября и чрезвычайного 28 апреля 1909 г. – Алешки : Тип. Б. А. Фукса и Л. Г. Шпиро, 1910. – 943 с.
38. Постановление Днепровского уездного земского собрания очередной сессии с 5-10 сентября 1891 г. – Алешки : Тип. Б. С. Бинцейга, 1892. – 751 с.
39. Постановления Днепровского уездного земского собрания очередного созыва 18 сентября 1910 г. – Алешки : Тип. Б. А. Фукса, 1911. – 889 с.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., доцент* ***О. П. Тригуб***



*Стаття надійшла до редколегії 30.10.2011*

УДК 94(477.87)«1945/1959»

***Л. І. Капітан***

# *ОРГАНІЗАЦІЯ УГОРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ШКІЛЬНИЦТВА У ПОВОЄННОМУ ЗАКАРПАТТІ*

*Проаналізовано підходи та шляхи розв'язання мовного питання в повоєнному Закарпатті, висвітлено особливості вирішення цієї проблеми для угорськомовного населення.*

***Ключові слова:*** *Закарпаття, повоєнний період, угорці, освіта.*

*Проанализированы подходы и пути решения языкового вопроса в послевоенном Закарпатье, освещены особенности решения этой проблемы для венгроязычного населения.*

***Ключевые слова:*** *Закарпатье, послевоенный период, венгры, образование.*

*The paper analyzes the approaches and solutions to the language issue in post-war Transcarpathia, and highlights features of this problem for the Hungarian population.*

***Key words:*** *Transcarpathia, post-war period, Hungarians, education.*

Територія нинішнього Закарпаття здавна була багатонаціональним краєм, адже його розташування на етнічному прикордонні східних, західних і південних слов'ян, сусідніх неслов'янських народів, на перехресті великих і малих переселень народів цьому лише сприяло. У формуванні поліетнічного складу населення регіону важливу роль відігравали нескінченні переходи нашої землі у підпорядкування різних державних утворень, державно-політичні режими яких та їх політика визначали вектори розвитку всіх сфер життя.

40-50-ті роки XX століття стали переломними для подальшого розвитку духовного життя в краї, насамперед, системи освіти. Першочерговими для радянської влади були завдання завершити розпочатий ремонт старих і відкрити нові школи, вирішити питання кадрів та забезпечення підручниками, ліквідувати неписемність, адже, якщо інші суспільні зрушення супроводжувалися репресіями, відкладалися в народній пам'яті болем та відчаєм, то освітні успіхи стали своєрідним символом докорінних позитивних змін в радянізованому краї, що принагідно згладжувало гострі кути тоталітарної дійсності. Проте, в Закарпатті, яке завжди відзначалося етнічною строкатістю, важливим (особливо з точки зору пропаганди переваг «радянської національної політики») також було дати можливість дітям представників національних меншин здобувати освіту рідною мовою. Об'єктивне висвітлення цих процесів необхідне, адже досвід суспільної, в тому числі мовної і культурної взаємодії людей у складі здавна поліетнічного суспільства краю, повинен стати важливою складовою в процесі розробки програми модернізації освітнього простору України в цілому.

Метою даної наукової розвідки є, аналізуючи підходи та шляхи розв'язання мовного питання в повоєнному Закарпатті, розкрити особливості вирішення цієї проблеми для угорськомовного населення.

Беззаперечно, історіографія соціалістичного будівництва в Закарпатті повоєнного періоду є досить багатою за кількістю досліджень (в радянській історичній спадщині проблема розглядалась, переважно, через призму ідеї «*будівничої, творчої роботи*») [1; 2; 3; 4]. Проте не все було так однозначно як це намагалась продемонструвати офіційна радянська історична наука.

В останні десятиліття вийшли друком праці, автори яких змістили наголоси в інтерпретації подій і заходів влади повоєнного періоду [5; 6; 7], зробили акцент на специфіці взаємодії влади та західноукраїнської інтелігенції, особливо в сфері духовного

життя [8; 9; 10], що дало можливість науковцям переосмислити також тенденції етнокультурного розвитку Закарпаття після війни. Проте поставленого нами питання науковці торкались лише дотично [11; 12; 13; 14; 15; 16].

В етнонаціональній структурі населення Закарпаття угорці завжди складали вагому частку, але упродовж повоєнного періоду цілий комплекс чинників призвів до зменшення частки цієї етнічної групи – з 17,36 % в 1946 році до 15,89 % в 1959 році. Відбувалося це попри те, що спостерігалося збільшення кількості осіб цієї національності з 134 558 чол. в 1946 р. до 146 247 чол. в 1959 р. [16, с. 648]. До встановлення радянської влади працювало 568 навчальних закладів з угорською мовою навчання, серед яких 215 народних (початкових) шкіл, 14 – горожанських (семирічних) та 4 – гімназій (середніх). На початку 1944/45 навчального року (першого Народної Ради Закарпатської України) діяла лише одна горожанська (семирічна) школа з угорською мовою навчання – у місті Берегові, а з грудня 1945 року було заборонено навчання угорською мовою в гімназіях [16, с. 345-346]. Впродовж першого навчального року не було однозначно визначено мову викладання в школі, адже, скоріше за все, незважаючи на офіційну позицію влади, мова навчання визначалася мовою, якою володів вчитель.

Угорці після росіян і українців були чи не єдиною національною групою населення Закарпаття, задоволенню етноспецифічних потреб якої й надалі сприяла влада. Це стосувалося, насамперед, організації національного угорського шкільництва. Безумовно у сфері освіти надавалися переваги україномовній навчальній практиці. У 1945/46 н.р. в області працювали 17 середніх, 182 семирічні та 559 початкових шкіл (всього – 758). Більшість серед них, 647 шкіл, були україномовними – 13 середніх, 166 семирічних, 468 початкових. Для угорців працювали 83 початкові та 16 семирічних шкіл, в яких навчалося відповідно 7 тис. 287 та 4 тис. 671 школяр [17, арк. 11]. У 1946/47 н.р. в області діяло вже 102 угорськомовні школи, в тому числі 19 семирічних та 82 початкові. У них навчалося більше 13 тисяч учнів [17, арк. 11; 18, арк. 22]. Цікавим є різке збільшення школярів, які почали навчатись рідною (угорською) мовою у 1948 році, їх стало 15 тис. 768 [19, арк. 5-6)].

Вперше у 1950/51 н.р. серед шкіл з угорською мовою навчання кількість семирічних шкіл була більша, ніж початкових – відповідно 57 та 44 [20, арк. 103].

Тривалий час гальмувалося відкриття середніх шкіл з угорською мовою навчання, що не сприяло зростанню освітнього рівня угорського населення Закарпаття. Якщо для угорського населення, яке складало близько 17 % жителів Закарпаття, середні школи не відкривалися, мотивуючи тим, що нема спеціалістів, то для кількох десятків тисяч росіян, які переселилися в міста після визволення в 1946 році, працювали чотири середні школи. Лише в 1951/52 н.р. вперше запрацювали 2 середні школи з угорською мовою навчання [20, арк. 195-196], а в 1953/54 н.р. почали діяти чотири угорські школи в селах Косино, Вари, Береги, Велика Добронь [16, с. 350.]

За даними облвно у 1951/52 н.р. в області було створено умови для забезпечення загального семирічного навчання дітей на рідній мові. Кількість середніх шкіл також збільшилась – 58 проти 28 шкіл у 1946/47 н.р. (25 нових українських шкіл, 3 – російських, і, нарешті, вперше – 2 середні школи з угорською мовою навчання). Для випускників семирічок з угорською та румунською мовами навчання передбачалася можливість продовжувати навчання у 8-х класах з російською, українською або угорською мовами [18, арк. 22; 19, арк. 5-6; 20, арк. 103,195-196].

Для забезпечення угорськомовних закладів освіти кадрами Закарпатський обласний виконавчий комітет 16 липня 1947 року прийняв рішення № 808, в якому йшлося про відкриття в 1947/48 н.р. при Хустському педучилищі стаціонарного та заочного відділів підготовки учителів 1-4 класів для шкіл з мадярською мовою з контингентом, відповідно 30 та 60 осіб, яких у 1950 році перевели у Мукачівське педучилище [21, арк. 72]. Вже 28 грудня 1950 року (рішення № 73) облвиконком зобов'язав обласний відділ освіти «*організувати в Ужгороді при учительському інституті з 20 січня 1951 року 10-місячні курси по підготовці вчителів для 5-7-х класів з угорською мовою з мовно-літературною та фізико-математичною групами з конти-*

*нгентом слухачів 60 місячні осіб (по 30 в кожній групі) і встановити слухачам стипендію в розмірі 200 крб. на місяць*» [22, арк. 196]. У цьому ж закладі протягом 1953/54 н.р. працював факультет угорської мови та літератури, студентів якого пізніше перевели до Ужгородського університету, де вони, навчаючись на спеціальності «Російська мова і література», мали змогу відвідувати (факультативно) лекції з угорської мови та літератури. На цей час із 610 педагогів угорськомовних шкіл 5 осіб мали вищу освіту, 160 – здобували вищу освіту, 345 – мали середню освіту, 91 особа не мала спеціальної освіти, а 76 – взагалі не мали середньої освіти [16, с. 353].

Разом з організацією національного угорського шкільництва створювалися умови для отримання угорською молоддю вищої освіти. Однак і в цьому разі забезпечувалася проросійська орієнтація студентства. За офіційною інформацією, молодь угорської національності поступала на навчання до Львівського сільськогосподарського інституту, вузів Москви, Ленінграда, Тарту та інших.

З 1953 р. при Ужгородському університеті на стаціонарному і заочному відділеннях добирались окремі групи студентів, які паралельно вивчали російську та угорську мови і літератури. Вони одержували диплом з обох цих дисциплін. Лише всередині 60-х років в Ужгородському державному університеті було відкрито спеціальність «Угорська мова та література» та кафедру угорської мови і літератури, які готували фахівців для шкіл з угорською мовою навчання [23, арк. 2].

Важливе місце в системі задоволення інтелектуальних потреб та збереження національної самосвідомості угорської етнічної групи займали періодичні видання. Ще 2 грудня 1945 року вийшла в світ Берегівська окружна (районна) газета «Vörös Zászló» («Червоний прапор») і за нею з’явилися перекладені угорською ще три окружні (районні) – Ужгородська, Мукачівська і Виноградівська. Починаючи з 1946 року, в області видавали 16 газет тиражем 67,5 тисяч примірників. Українською мовою виходили обласні «Закарпатська правда» і «Молодь Закарпаття», 13 окружних (районних) газет, а угорською – обласна «Kárpáti Igaz Szó», дубляж обласної молодіжної «Kárpátontúli Ifyúság».

Підготовка фахівців вимагала також відповідного теоретичного забезпечення, насамперед, літературою, підручниками. Крім об’єктивних факторів, які ставали на перешкоді вирішення цієї проблеми, досить відчутним був вплив цензури. Будь-яка вільна думка, яка йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як «буржуазна» і «контрреволюційна». З серпня 1945 р. за дорученням ЦК КП(б)У почалася організація органів цензури в Закарпатті, яких на той час тут зовсім не було. В 1946 р. за рішенням Закарпатського обласного комітету партії було створено комісію в складі 8 чоловік для «*очищення літературних фондів від фашистської, націоналістичної та другої шкідливої літератури*» [24, арк. 18-19].

Найбільш небезпечними з точки зору поширення антирадянської та взагалі шкідливої літератури влада вважала церковні, монастирські бібліотеки та бібліотеку греко-католицького єпископа, який в Закарпатті мав чималу єпархію.

У 1947 р. здійснили черговий перегляд бібліотечних книжкових та журнальних фондів, з вилученням літератури, яка не відповідала спеціальній постанові ЦК КП(б)У про покращення викладацької і політико-виховної роботи у вищих навчальних закладах [25, арк. 3]. Всі газети, книги та інша друкована продукція були охоплені попереднім цензорським контролем.

У період з 11 по 17 червня 1947 р. за вказівкою обкому КП(б)У Обллiт провів величезну роботу по перевірці бібліотек. Було вилучено 120 тис. 81 примірник, з яких 9 тис. 881 примірник вилучено із церковних та монастирських бібліотек. Всі вилучені екземпляри – «*це видання українсько-національних націоналістів – «Просвіти», «Вісника», «Культурно-просветительского общества им. Духновича», угро-руські видання*». Після обстеження роботи наказом начальника Головліту УРСР начальнику Закарпатського Обллiту було оголошено подяку «*за успішне очищення літературних фондів від ворожої літератури*» [24, арк. 20].

В умовах безкомпромісної боротьби з усіма проявами «*фашистсько-націоналістичної ідеології*» питання забезпечення угорськомовних шкіл підручниками було досить складним і в перше повоєнне десятиліття вимушено ставало предметом слухання на засіданнях облвиконкому, партійних органів [26, арк. 5; 27, арк. 54]. Створена наприкінці 1946 року ужгородська редакція видавництва «Радянська школа» почала ви-

давати угорські варіанти підручників, перекладених із російської та української мов. Найбільшою проблемою було спотворення оригінального тексту, адже перекладачі не мали практики та доступу до угорської спеціалізованої літератури. Проте зусилля дали реальні результати – за 1951 рік в роздрібній торгівлі області було реалізовано 31,7 тис. примірників підручників угорською мовою (російськомовних підручників того ж року було реалізовано 37,7 тис. примірників) [28, арк. 46].

У широкій програмі культурного та освітнього розвитку повоєнного Закарпаття центральні та місцеві партійні органи на перше місце ставили також ліквідацію неписьменності та малописьменності. ЦК КПУ прийняв спеціальну постанову «Про хід ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення Західних областей УРСР», де визначалися такі форми роботи, як організація шкіл і гуртків лікнепу, індивідуальне навчання окремих громадян. Перші кроки у боротьбі з залишком минулого було зроблено в кінці 1944 року та в 1945 році. Перевірені дані у 1946 році свідчили, що неписьменними були близько 15 % дорослих, або 60-65 тисяч чоловік, серед них щонайменше 25 тисяч становили роми, які ігнорували освіту [29, арк. 19-20.].

Важливе місце в цьому процесі відводилося роботі вечірніх шкіл робітничої та селянської молоді. Якщо в 1945/46 н.р., в цьому напрямі робота була поставлена незадовільно (облік молоді, що немає семирічної та середньої освіти та затвердження мережі такого типу шкіл проведені несвоєчасно), то вже на наступний рік згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 21 вересня 1946 р. № 1677, облвиконком звернув увагу окружних та міських виконавчих комітетів і органів народної освіти на важливість виконання завдань нової Сталінської п'ятирічки в справі підвищення загального освітнього рівня молодих робітників і селян [30, арк. 2-3]. На 1946/47 н.р. була затверджена мережа – 15 вечірніх шкіл з українською мовою (середніх – 12, семирічних – 3), шкіл сільської молоді – 17, з них 14 з українською мовою (початкові – 1, семирічні – 13), 3 – з мадярською мовою навчання [31, арк. 5].

На 1947/48 н.р. облвиконком зобов'язав завідуючого облвно тов. Керчу укомплектувати всі вечірні школи висококваліфікованими кадрами, забезпечити підручниками, письмовим приладдям на рівні загальноосвітніх шкіл. Мережу складали 16 вечірніх шкіл робітничої молоді (з них середніх – 14, семирічних – 2, і всі з українською мовою навчання), 37 шкіл селянської молоді, з яких 3 – з мадярською мовою навчання (початкових – 1, семирічних – 36) [21, арк. 45]. Проте, додатково проведений облік встановив потребу у вечірніх школах робітничої молоді з угорською мовою в м. Берегово і рішенням облвиконкому від 6 лютого 1948 року було відкрито ще «*дві семирічні школи робітничої молоді з загальним контингентом учнів на кінець 1948 року – 255 чоловік, в тому числі семирічну школу з мадярською мовою навчання з контингентом 90 чоловік угорською мовою навчання в м. Берегово*» [32, арк. 43-44].

В 1948/49 н.р. затвердили мережу – 18 шкіл робітничої молоді, з яких 16 середніх та 2 семирічні, та з них 17 – з українською мовою навчання та 1 – з мадярською; 48 шкіл селянської молоді, 10 окремих класів з українською мовою навчання та 6 шкіл і 1 окремий клас з мадярською мовою [19, арк. 10-11].

На підставі проведеного обліку працюючої молоді, яка не має належної освіти (переписом було охоплено 7 884 хлопців та дівчат, працівників підприємств, установ, заводів, колгоспів) в 1951/52 н.р. заплановано було відкрити 23 вечірні школи робітничої молоді з контингентом 3 956 учнів, з них 21 середню, 2 семирічні. За мовами навчання передбачалося відкрити 20 середніх шкіл з українською та 1 середню школу в м. Ужгороді з російською мовами навчання. Для працюючої молоді м. Берегово, яка не володіла ні українською, ні російськими мовами, було організовано вечірню семирічну школу з мадярською мовою, де в 1951/52 н.р. повинно було навчатись 286 чоловік. В селі Солотвино для солекопів молдавської національності заплановано було відкрити вечірню семирічну школу з молдавською мовою навчання. На селах для колгоспної молоді планом передбачалося відкрити 52 школи з українською мовою навчання, 16 вечірніх шкіл з мадярською та 2 школи з молдавською мовою навчання. В школах з українською мовою навчатися повинно було 3 257 чоловік, в школах з мадярською – 563, в школах з молдавською мовою – 108 учнів [20, арк. 206-207].

Важливість проблеми щодо ліквідації неписьменності в області усвідомлювалась на

всіх рівнях – до цієї роботи залучено було близько п'яти тисяч чоловік, серед яких були не лише вчителі, але і медпрацівники, студенти Ужгородського державного університету, працівники закладів культури. Масштаби та успіхи справи лікнепу вже за рік вражаючі – в 1947/48 н.р. у 380 школах і 785 гуртках навчалося вдвічі більше, ніж у 1946 році (це майже 30 тисяч чоловік). Специфіка низинних та гірських районів визначила і форми роботи – більше половини шкіл і гуртків припадали на Великоберезнянський, Міжгірський, Тячівський і Рахівський райони (гірські), а от у низинних районах застосовувався переважно індивідуальний метод навчання. Програмою передбачалося, що в школах і гуртках лікнепу вивчається матеріал 1-го та 2-го класу початкової школи з метою засвоєння навиків письма і читання. На другому етапі навчання вводилися нові предмети – географія та краєзнавство. Для потреб неписьменних та малописьменних було виділено більше 35 тисяч підручників, які видавалися слухачам шкіл та гуртків лікнепу безкоштовно [2, с. 22].

Велика і копітка робота з ліквідації неписьменності і малописьменності в Закарпатті закінчилася в середині 50-х років. За десять років набули основ знань близько 60 тисяч чоловік. Чимало робітників і селян після закінчення гуртків лікнепу продовжували далі навчатися у семирічних, середніх школах та в технікумах. Колишні неписьменні і малописьменні ставали активними громадськими діячами, спеціалістами сільського господарства і промисловості, працівниками культури і охорони здоров'я.

Безперечно, у діях ЦК КПУ, уряду УРСР в галузі культури в цілому по республіці спостерігалось чимало антигуманних кроків (переслідування національно свідомих учителів, визначних інтелектуальних постатей, знищення окремих пам'яток культури, похід проти українства і т.п.), однак у визначенні напрямів розвитку освіти, боротьби з неписьменністю лінія була досить чіткою, продуманою, і на цю важливу справу виділялися немалі кошти.

Школи робітничої та сільської молоді відіграли значну роль у розвитку освіти Закарпаття, як, до речі, і всієї України Звичайно, працювати цілий день на виробництві, а вечорами навчатися (чотири дні на тиждень) – складна справа. При всіх недоліках – ці школи себе виправдали. Необхідність їх організації була очевидна, і вже впродовж першого повоєнного десятиліття вечірні школи, а подекуди і заочні, працювали в усіх районах Закарпаття. У подальшому мережа цих шкіл удосконалювалася залежно від необхідності. Багато шкіл нагромадили корисний досвід навчання молоді без відриву від виробництва – це Ужгородська вечірня школа № 2, Перечинська і Хустська вечірні школи, Мукачівська заочна школа, Дубівська вечірня школа Тячівського району і ін. Випускники вечірніх шкіл стали передовиками виробництва, працівниками різних установ, значна частина продовжила навчання у вузах. Звичайно, рівень знань учнів вечірніх і заочних середніх шкіл був невисоким. У роботі цих шкіл було чимало проявів формалізму, але був і позитивний результат – піднесення загального освітнього рівня населення краю, задоволення освітніх запитів молоді – навіть і в плані оволодіння знаннями рідною мовою, що в умовах поліетнічності Закарпаття, набуло особливого значення.

Проте, з початку 50-х років помітною стає тенденція до русифікації, поступове обмеження можливостей представників національних меншин в реалізації свого права навчатись рідною мовою. Якщо у 1946/47 н.р. на Закарпатті працювало 102 школи з угорською мовою навчання, то в 1952/53 н.р. їх залишилося 98. Водночас невпинно зростала кількість російських шкіл – за п'ять років загальна кількість освітніх закладів в області збільшилась на 13 одиниць (з 814 до 827), але російських шкіл стало вдвічі більше – в 1946/47 н.р. їх налічувалось 8, а в 1951/52 н.р. було вже 17, із яких 14 (2 початкові, 5 семирічних, 7 середніх) знаходились виключно в містах. Проте ця тенденція в Закарпатті трохи випадала із загального контексту в республіці. Так, якщо в Україні у 1947/48 н.р. в російських школах навчалися 958 117 учнів, на початок 1953/54 н.р. їх кількість зросла до 1 263 152, що становило 21,77 % всіх школярів України. В Закарпатті частка учнів російських шкіл, за розрахунками автора, не перевищувала 3,5-4 %.

Отже, завдання дати можливість дітям здобувати освіту рідною мовою в регіоні, який завжди характеризувався поліетнічністю, було важливим, але не першочерговим. І саме угорці після росіян і українців були чи не єдиною національною групою населення Закарпаття, задоволенню етноспецифічних

потреб якої сприяла влада. В перші повоєнні роки поряд з українськими школами досить помітно удосконалювалася також мережа шкіл з угорською мовою навчання, активно проходив процес ліквідації неписемності серед угорського населення. Проте, внаслідок того, що в країні вже з початку 1950-х років стали посилюватися російськоцентричність і відповідна уніфікація освітнього простору в цілому, в Закарпатті хоч і повільніше, але помітною стала тенденція до згортання освіти національними мовами в цілому, та угорської, зокрема.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття: матеріали наук. сесії, присвяч. 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (Ужгород, 29 червня – 2 липня 1967 р.). – Ужгород : Карпати, 1970. – 605 с.
2. Культури нашої надбання. – Ужгород : Карпати, 1982. – 162 с.
3. Соціалістичні перетворення на Закарпатті за 25 років Радянської влади: матеріали респ. наук. конф., присвяч. 25 річчю возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (1945-1970). – Ужгород : Карпати, 1970. – 218 с.
4. Шляхом Жовтня. Нарис історії Закарпаття. – Ужгород : Карпати, 1973. – 288 с.
5. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.) // Україна крізь віки / Володимир Баран, Віктор Даниленко. В 15 т. – Київ : Альтернатива. – Т. 13.
6. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз (у 2 кн.) / Іван Григорович Білас. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1 – 432 с. ; Кн. 2 – 688 с.
7. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 176 с.
8. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. XX ст.) / Тамара Володимирівна Марусик. – Чернівці : Рута, 2002. – 463 с.
9. Сворак с. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.) / Степан Сворак. – Київ : Правда Ярославичів, 1998. – 240 с.
10. Яремчук В. Д. Становлення та розвиток радянської освітньої політики на західноукраїнських землях у 1939-1940 рр. / В. Д. Яремчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – с. 3-12.
11. Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ-Ужгород, 1988. – 218 с.
12. Лавер О. Хто ми, що ми. Спроба етнодемографічного дослідження // Карпатський край. – 1991. – 10 вересня.
13. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
14. Красножон Н. Г. Шкільна освіта національних меншин України (1944-1953) // Наукові записки ІПіЕНД. – К., 2000. – Вип. 14. – с. 131-143.
15. Нариси історії Закарпаття. Т. III (1946-1991). – Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.
16. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура : україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець ; [Редкол.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, с. Черничко ; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород : Поліграф центр «Ліра», 2010. – 270 с.
17. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 1, оп. 1, спр. 139. – 86 арк.
18. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 56. – 216 арк.
19. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 151. – 215 арк.
20. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 456. – 234 арк.
21. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 75. – 166 арк.
22. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 438. – 307 арк.
23. Там само, ф. 1, оп. 25, спр. 660. – 356 арк.
24. Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 390. – 146 арк.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 70, спр. 733. – 345 арк.
26. ДАЗО, ф. 1, оп. 1, спр. 140. – 108 арк.
27. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 225. – 118 арк.
28. Там само, ф. Р-195, оп. 14, спр. 537. – 441 арк.
29. Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 101. – 32 арк.
30. Там само, ф. Р-165, оп. 14, спр. 24. – 125 арк.
31. Там само, ф. Р-165, оп. 14, спр. 19. – 102 арк.
32. Там само, ф. Р-165, оп. 14, спр. 135. – 234 арк.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., доцент* ***О. П. Тригуб***



*Стаття надійшла до редколегії 15.09.2011*

УДК 94:001 (477+475)

***О. С. Морозова***

# *УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ НАУКОВІ СТОСУНКИ: ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ*

*Розкрито зміст становлення і розвитку українсько-польських наукових стосунків. Відмічено, що сучасні відносини України і Польщі є гарним прикладом розвитку наукового діалогу, поглиблення добросусідських результативних зв'язків на засадах стабільності і поваги.*

***Ключові слова:*** *українсько-польські відносини, наукові стосунки, українські вчені, польські вчені, історична наука.*

*Раскрыта суть становления и развития украинско-польских научных контактов. Отмечено, что современные отношения Украины и Польши есть хорошим примером развития научного диалога, укрепления добрососедских результативных связей на принципах стабильности и уважения.*

***Ключевые слова:*** *украинско-польские отношения, научные отношения, украинские учёные, польские учёные, историческая наука.*

*Essence of becoming and development of Ukrainian-Polish scientific contacts is exposed in the article. It is marked that modern relations of Ukraine and Poland are the good example of development of scientific dialogue, strengthening of good-neighbourly effective connections on principles of stability and respect.*

***Key words:*** *Ukrainian-Polish relations, scientific relations, Ukrainian scientists, Polish scientists, historical science.*

В умовах розбудови незалежної української держави все більш значущими стають питання розвитку української освіти й науки, як запоруки подальшого прогресу України. Актуальним завданням сучасних українських вчених є реконструкція розвитку української науки в контексті еволюції світового наукового процесу. Важливими є подальші розробки у сфері вивчення наукових контактів українських вчених минулого з представниками іноземних наукових напрямів, встановлення їх внеску в розробку важливих питань історії й розвитку окремих країн. Сучасні відносини України і Польщі є гарним прикладом розвитку наукового діалогу, поглиблення добросусідських результативних зв'язків на засадах стабільності і поваги.

Отже, мета статті – розкрити зміст українсько-польських наукових стосунків, що на сьогоднішній день є гарним прикладом взаєморозуміння й прогресу.

Українсько-польським науковим відносинам приділена певна увага у сучасній літературі: Євген Сінкевич подає відомості про українсько-польський науковий діалог у своїй монографії «Краківська історична школа в польській історіографії» [9], Світлана Гаврилюк розглянула українсько-польські стосунки крізь призму співпраці Волинського національного університету і вузів Люблінщини [6], Олександр Музичко детально займається питаннями польської історичної науки кінця XIX – першої половини XX століття, зокрема діяльністю Ф. В. Тарановського тощо [8].

Розвиток українсько-польських відносин можна визначити ще з давніх часів. Так склалося історично, що українські землі пізнали польський період своєї історії. На жаль, відносини між представниками обох народів, зокрема у сфері освіти і науки, не завжди були виваженими, а, точніше сказати, навіть достатньо напруженими [7].

Не дивлячись на несприятливу для наукового діалогу між українцями і поляками ситуацію, наприкінці XIX – на початку XX століття йде становлення українсько-польських наукових стосунків (діяльність Ф. Тарановського, одного з фундаторів Української Академії наук [8, с. 172-179], О. Назарука, редактора католицького часопису «Нова зоря», Г. Хомишина, Станіслав-

ського єпископа, Польського наукового товариства (1920, Львів) тощо).

Вирішальним чинником для розвою польської історичної науки мало формування мережі вищих навчальних закладів. Поруч із діючими у Кракові та Львові, відновилися університети у Варшаві, Познані, постав Католицький університет у Любліні. Разом з тим були відновлені наукові бібліотеки, архіви, музеї тощо. У 1925 році у Познані відбулося становлення Польського історичного товариства [10, с. 138-139].

Разом із тим, на українських землях, які входили до складу СРСР, відбувається, особливо з 1930-х років, шалений тиск на вітчизняну науку. На думку відомої дослідниці з історії українсько-польських стосунків Наталії Яковенко, «*польська історіографія та науковці не зазнали такого руйнівного впливу, як це було в Україні 1930-х, 1950-х рр. Польському історикові заважали працювати, обмежували його поле досліджень, проте на відміну від українських реалій, його життю і свободі нічого не загрожувало*» [5].

У 1932 році у Станіславові відбулася спільна українсько-польська конференція, в якій взяли участь з польської сторони відомі особи: С. Лось, М. Бобжинський, П. Дунін-Борковський, станіславівський воєвода З. Ягодзинський, граф Є. Погоновський, князь Радзивілл. Українську делегацію представляли Г. Хомишин, О. Назарук, І. Волянський та деякі інші особи. На конференції мова йшла про поглиблення діалогу між консервативними колами обох сторін.

Наукові контакти між українцями і поляками тривали далі, причому зустрічі відбувалися не тільки на території Галичини, а й етнічної Польщі. Так, 11 листопада 1932 р. єпископ-помічник І. Лятишевський надіслав О. Назаруку листа, запрошуючи його від імені Г. Хомишина на українсько-польську конференцію, яка мала відбутися 19 листопада того ж року з ініціативи Я. Бобжинського у Варшаві.

Становлення польсько-українських відносин 30-х – 80-х років проходило під час значної міжнародної ізоляції України, спричиненої наслідками дезінтеграції Радянського Союзу. У цей час наявними стали різкі розбіжності у розвитку науки між польською й українською стороною. Справа у тому, що у Польщі ніколи не руйнували наукові школи. Отже, наука зберегла плюралізм думок та ідеологічний характер наукового дискурсу, особливо культуру дискусії в її ширшому розумінні (як обов'язковий елемент наукового життя). Тоді як українська наука від початку 1930-х років була позбавлена такого явища, як «наукова школа».

Події Другої світової війни ще більше поглибили прірву в українсько-польських наукових стосунках. Характеризуючи подальшу повоєнну ситуацію Польщі, можна сказати словами професора Анджея Фрішке: «*Поодинокі історичні книжки з еміграції потрапляли до наукових бібліотек. В академічних центрах ознайомлення з історичною літературою еміграції було обов'язковим*». В Україні ж цього часу не тільки використання такої літератури в працях істориків, але й навіть зберігання її у приватній бібліотеці підпадало під дію ст. 181 – «*поширення літератури, що має наклепницький зміст на радянський устрій*». За цією статтею передбачалося покарання на термін від одного до трьох років ув'язнення. Отже, до кінця 80-х років українська історіографія жила в гетто. Це було не наслідком недбалості українських істориків, а продуктом самої системи. Відсутність у бібліотеках зарубіжної літератури та цензура призвели до катастрофи сучасної української історіографії на фаховому рівні.

Від 1930 до 1990 року в Україні сформувалося два покоління істориків, які, за висловом Н. Яковенко, «*не тільки звикли до «клітки», у якій жили, а й не уявляли, що можна жити інакше, і що за межами цієї «клітки» існує інший світ*». «*Звичка служити ідеї – не подвиг. Це наркотична залежність, від якої неможливо вилікуватися. Це не методологія, а спосіб буття в науці*» [5]. І саме в цьому контексті можна говорити про виважену та далекоглядну позицію Польщі щодо зв'язків з Україною.

Формування принципово нової ситуації відбувається в умовах розгортання демократичних процесів за Третьої Речі Посполитої, починаючи з 1989 року. Вихід України на міжнародну арену як суб'єкта міжнародного права був схвально прийнятий польським керівництвом, і 2 грудня 1991 р.

Республіка Польща першою серед зарубіжних країн визнала державну незалежність України. 4 січня 1992 р. між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини на рівні посольств.

Українці чи не вперше на польських теренах отримали можливість без перешкод досліджувати власну минувшину та здійснювати підготовку кадрів. Окрім діяльності окремих науковців-українців Богдан Гальчак (Зелена Гура), Ростик Джерелік (Вроцлав) сформувалися дослідницькі наукові центри в Перемишлі (Південно-Східний науковий інститут); кафедра українознавства і кафедра історії Східної Європи у Ягеллонському університеті (Краків); кафедра українознавства Варшавського університету; кафедра історії Східної Європи Поморської академії (Слупськ). Козацька доба, постать Богдана Хмельницького, Галицький крайовий сейм, визвольні змагання 1918-1920 рр., лемківське питання – це далеко не повний перелік проблем, які підняті українськими дослідниками, що є громадянами Республіки Польща (С. Стемпень, В. Мокрий, Я. Мокляк, С. Козак, Р. Дрозд та ін.).

Учасниками українсько-польського наукового діалогу, а згодом й співпраці, у тому числі у культурній сфері, виступають Університет Марії Кюрі-Склодовської у Любліні, Вища школа управління та адміністрації (м. Замосць), Вища державна професійна школа й Вища школа міжнародних відносин і суспільної комунікації (м. Хелм) та Волинський національний університет імені Лесі Українки у Луцьку. Наукові контакти між цими усіма вищими навчальними закладами започатковуються з 1996 р. Біля їх витоків стояли тодішні керівники зазначених відділів Марек Мондзік та Євген Франчук. У 1999 р. було укладено угоду про співпрацю між цими відділами, яка передбачала широкий спектр спільних наукових досліджень, обмін науковцями та студентами, проведення наукових студій викладачами у навчальному закладпартнері, участь у різноманітних конференціях, стажування та інше. На початку 2000-х років до співпраці долучилися навчальні заклади Замосця і Хелма.

До сфери зацікавлень науковців і студентів згаданих вищих навчальних закладів потрапили насамперед політичні процеси, проблеми економічного розвитку прикордонного регіону у різні часи, дискусійні питання українсько-польської історії, особливо першої половини XX ст. У їх вирішенні помітну роль відіграв і продовжує відігравати постійно діючий науковий семінар «Україна – Польща: важкі питання» – унікальний проект, до участі в якому залучалися і залучаються польські та українські студенти.

У взаєминах між університетом Марії Кюрі-Склодовської у Любліні та Волинським національним університетом імені Лесі Українки, що стосувалися співпраці у сфері музейництва та охорони пам’яток, з 2001 р. було запроваджено спільну організацію об’їздів (екскурсій) Люблінщиною та Волинню. Студенти здійснюють такі екскурсії з урахуванням вимог нормативних навчальних програм музеєзнавчої спеціальності, проходять при цьому певну музеєзнавчу практику.

Результативності українсько-польського наукового діалогу сприяє ресурсне поповнення українських бібліотечних матеріалів результатами наукових досліджень польської історичної науки; запрошення спеціалістів обох країн до проведення відповідних наукових студій у навчальних закладах країни-сусідки. Цій справі суттєвого прискорення надає діяльність Інституту Польщі, рішення про створення якого на базі факультету міжнародних відносин ВНУ імені Лесі Українки прийнято вченою радою університету наприкінці 2007/2008 навчального року [6, с. 106-110].

Велику увагу розвитку наукових стосунків з поляками приділяють у Чорноморському державному університеті імені Петра Могили у м. Миколаєві. Тут діє Інститут історії української діаспори, який має контакти з Інститутом історії Польської Академії Наук (м. Варшава), Південнослов’янським науковим інститутом (м. Перемишль), Фундацією св. Володимира (м. Краків), Бібліотекою Богдана Лепкого (м. Краків) тощо. Співробітники інституту брали участь у міжнародних наукових конференціях «Українсько-польські стосунки в джерелах та історіографії» (Херсон, вересень 2004 р.) і «Дослідження джерел з історії українського і польського народів» (Херсон, вересень 2007 р.), у засіданні кру-

глого столу з міграційних питань (Краків, листопад 2007 р.). У 2008 році інститутом спільно з Консульством Республіки Польща (м. Одеса) було проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Україна та Польща на міжнародній арені (кінець XX – початок XXI століття)» (Миколаїв, вересень 2008 р.)

У грудні 2008 року в конференц-залі Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» проходила міжнародна інтердисциплінарна наукова конференція «Польща-Європа-Україна: минуле, сучасність, майбутнє», в якій взяли участь вчені з Польщі, що представляли Гнєзно, Варшаву, Ланьцут, Ченстохову, та з України – Бережани, Збараж, Кам'янець-Подільський, Київ, Львів, Миколаїв, Острог, Умань, Херсон та Черкаси. Організаторами конференції виступили Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань», Академія імені Яна Длугоша в Ченстохові та Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України. Тематика виступів, доповідей та повідомлень, що прозвучали під час конференції носили міждисциплінарний характер – від історії та історіографії до філології та педагогіки. Вартими уваги і напрочуд цікавими були матеріали про польський та український досвід в охороні пам'яток історії, культури та архітектури [2].

30 травня 2011 р. була підписана угода про міжнародне співробітництво між Українським Католицьким Університетом та факультетом богослов'я Ополе (Польща). «*Ми хотіли б відкрити нову сторінку у відносинах між Україною та Польщею*», – говорить декан факультету Університету Ополє. За словами ректора Українського католицького університету доктор Бориса Гудзяка, угода між УКУ та Університетом Ополє передбачає співпрацю в галузі освіти і наукових досліджень. «*Вона включає в себе також обмін професорів, викладачів, студентів та аспірантів, організацію спільних досліджень і створення єдиного інформаційного простору*» [3].

Українським колегам із Польщі вдалося ліквідувати лакуни з цілої низки питань минувшини. Окрім наукової, вони ведуть активну громадську роботу по збереженню та розвитку української культури.

Пожвавленню українсько-польського наукового діалогу сприяє діяльність і громадських організацій. Одним із відомих громадських об'єднань, що ставить завдання збереження й розвитку національної тотожності української людності в Польщі є Об'єднання українців у Польщі. Організація діє шляхом плекання рідної мови та національно-культурних традицій, сприяння розвиткові освіти й культури, зміцнювання історичної пам'яті та формування національної гідності. З цією метою Об'єднання має проводити науково-популяризаторську роботу, готувати й поширювати книжкові видання, підтримувати контакти з науковцями та науковими установами [1].

Отже, як бачимо, становлення українсько-польських стосунків відбувалося ще у попередніх століттях. Діяльність науково-дослідних центрів, що діють на теренах Республіки Польща й вивчають історію українського народу майже не досліджена і відома вузькому колу професійних істориків. Пожвавлення українсько-польського діалогу України і Польщі не лише розвиває потребу у пошані культурних надбань як власного, так й інших народів, а й свідчить про поглиблення й подальший розвиток добросусідських відносин двох країн.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. http://nslowo.free.ngo.pl/dil/wydawec/index_1024.htm
2. http://stara-uman.org.ua/content/view/43/56/
3. http://translate.google.com.ua/translate?hl=uk&langpair=en|uk&u=http://ucu.edu.ua/eng/news/642/
4. Бурачок Л. Особливості суспільно-політичної діяльності Осипа Назарука в 1930-х рр. / Лілія Бурачок // Схід. – 2008. – № 3.
5. Виступ професора Університету «Києво-Могилянська Академія» Наталії Яковенко Історична польсько-українська наукова дискусія на тему «Історіографія в Польщі і в Україні», травень, 2001 р. // poland.com/u/dosvid/istoria.php?id=istoriografia.txt
6. Гаврилюк С. В. Українсько-польські наукові стосунки крізь призму співпраці Волинського національного університету і вузів Люблінщини / Світлана Віталіївна Гаврилюк // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 1. – С. 106-110.

7. Морозова О. С. Українсько-польські стосунки у сфері освіти кінця XIX – початку XX ст. в українській історіографії // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2004. – Вип. 16. – С. 119-125.
8. Музичко О. Є. Ф. В. Тарановський і польська історична наука кінця XIX – першої половини XX ст. / Олександр Євгенович Музичко. // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2004. – Вип. 16. – С.172-179.
9. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії: [монографія] / Євген Григорович Сінкевич. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 332 с.
10. Стоєцький С. В. Україна в зовнішній політиці Республіки Польща: євроатлантичний та європейський інтеграційний вимір / С. В. Стоєцький – К. : Б.в., 2007. – 150 с.

***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., доцент* ***О. П. Тригуб***



*Стаття надійшла до редколегії 13.09.2011*

УДК 377(091)

***Я. А. Нагрибельний***

# *ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА В ОСВІТНІЙ СИСТЕМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)*

*Розглянуто етапи становлення освітньої системи в Російській імперії впродовж XIX – початку XX століття. Виявлено особливості розвитку професійної освіти. Відмічено, що розгортання професійної освіти відбулося після скасування кріпацтва.*

***Ключові слова:*** *професійна освіта, Російська імперія, реформи.*

*Рассмотрено этапы становления образовательной системы в Российской империи в течение XIX – начала XX века. Определено особенности развития профессионального образования. Отмечено, что развитие профессионального образования состоялось после ликвидации крепостного права.*

***Ключевые слова:*** *профессиональное образование, Российская империя, реформы.*

*The stages of the educational system development in Russian Empire during XIX – early XX century are analysed. The features of professional education are determined. It is noted that impulse to professional education deployment took place after the abolition of serfdom.*

***Key words:*** *professional education, Russian Empire, reforms.*

Рівень освіти людей є одним із головних критеріїв потенційних можливостей розвитку будь-якого суспільства. Ці можливості найбільш повно реалізуються при умові органічного забезпечення взаємозв’язку освіти, науки, виробництва. Створення матеріальних і духовних багатств суспільства залежить від загального рівня науки і від прогресу техніки, від застосування досягнень науки у виробництві.

Одним із важливих факторів соціального прогресу суспільства є процес передачі досвіду від одного покоління до іншого, тобто підготовка професійних кадрів. Соціальним інститутом суспільства, що підтримує і відновлює кваліфіковану підготовку підростаючого покоління, являється система освіти і її основна ланка –професійні навчальні заклади. Тому вивчення досвіду професійної підготовки населення і, перш за все, в містах півдня Російської імперії має не тільки суто історичний, але і актуальний прикладний інтерес. Адже сучасний період вітчизняної історії характеризується становленням ринкової системи господарювання, в умовах якої попередня система освіти вже не здатна в повній мірі задовольнити попит на кваліфіковані кадри. Кризовий стан економіки держави пояснюється не тільки помилками і прорахунками в стратегії і тактиці реформ, але і недостатньою кількістю на місцях фахівців-професіоналів, здатних акумулювати досвід минулого, цінності його модернізації і реалізовувати їх в конкретній роботі.

У XIX столітті нові потреби управління й економічного розвитку, особливо з появою капіталістичних відносин, примусили уряд більш пильну увагу приділити питанням професійної освіти. Що стосується України, то на її території власна традиція широкої шкільної освіти була перервана. Якщо на початку XVIII століття практично кожне українське село мало початкову школу, то до його кінця, після закріпачення селян, вціліли лише поодинокі школи, які утримувалися на кошти батьків.

З початку XIX століття все більше виявляються риси централізації та уніфікації освіти за загальноімперським зразком. Першою установою з управління народною освітою в Російській імперії стала «Комісія із заснування народних училищ», утворена у 1782 році. Починаючи з 8 вересня 1802 року вона стала складовою частиною Міністерства народної освіти, затвердженого Маніфестом імператора Олександра I «Про заснування

міністерств», яке мало за найголовнішу мету «*виховання юнаків та розповсюдження наук*» [1]. Міністерство керувало розробленням статутів та правил для імператорських університетів, середніх та нижчих навчальних закладів; відповідало за призначення та переміщення професорсько-викладацького складу, займалося постачанням навчальних закладів книгами, підручниками та навчальними посібниками.

При Олександрові I сформувалася система освіти, що діяла за Статутом 1804 року і складалася з 4 рівнів, узгоджено пов'язаних між собою. Початкова освіта здійснювалася парафіяльними (однорічними, сільськими) школами, які були наймасовішою формою освіти. Другий рівень представлений повітовими (дворічними, а пізніше трирічними міськими) училищами. Повноцінну середню освіту давали лише гімназії, які носили яскраво виражений становий характер. У них майже виключно навчалися діти дворян і чиновників. Найвищий освітній щабель посіли університети (на теренах підросійської України – Харківський, Святого Володимира в Києві, Новоросійський в Одесі). Територія Російської імперії була розділена на шість учбових округів, які очолювали опікуни. Появилися перші привілейовані середні навчальні заклади – ліцеї: в 1811 році – Царськосільський, в 1817 році – Рішельєвський в Одесі, в 1820 році – Ніжинський.

Відповідно до Маніфесту «Про розподіл державних справ на особливі управління» від 25 липня 1810 року до Міністерства народної освіти перейшло управління всіма академіями та навчальними закладами, за винятком військових та духовних. Наступним Маніфестом «Про загальне заснування міністерств» від 25 червня 1811 року було додатково визначено сферу діяльності Міністерства народної освіти: до його відома відносилися всі вчені товариства, академії, університети, а також загальні навчальні заклади, окрім духовних, військових та відповідних училищ. «*Лише вузькому колу істориків та краєзнавців відомо, що в окреслений період в Україні діяло більше 20 навчальних закладів, орієнтованих на підготовку моряків для військового та комерційного флоту на Чорному морі*» [2].

За Миколи I освіта набула замкнутого станового характеру: приходські школи для селян; повітові училища для дітей купців, ремісників та інших міщан; гімназії для дітей дворян і чиновників. У 1827 році видано указ і спеціальний циркуляр, що забороняли приймати кріпаків до гімназій і університетів. Основу народної освіти став складати принцип становості та бюрократичної централізації.

В 1828 році затверджено шкільний статут, по якому початкова і середня освіта поділялася на три категорії: 1) для дітей нижчих станів – однокласні приходські училища (вивчались чотири правила арифметики, читання, правопис і закон Божий); 2) для середніх станів, тобто міщан і купців – трикласні училища (геометрія, географія, історія); 3) для дітей дворян і чиновників – семикласні гімназії (готували до вступу в університет).

Буржуазні реформи 1860-х років у Росії торкнулися і сфери освіти. Для пореформеної Росії характерним був ріст освіченості населення та розвиток різноманітних форм навчання. У 1863 році було проведено чергову реорганізацію міністерства, за якою його центральний апарат складався з Ради міністра, Департаменту народної освіти та Вченого комітету, який займався розглядом навчальних програм, оцінкою змісту підручників, проектами статутів вчених товариств та звітами осіб, що мали персональні (особливі) доручення від міністерства. Особливий відділ при Вченому комітеті здійснював розгляд літератури, рекомендованої для народного читання. Управління вищими навчальними закладами розподілялося між Департаментом народної освіти та Відділенням промислових училищ. Зв'язок між керівними та підпорядкованими інстанціями неодмінно пролягав через Канцелярію опікуна учбового округу, який був наділений широкими повноваженнями. Він був першою інстанцією, яка розглядала клопотання про відкриття нових вищих навчальних закладів. Із його докладно обґрунтованими висновками (позитивними чи негативними) клопотання направлялося до міністерства, яке мало повноваження щодо остаточного вирішення питання [3].

Відповідно до освітньої реформи всі типи шкіл, які існували раніше, проголошувалися загальностановими й отримували назву початкових народних училищ. З 1864 року почали створюватися земські школи. Це були сільські школи з трирічним і чотирирічним терміном навчання, які фінансувалися земствами. Діяли також сільські, міністерські, фабричні, залізничні школи та ін. Розвиток у Російській імперії початкової освіти

після скасування кріпацтва був пов'язаний із прискореним процесом фабрично-заводського виробництва, впровадженням передових технологій і наукових досліджень у промисловість і сільське господарство.

Середньої освіти як і раніше набували у гімназіях, перші з яких відкрилися ще на початку XIX століття в Харкові, Чернігові, Катеринославі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Херсоні. Освіта в гімназіях була класичного типу з вивченням однієї або двох давніх мов. Відповідно до прийнятого в 1864 році Статуту започатковано реальні восьмикласні гімназії (замість повітових училищ), перетворені у 1872 році на реальні училища, випускники яких мали право вступу лише на природничі факультети університетів. Для дівчат освіта була обмеженою.

Охоплення населення освітньою системою було достатньо низьким. Розвиток системи шкільної освіти гальмувався відсутністю закону про загальне обов'язкове навчання. Необхідно відмітити, що на цей час в багатьох країнах Європи вже давно була подолана масова неграмотність населення і введено загальне обов'язкове навчання. Так, закони про загальне навчання були прийняті: в Пруссії у 1717 та 1763 роках, в Австро-Угорщині у 1774 році, в Данії у 1814 році, в Швеції у 1842 році, в Норвегії у 1848 році, в США у 1852-1900 роках, в Японії у 1872 році, в Італії у 1877 році, у Великобританії в 1880 році, у Франції в 1882 році.

Нові соціально-економічні умови об'єктивно вимагали підготовки численних кваліфікованих працівників, що стало важливою передумовою масової підготовки учительських кадрів. З цією метою в Україні (60-ті роки XIX століття) було відкрито учительські семінарії – педагогічні навчальні заклади для підготовки вчителів народної (початкової) школи. За їх створення боролися К. Ушинський і його послідовники Н. Корф та М. Драгоманов. Розроблений К. Ушинським «Проект учительської семінарії» (1861) містив наукове обґрунтування змісту та процесу підготовки учителів, яке було покладено в основу діяльності семінарій. На навчання, що тривало 3-4 роки, приймали осіб, які закінчили двокласні початкові училища. У 1870 році прийнято Положення про учительські семінарії.

Престижність науково-педагогічної праці була високою. Зокрема, у відповідності з Табелем про ранги учені звання співвідносилися наступним чином: кандидат – «губернський секретар» (XII клас); магістр – «титулярний радник» (IX клас); доктор – «колезький асесор» (VIII клас). До 1845 року чини XIV-IX класів давали право на перехід в «особисте дворянство», а VIII – у «родове дворянство».

На жаль, у XIX столітті на теренах підросійської Україні посилилися процеси насильницької русифікації, утисків української мови та культури. На це було спрямовано Указ від 20 червня 1863 року Міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва (т. зв. «Валуєвський циркуляр») та «Закон Юзефовича» (Ємський указ) від 19 травня 1876 року.

Із 1883 року в Департаменті народної освіти було відкрито спеціальне відділення, яке відповідало за промислові училища. У 1884 році при Вченому комітеті було організовано Відділення з технічної та професійної освіти. У 1898 році започатковано Інспекцію з нагляду за промисловими училищами. Діяльність Відділення вченого комітету з технічної та професійної освіти полягала в: 1) обговоренні та вирішенні загальних наукових спеціально-технічних та навчально-виховних питань, відповідно до завдань технічної та професійної освіти; 2) рецензуванні спеціальних фахових наукових праць, підручників і навчальних посібників й у підготовці та представленні членами-спеціалістами відділення відгуків про них; 3) розробці та розгляді проектів програм, правил і статутів, як для промислових училищ, так і для технічних та професійних училищ інших міністерств, які, відповідно до чинного законодавства, представляли до міністерства необхідний пакет документів на затвердження.

Із 1 січня 1898 року у зв'язку з передачею з Міністерства народної освіти до Міністерства фінансів мореплавних навчальних закладів були затверджені при департаменті посади інспекторів із нагляду за цими закладами. 19 січня 1895 року, з метою опіки над справами торговельного флоту, засновано Раду з питань торговельного мореплавання та Відділ торговельного мореплавання.

За клопотанням Міністерства народної освіти про посилення особового складу Відділення вченого комітету з технічної та професійної освіти фахівцями з жіночої професійної освіти вийшла постанова «Про кредит на утримання Відділення вченого комітету Міністерства народної освіти з технічної та професійної освіти» від 27 березня 1900 ро-

ку. [4]. За цією постановою було організовано новий Відділ з жіночої професійної освіти, першочерговим завданням якого стало впорядкування існуючих на той час у Російській імперії різноманітних нечисленних жіночих професійних шкіл, діяльність яких зовсім не регулювалась ні відповідними керівниками, ні загальними програмами та правилами.

Після революції 1905-1906 років, російсько-японської війни і реформ 1906-1907 років у Думі піднято питання про прийняття закону про введення загальної початкової освіти. В 1906 році на розгляд було винесено законопроект міністра народної освіти П. фон Кауфмана. Деякі положення цього закону вдалося прийняти 3 травня 1908 року. Відповідно до них було різко збільшено державне фінансування Міністерства народної освіти, а п. 6 закону встановлював безкоштовну (але не загальну) початкову освіту. 1-8 жовтня 1910 року в Одесі відбувся Перший Південноросійський торгівельно-промисловий з'їзд і З'їзд діячів із комерційного судноплавства і портової справи [5].

Таким чином, можемо зробити висновок, що освіта стала закономірним етапом соціально-економічного розвитку Російської імперії і особливо Південно-Західного краю. Прискорення процесів науково-технічного прогресу в державі на рубежі XIX – XX століть передбачало залучення до ринкових відносин великої кількості населення, а індустріалізація промисловості, яку інтенсивно впроваджував уряд Росії, поставила перед суспільством нові вимоги до рівня освіти та професійних навичок людей, які займалися виробничою та підприємницькою діяльністю, що, в свою чергу, потребувало якісної підготовки фахівців у значних масштабах.

Професійні училища знаходились у підпорядкуванні різних відомств, носили, як правило, вузькоспеціалізований характер, а їх діяльність між собою була недостатньо узгоджена. Кожне міністерство, кожне відомство займалися організацією професійних навчальних закладів, необхідних для своєї галузі. Розвиток професійної освіти в Російській імперії відбувався достатньо повільно і не відповідав тогочасним потребам промислового розвитку. Уряд і суспільство, хоч і були зацікавлені в підготовці кваліфікованих професійних кадрів, але не мали в наявності достатньої кількості коштів для організації такого типу навчальних закладів.

Під тиском історичної потреби та науково-комерційної спільноти уряд Російської імперії створював необхідні умови для організації професійної освіти. Однак, початок Першої світової війни та революційні події 1917-1919 років тимчасово призупинили розвиток професійної освіти, як складової частини системи народної освіти країни.

Сьогодні, коли Українська держава знаходиться на черговому етапі свого економічного і політичного розвитку, існує нагальна необхідність відродження системи професійної освіти у вигляді спеціалізованих навчальних закладів. Ця обставина вимагає уважніше вивчати історичний досвід становлення та розвитку професійної освіти у XIX на початку XX століття, коли в Російській імперії створювалися нові суспільні інститути і встановлювалися нові взаємовідносини між державою та суспільством.

### *ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА*


1. Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. – СПб. : Типо-литограф. И. А. Ефрона, 1896. – Т. 37. – С. 362-363.
2. Чорний О. Діяльність навчальних закладів морського профілю на Півдні України в останній чверті XVIII – на початку XX ст. Історіографія проблеми // Наукові записки. – Серія : Історичні науки. – Кіровоград : Кіровоградський державний університет, 2009. – Вип. 12. – С. 250.
3. Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов ; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : [б.и.], 1991. – С. 175.
4. Сборник Постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб. : Сенат. тип., 1904. – Т. 17. – С. 770-779.
5. Киштымов А. Киевский коммерческий институт в судьбе М. В. Довнар-Запольского / Андрей Киштымов // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Київ, 2000. – Вип. 2 : Архівознавчі читання. – С. 126.


***РЕЦЕНЗЕНТИ:*** *д.і.н., професор* ***Я. В. Верменич****, д.і.н., доцент* ***О. П. Тригуб***



*Стаття надійшла до редколегії 28.10.2011*

# *РЕЦЕНЗІЇ*

УДК 94:26(477)

***В. В. Ставнюк***

# *ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЦЕРКВИ І СУСПІЛЬСТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)*

*Рецензія на монографію:*
***Хитровська Ю. В.*** *Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття (Київ, 2011)*[*]

Історія церкви в Україні є невід'ємною частиною вітчизняної історії в цілому. Вона має відношення як до соціальних, так і до політичних, економічних, культурних, етнонаціональних проблем, що вирішуються науковцями-істориками. Із здобуттям нашою державою незалежності створилися сприятливі умови для об'єктивного дослідження проблематики, що тривалий час замовчувалася або отримувала викривлене висвітлення в історіографії радянського періоду. Серед таких проблем можна назвати й історію християнських конфесій в Україні, особливо їхню участь у суспільно-політичному житті в різні історичні періоди.

Останнім часом спостерігається посилення впливу релігії на розвиток не лише соціальних та культурних процесів, а й на суспільно-політичне життя країни. Отож, осмислення місця і ролі різних церковно-релігійних конфесій у житті українського народу дасть можливість зрозуміти не лише події минулого, але й краще оцінити сьогодення. Ось чому актуальність проблематики, піднятої у монографії Ю. В. Хитровської, має сучасне звучання.

Наукова новизна рецензованої монографії полягає у тому, що вперше у вітчизняній історичній науці на основі значної кількості джерел (архівних і опублікованих) та спеціальної наукової літератури визначено й проаналізовано місце і роль православного, римо-католицького та греко-католицького духовенства, а також керівників й рядових віруючих протестантських громад Правобережної України у суспільно-політичних процесах даного регіону наприкінці XVIII – на початку XX століть.

Матеріали різних груп документів, використаних у монографії, дозволяють відтворити події минулого, дають цінний фактаж для їх ґрунтовного наукового вивчення. Різноманітність видів, характеру, походження джерел та їхнього призначення, безсумнівно, підвищує цінність інформаційного поля, яке вони створюють. Важливим також є те, що авторка зіставила дані джерел різних видів. Варто відзначити, що у монографії Ю. В. Хитровської вперше залучено низку малодосліджених або не досліджених документів Центрального державного історичного архіву України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, державних архівів Волинської, Житомирської, Київської, Львівської, Рівненської, Хмельницької областей, Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург), а також низки опублікованих документів.

У вступній частині Ю. В. Хитровська обґрунтувала актуальність обраної теми, наукове і практичне значення, новизну дослідження, ретельно проаналізувала стан наукової розробки проблеми та джерельну базу.

Спираючись на науковий доробок попередників, архівні документи, опубліковані матеріали та інші джерела, у розділах монографії Ю. В. Хитровська висвітила і проаналізувала низку питань, зокрема, щодо організаційно-правового становища християнських конфесій у Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX століть, місця християнських конфесій у системі міжцерковних стосунків, офіційної позиції

[*] Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX століття. – Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. – 472 с.

православної, римо-католицької, греко-католицької церков та протестантських громад у їхньому ставленні до самодержавного режиму, причетності духовенства до ліберального та революційно-демократичного рухів, ролі римо-католицького та православного духовенства у польському національно-визвольному русі та участі православного духовенства в українському національно-визвольному русі, еволюції стосунків православного, римо-католицького, греко-католицького духовенства й керівників протестантських громад та їхньої пастви, політичної диференціації православного кліру, характеру і форм його впливу на реформаційні процеси на початку ХХ століття, а також участі християнських конфесій Правобережної України у воєнно-політичних подіях Першої світової війни. Основні проблеми, порушені авторкою у монографії, розкриті, простежується чіткий логічний зв'язок між її розділами та параграфами. Ю. В. Хитровська забезпечила належну аргументованість і достовірність зроблених нею висновків, закономірно підсумувавши викладений у роботі матеріал.

При написанні даної монографії Ю. В. Хитровська спиралася на принципи науковості, історизму, об'єктивності, використала методи порівняльного аналізу, хронології, фактології та структурно-системного пізнання, а також продемонструвала конфесійну незаангажованість, визнання права людини на свободу совісті й дослідження релігійних та суспільно-політичних явищ у їх взаємозв'язку.

Це дослідження має практичне значення, адже викладені у ньому фактичні дані й науково обґрунтовані висновки та теоретичні положення можуть бути використані для вивчення й дослідження історії церкви в Україні, для розробки нормативних та спеціальних курсів з вітчизняної історії й релігієзнавства у світських та богословських навчальних закладах, у лекційній і краєзнавчій роботі. Слід констатувати, рецензована праця буде корисною для науковців-істориків, студентів і всіх, хто цікавиться минулим, а також прагне різноманітніше зрозуміти сьогодення.

Водночас монографія не позбавлена певних недоліків. Так, робота дещо перевантажена архівними документами, через це авторка іноді переходить на описовий виклад матеріалу. До того ж варто було б глибше дослідити, зокрема, окремі аспекти участі християнських конфесій у системі міжцерковних взаємин у досліджуваний період. Також Ю. В. Хитровській доцільно було б у своїй роботі більш активно відстоювати власні наукові позиції у дискусіях з іншими дослідниками. Однак ці зауваження в цілому не знижують загальну позитивну оцінку рецензованої монографії, яка є оригінальним і завершеним дослідженням. Врешті-решт вона не ставить крапку в осмисленні піднятої проблематики, а, скоріше за все, окреслює нові горизонти наукових пошуків і дає імпульс для подальших наукових розвідок.



*Стаття надійшла до редколегії 18.10.2011*

# *ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ*

**Богдашина Олена Миколаївна** (Харків) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

**Гайдай Ольга Михайлівна** (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, заступник декана факультету політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили

**Господаренко Оксана Валеріївна** (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

**Євтушенко Олександр Никифорович** (Миколаїв) – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри державної служби Чорноморського державного університету імені Петра Могили

**Задерейчук Алла Анатоліївна** (Сімферополь) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

**Задерейчук Іван Панасович** (Сімферополь) – кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Кримського юридичного інституту Одеського державного університету внутрішніх справ

**Зелінський Максим Вікторович** (Херсон) – магістр історії, дослідник політичної історії Другої Речі Посполитої

**Капітан Лариса Іванівна** (Мукачеве, Закарпатська обл.) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін Мукачівського державного університету

**Кучеренко Алла Алимівна** (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

**Ласінська Маріанна Юріївна** (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

**Лещенко Альона Михайлівна** (Херсон) – кандидат філософських наук, магістр історії, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Херсонської державної морської академії

**Мокляк Ярослав** (Краків, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), ад’юнкт Інституту історії Ягеллонського університету

**Молочко Євгенія Валентинівна** (Київ) – аспірант Центру пам’яткознавства НАН України

**Морозова Ольга Станіславівна** (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

**Нагрибельний Ярослав Анатолійович** (Миколаїв) – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

**Назарова Євгенія Пулатівна** (Запоріжжя) – молодший науковий співробітник науково-дослідної частини Запорізького національного університету

**Невмита Юлія Володимирівна** (Черкаси) – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

**Ніколаєв Микола Ілліч** (Миколаїв) – кандидат технічних наук, дослідник використання математичних методів в історичній науці, заслужений винахідник України

**Погромський Віктор Олександрович** (Миколаїв) – викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

**Романець Наталя Радомирівна** (Дніпропетровськ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

**Сінкевич Євген Григорович** (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор кафедри Оміжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Південного осередку Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

**Срогош Тадеуш** (Ченстохова, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор, завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові

**Ставнюк Віктор Володимирович** (Київ) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Ткачук Анна Іллівна** (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права Херсонського державного аграрного університету

**Федик Лідія Богданівна** (Івано-Франківськ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

**Хитровська Юлія Валентинівна** (Київ) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ»

**Шапорда Володимир Анатолійович** (Миколаїв) – викладач історії та права Миколаївського політехнічного коледжу

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *А. Алексєєва.*
Друк *О. Полівцова.* Фальцювально-палітурні роботи *Ю. Шаповалова.*

Підп. до друку 28.12.2011 р.
Формат 60х84 $^{1}/_{8}$. Папір офсет.
Гарнітура «TimesNewRoman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 20,93. Обл.-вид. арк. 15,23.
Тираж 300 пр. Зам. № 3787.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: +38 (0512) 50-03-32, +38 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.